

Aczél Petra

PIXELEK

Az előszó helyén

„The powerfully humanist belief that the inherent sense of an idea – its place in a community, its emergence within an identifiable tradition, or its reflection of a way of life – is the strongest measure of an idea’s worth was overwhelmed by method. In an astonishingly brief time, the new empirical paradigm began to declare that what made a theory “good” was whether it could be proven, where proof was confined to normative and potentially limiting rules of measure and referral. That’s what we hoped to avoid in this collection. Our idea has been to give a diverse grouping of accomplished thinkers the kind of free reign that scholars of an earlier century had (...).”

(Jeffrey St. John – Ted Striphas – Gregory J. Shepherd 2006. Introduction: Taking a Stand on Theory. In: Gregory J. Shepherd et al (eds.): *Communication as ...: Perspectives on Theory*. Sage: Thousand Oaks, CA. Kindle edition. p. 193.)

Nem, ezúttal nem azt szeretnénk bizonyítani, hogy szükség van kommunikációkutatásra. Nyilvánvaló, hogy a kommunikációs tudományos nézőpont releváns, a tudomány és a professzió szintjén egyaránt: a jelen szövegek, ahogy a konferencia előadásai, felvetései és konklúziói is, ezt igazolták. És ezúttal azt sem kívánjuk bizonyítani, hogy a kommunikációkutatás milyen „sokszínű”; nem azt a svédasztal-gondolatot szeretnénk erősíteni, amit sok elméleti gyűjtemény, jól forgatható kompiláció, mint a „bevezetés a...” típusú szakmunkák. A Jel-Kép tematikus számának írásai, a Magyar Kommunikációtudományi Társaság 2014-ben megrendezett *Kommunikáció, kultúra, kreativitás* című konferenciájának előadásából készült szövegek önmagukban is erős állítások összetett kommunikációs jelenségekről, helyzetekről, viszonyokról. Doktori hallgatók, pályájuk kezdetén álló, ifjú kutatók, a hazai kommunikációkutatást meghatározó szerzők, tudósok írásai ezek. Valamennyien tanulták vagy tanítják a kommunikációtudományt (már, ha ez a kifejezés a leghelyesebb egy a diszciplináris határolással szakítani kívánó korban) és mindannyian elég bátrak ahhoz, hogy a kommunikációról mint képről, a kreativitásról mint működésről, a tudásról mint kommunikatívról szóljanak. Persze, nem valamiféle egynemű, normatív erejű szövegsort tart a kezében az olvasó. Hanem egy olyan kaleidoszkópot, amely minden állapotában komplex és sokelemű, de körvonalazott képet ad a kommunikációkutatás ambícióiról, mozgásteréről, értelmező potenciáljáról.

A Magyar Kommunikációtudományi Társaság hosszabb csönd után ezzel a konferenciával hallatta újra a hangját az akadémiai reprezentatív nyilvánosságban is. A nemzetközi téren mutatkozó téma-trendek nyomában járva a kultúra és kreativitás örökzöld kettőse kínálkozó inspiráló és rezonáló hívásnak az intellektuális térben. És sokan érezték megszólítva magukat. Mintha csak sejthető lett volna, milyen hamar, milyen többlet-jelentőségre tesz majd szert a kultúra mint kommunikáció, milyen fizikai és szellemi közelségben fogjuk majd meg-

tapasztalni e kettő problematizálódását és politizálódását. A 2014-es konferenciát még nem szorították állásfoglalásokra a külső körülmények, csak a szakma belső igénye. A szándék arra, hogy találkozzunk és megmutassuk, mi mindennel foglalkozik, hányféle irányból tart ugyanoda a hazai kommunikációtudomány.

Mit értünk kommunikáción? – ezzel a kérdéssel szoktam kezdeni a kommunikáció- és médiatudományi alapképzés bevezető óráit. És aztán minden egyéb, kommunikációs kurzusomat. Egészen a mesterképzés utolsó évéig és a doktori képzés választható kurzusáig. Kezdetben a válasz gyorsan, a szakmai műveltség gátlásaitól mentesen érkezik és egyértelmű: a kommunikáció információátadás. És attól kezdve azon dolgozom, hogy ez a bizonyosság, ez a narkotikus leegyszerűsítés eltűnjön. Hogy minden fogalom megkérdőjeleződjön, hogy minden elbizonytalanodás intellektuális ambíciókat szüljön, és minden törekvés végül kimondható, autentikus tudásba sűrűsödjön, az „ugyanoda” érzésének támogatásával. Nem állítom, hogy ez mindig sikerül. Azt sem, hogy sokszor. De azt gondolom, hogy az ilyen vállalkozásokhoz jó szövegek kellenek. Jó kútfők, eredeti megközelítések, használható módszerek, a sokból épülő egység ígérete. Látókört szélesítő, kényelmetlenül fontos kérdések. Új nézőpontok és távlatok.

Kérem tehát a nyájas Olvasót, legyen bár érvekre vadászó közéleti blogger vagy vizsgára készülő hallgató, a hazai műhelyek és tudósok munkái iránt érdeklődő kolléga, megbízható folyóirat-olvasó vagy kulcsszavakkal idetévedt digitális vadász, hogy ne higgye, hogy a kommunikáció információátadás. Következésképpen ettől a tematikus számtól se ezt várja, ne ismeretek rigorózus átadását, valamiféle értelmezhetetlen cserét, amelyben az olvasói figyelemért adat jár. Tekintse inkább ezt a lapszámot (is) egy sokpixeles pillanatképnek a kommunikációkutatásról. Ha elég közelről nézi, látja alkotóit és elemeit. Ha elég távolról, akkor pedig – remélhetően – a világot és önmagát is meglátja benne.

András Hanga

CSÍKFALVA KÖZSÉG IDENTITÁSFORMÁLÓ SZÉKELY MOTÍVUMAI

Nyárádmente¹ egy 82 km hosszú terület Erdélyben, amely a Maros egyik mellékfolyójáról kapta a nevét. Ez a terület Románia egyik legsűrűbben lakott része – 66 település található a Nyárad völgyében –, egymást érő falvai szoros kapcsolatot teremtenek a térség lakói között. Számos problémát is jelent ez a közvetlenség, legyen szó akár mezőgazdasági, akár vallási indíttatású esetről – a térség legfőbb jövedelemforrása a mezőgazdaság, sokszínűségét többek között a számos vallási felekezet jelenléte is jelzi. A jelen kutatás azonban nem tér ki a teljes Nyárádmente vizsgálatára, hanem Felső-Nyárádmente területére szűkül és egy kisebb, ám annál intenzívebb közösségi életet élő község, Csíkfalva lakóinak nemzeti identitásának megnyilvánulásait igyekszik feltárni. A község településrészei: Búzaháza (Grâușor), Csíkfalva (Vărgata), Jobbágyfalva (Valea), Nyárádszentmárton (Mitrești) és Vadad (Vadu). A kutatás során Csíkfalva, Jobbágyfalva és Nyárádszentmárton településeken készültek fókuszcsoportos és mélyinterjúk, valamint a község életét vizsgáló résztvevő megfigyelések. A társadalom által birtokolt jelentések feltárására, a szimbolikus vizsgálatára különösen alkalmasak az alkalmazott empirikus kutatási módszerek, amelyek a kvalitatív kutatások körébe tartoznak. A kérdések viselkedésre, tárgy- és szimbólumhasználatra, valamint identitásra vonatkoztak. Témája a Csíkfalva községben fellelhető székely/erdélyi/magyar identitást magukban hordozó tárgyak, olyanok, amelyek a nemzeti és a kisebbségi nemzeti önazonosságot hivatottak megtestesíteni. A résztvevő megfigyelés egyrészt a viselkedés közvetlen feltérképezésére, másrészt a viselkedés által az egyén és ezen keresztül a társadalom folyamataira engedett következtetni, segített az egyének nézőpontjából megérteni a társadalmat.

A 2014 nyarán végzett terepmunka alkalmával három korosztállyal készült interjú: tanuló/frissen végzett dolgozó, aktív dolgozó és nyugdíjas. A vizsgálat reprezentatívnak tekinthető, a község demográfiai tényezőit tükrözi az alanyok életkora. Mélyinterjú 12 alannyal valósult meg, a fókuszcsoportos interjún pedig öt 18 és 21 év közötti lány vett részt. A fókuszcsoportos interjú azért vált szükségessé, mert ebben a korosztályban nem kerülhetett sor mélyinterjúra az adatközlők elutasító magatartása miatt, ám így kihasználhatóvá vált a fókuszcsoport interaktivitása, az egymásra való közvetlen reagálás, a reflexivitás. A résztvevő megfigyelés Csíkfalván és Jobbágyfalván 8 napon keresztül tartott, eközben feltérképezésre kerültek a településrészek emlékművei, székelykapui és kopjafái, a lakók érintkezési helyei, csomópontjai, ami elősegítette az ottani életmódba való beilleszkedést. A kutatás és az adatok feldolgozása az alábbi kulcsszavak mentén történt: székely/erdélyi/magyar, identitás, emlékezet, örökségesíthetőség, nosztalgia/újraértelmezés, nemzet/nemzetiség, intézmény/intézményesültség.

¹ Nyárádmente Regionális Webportálja szerint a Nyárádmente Székelyföldre tartozik.
<http://nyaradmente.nyarad.ro/nyaradmente-2/> [letöltés: 2015. május 5.]

A kutatást megalapozó elméleti megközelítés az intézményeket és az intézményesültséget tekinti kiindulópontjának, hogy a többségi román nemzeten belül kényszerközösséggé vált kisebbség formálódó nemzeti identitását megragadhassa és leírhatta. Demokratikus politikai körülmények között egy közösség – jelen esetben Csíkfalva község – a jogrendben rögzített határok között önmagát formálhatja, létrehozhatja saját intézményeit, az azokat megtestesítő illetve képviselő tárgyakat, szimbólumokat. Feltételezhető, hogy a vizsgált intézmények a nemzeti elv mentén intézményesültek, ezáltal nemcsak a formális önkormányzati logisztikát (Kántor 2002) testesítik meg (pl. hivatalos ünnepek által), hanem informálisan, a nemzeti identitás kifejezőjévé is válnak, amennyiben a közösség elismeri, magáénak tekinti azokat. Így értelmezhetővé válik egy hősi emlékmű intézményesültsége, az önkormányzat részéről történő hivatalos elismerése (formális tényező) és a kötelező ünnepeken, megemlékezéseken való önkéntes részvétel a közösség tagjai részéről (informális tényező). Az előbb felvázolt esetben – mint majd látni lehet, a többi esetben is – az intézmény képviseli a közösség kulturális emlékezetét, illetve a közösség kulturális emlékezete képviseli az intézményt. Ez a szerencsésnek mondható eset felveti annak a lehetőségét, hogy egy viszonylag kicsi és zárt közösségben bizonyos tárgyak, amelyek az etnikai jellegükön túl már a tágabb kulturális és politikai intézményrendszerből származnak, maguk is intézménnyé, az identitást formáló infrastruktúra részévé válhatnak. A tárgy által reprezentálni szándékolt érték szocializálja a közösség tagjait, és „amennyiben a nemzet az egyik központi érték, ez meg fog jelenni ezekben a struktúrákban is” (Kántor 2002). Max Weber szerint a közös (politikai) cselekvés a feltétele egy nemzet kialakulásának, mert a közös cselekvés által kialakuló kollektív identitás formálja az egyéni identitást is (Max Weber 1992). Ezt tapasztalhatjuk a székelykapuk felállítása, illetve a székely zászló kitűzése kapcsán is. Az így megnyilvánuló társadalomszervező erő kitapintható a közösség jelenlegi identitása és a korábbi állapot közötti különbségben, és a komunitárius politikai filozófiának megfelelően a közösség és a közösséget képviselő intézményrendszer cselekvési szabadsága leginkább „a közösség feltételezett céljainak megvalósításából áll” (Kántor 2002). Ebből következően a közösség egy tagjának cselekvési szabadsága is az intézményrendszer cselekvési szabadságának határaival közel azonos. Csíkfalván, a világháborús áldozatok emlékére állított emlékmű áthelyezése kapcsán a kezdeményező magánember ezeket a határokat feszegette. A közösség a weber-i közös cselekvés során alakítja ki és fogadja el azt a közös vonatkoztatási keretet, amelyben egységüket, identikus összetartozásukat szembe-tűnően demonstrálhatják. Egy kopjafa vagy egy emléktábla kihelyezése, illetve az e körül kialakuló diskurzusok a vonatkoztatási keretet körvonalazzák, de ugyanígy értelmezhető az is, hogy kit tartanak méltónak arra, hogy megemlékezzenek róla. A kezdeményezésüket a közösség intézményrendszerén keresztül tudják artikulálni és a helyi formális képviselettel (önkormányzat), annak támogatásával tudják megvalósítani. Egy Csíkfalva méretű, többnyire a személyes ismeretségen alapuló közösség önmaga identitását formáló tevékenysége ezért kevésbé függ az intézményrendszertől, míg egy „elképzelt közösség” tagjainak nemzetként való megmutatkozása nagymértékben függ a politikai intézményrendszertől, ahogy azt Hroch leírta (Hroch 2000). Az elit felől megfogalmazott, a nemzetre vonatkozó igények támogatására a politikai infrastruktúrán keresztül kerül sor és veszik rá a tömegeket a nemzetépítő program támogatására. A támogatás azonban már csak egy többé-kevésbé kialakult nemzeti identitást magáénak valló tömeg részéről alakulhat ki, és az idáig vezető út a Csíkfalva méretű közösségekben kezdődik. Ha mindezt a kialakuló erdélyi magyar kisebbségi (székely) nemzeti identitásra vonatkoztatjuk, akkor láthatóvá válik a magukat székelynek tartó emberek közös cselekvési kerete, az a közös alap, amiben mint nemzeti motívum jelenik meg a székelykapu, a székely zászló, az iskola, de a vizsgált közösségben már nem tartozik ide például a turul. A közös cselekvési keret egyrészt egyben öndefiníció is, ami tartalmazza a közösség jövőképét, a múlt hangsúlyozása mellett megmutatja, hogy merre, milyen cél felé haladnak, másrészt szimbolikusan és valóságosan is kijelöli a közösség határait is. A közösség határai gyakorla-

tilag egybeesnek az őket képviselő intézmény határaival, a határokon kialakult helyzetek (ld. helységnévtáblák problémája), az így támadt tematizáció alkalmas a közösség-képzésre és így az identitás formálására.

A következőkben a terepmunka adatainak elemzése által megmutatható az a helyi nemzet-építő, társadalomszervező erő, amely a politikai intézményrendszerig eljutva általános nemzet-építő erővé válhat és a politikai infrastruktúra működtetése (logisztikája) által megerősíti azt a közös élményt, hogy az így kialakuló „elképzelt közösségnek” van kialakult nemzeti identitása.

Csíkfalva község identitásformáló székely motívumai

A kutatás a zászlóhasználatra, valamint a székelykapukra vonatkozó, a nemzeti identitást reprezentáló megnyilvánulásokra fókuszált. A kutatói kérdések arra irányultak, hogy miként válnak ezek a tárgyak intézményesülésük során identitásképzővé az adott közösségben, mit gondolnak a közösség tagjai a használatukról, a közösen lakott múlt emlékei hogyan teremtik meg azt a közös vonatkoztatási keretet, amelyben nemzeti identitásuk kifejeződik. Az adatfelvétel során nyilvánvalóvá vált, hogy a közösség tagjai nemzeti identitásukat egyetlen szóval nem tudják kifejezni úgy, hogy kimondják magukra nézve érvényesen valamelyiket: „magyar”, „székely”, „erdélyi”. Emiatt az elemzés során nem is címkézhető nemzeti identitásuk, bár a „magyar” közös nevezőnek tekinthető. Az adatközlők az interjúk során a következőképpen határozták meg önmagukat: „erdélyi magyar”, „székely-magyar”, „nyárádmenti székely”, „nyárádmenti magyar”, „marosszéki székely”, „magyar”.

Zászlóhasználat. A hagyományosnak tekinthető piros-fehér-zöld zászló mellett a kék-arany színű „új” székely zászlónak tulajdonítanak nagy jelentőséget. A Székelyek Nagy Menetelésén (2014 ősze) a székely zászló központi szerepet játszott, a menet közepén a két sorban menetelő emberek közepén vitték a kifeszített zászlót. Az eseményen résztvevő adatközlő (A., 45 éves férfi) így vallott erről: „(...) amilyen hosszú volt a menet, gyakorlatilag olyan hosszú székely zászlót vittünk. (...) érzed, s nem az csak, hogy tömegben vagy és olyankor teljesen átértékeled az egészet, hanem az, hogy része vagy ennek az egésznek. Tehát te, ha fogod azt a zászlót, és, hogyha kiesel mellőle, a te helyed üresen marad. És hogyha netán nem vagyunk olyan sokan, mint amilyen hosszú az a zászló, akkor hol vannak a többiek? Tehát valahol mindenkinek helye kell legyen emellett a zászló mellett (...)”. Egy másik adatközlő (Zs., 25 éves nő) hasonlóképpen beszél: „az biztos, hogy amikor láttam, hogy a község házára ki van tűzve a székely lobogó, hát annyira büszke voltam, s mikor megláttam, hogy le van véve, hát akkor nagyon...”. A hovatarozás jelzésére, az különbözés megmutatására szolgáló szimbólum közösségbeli szerepe, használata a piros-fehér-zöld magyar zászló esetében azonban már nem ilyen egyértelmű. Több interjúalany is elmondta, hogy ezt a zászlót (ideértve a kokárdát is) csak március 15-én lenne alkalom kitűzni, máskor nem, ezért ha a közösség tagjai birtokolnak is székely zászlókat, magyar zászlót nem. A korábban már említett identitás-megnevezési bizonytalanságot K. bácsi (71 éves) kijelentése csak fokozza: „azért teszi ki itt valaki a székely zászlót, hogy magyarnak érezze magát”. Az intézményeket tekintve azonban már más a helyzet, az önkormányzat és a hozzá tartozó infrastruktúra március 15-én kitűzi mindkét zászlót, annak ellenére, hogy a romániai közigazgatásnak és jogrendnek a részei. Mindez úgy értékelhető, hogy elsősorban a képviselt közösség vonatkoztatási kerete helyileg felülírja az állam vonatkoztatási keretét abban az értelemben, hogy a piros-fehér-zöld zászló a magyar állam hivatalos jelképe – el nem vitatva a nemzeti identitást kifejező nemzetépítő szerepét. Ez utóbbiért kerül ki a magyarság nemzeti ünnepén a közintézményekre (ld. K. bácsi). A-val készített interjúból kiderül, hogy a mindössze tizenegynéhány éves „új” székely zászlót tekinti autentikusnak a magyar trikolorral, illetve a hagyományos fekete-vörös székely zászlóval szemben, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy a történelmi Magyarországba beágyazódott fekete-vörös ellenében a trianoni békediktátum által előidézett helyzet

következtében ébredő erdélyi magyar kisebbségi (székely) nemzeti identitást szimbolizáló égszínké mezőben arany csikkal készült „új” lobogót részesíti előnyben, ezzel kifejezve a magyarságon belüli önálló identitását is. Egy (elképzelt) közösséghez tartozás egyben a többi közösségtől való különbözőséget is kifejezi: nemcsak az államalkotó román nemzetől, hanem az összmagyarságtól is. Ezt az elkülönződést erősíti meg D. bácsi (79 éves) mondata: „Magyar zászló kerülne, ha volna valahogy, ahogy ki lehetne tenni, csak biztosan kerülne. Templomokban ki volt téve, de mikor vannak ezek az ünnepek, hogy március 15-e s nem tudommi, vagy ilyen hősök napja vagy nem tudommi, akkor örökké kitűzik a magyar zászlót is az ünnepre, de csak ott, az ünnepi helyen (...) S a magyar zászló is ki van téve s osztán olyan magyar íze-búze van az egész szertartásnak.”

A zászló identitásképző szerepének ellentmondva visszafogottság tapasztalható a székely zászló használatában és ezt a résztvevő megfigyelés is alátámasztja. A terepkutatás időszakában Csikfalva község területén kevés helyen volt látható a közterületről e szimbólum: a közintézményeken és mindössze két magánházon. Az interjúk során ez a hiány úgy fogalmazódott meg, hogy „(...) de kimondottan így nem lobogtatjuk a lobogókat (...) inkább belülről dolgozzuk fel, mint kívülről lengetjük, és lehet, hogy nem is ugyanazt érezzük, mint amit mutatunk...” vagy „a marosszéki székely nem lobogtató típus. A történelem megtanította, hogy lesütötte a fejét, végezte a dolgát és magában ünnepelte a piros-fehér-zöld zászlót, a himnuszt és tartotta a magyarságát”.

Székelykapu. A székelykapu mint kaputípus eredendően más funkciókkal bírt, mint a különbözőséget jelző zászló. A kapu mint birtok- és határjelző a befogadásnak és az útra engedésnek a tárgyaként, a birtokvédelem eszközeként szolgált. Praktikus, mert gazdasági célokat is szolgált (ld. galambdúc), ugyanakkor a gazda egyéniségének és a vele együtt élő népi hagyománynak is megtestesítője. Díszítése – szimbólumrendszere – etnikai háttérű, részletezése meghaladja e tanulmány kereteit. „A székelykapu nem valami székely találmány. Változataival Erdély más vidékein is találkozunk.” (Kós Károly) „Azonban mégis Székelyföldön keletkeztek és terjedtek el, ezzel magyarázható, hogy a fedeles kötött nagykapuk székelykapuként szerepelnek a köztudatban. A mindennapi élet tartozékai, két világ határán állnak, az enyém és a másé közt, a kint és a bent, az otthon és a nagyvilág közt. Tehát ez a szerepe a kapunak...” (D. bácsi fafaragó, az egyik általa készített székelykapuról) A közösség más tagja szerint a székelykapu állítás „divat (...), egy motívum, hogy itt valamikor rendes magyarok laktak s a divat után mentek” (K. bácsi). „A székelykapu hagyománya a székelységnek örökségül maradt ránk (...) ne essenek tévedésbe, mert minden szegény ember székelykaput nem állíttatott” (Gy. bácsi, 84 éves).

Az idézett interjúrészletekből kiolvasható, hogy a székelykapu a korábbi időkben a tehetősebb gazdák „divatja” volt, „rendes magyarok” (nem székelyt említ az adatközlő!) állították, hogy ezzel fejezzék ki egyrészt a társadalmi státuszukat, másrészt nemzeti identitásukat. Ez egybecseng a székelység történelmi múltjával és a társadalmi rétegződéssel (ld. fehérre vagy világoskékre meszelt házak). Trianon után, de különösen a második világháborút követően a népi öntudat ilyenfajta megnyilvánulásait a nemzetépítő román állam igyekezett eltüntetni, a korhadtt, előregedett fakapuk helyére „tartós” vaskapukat biztosított a helybéli elszegényedő lakosság számára. 1989 után azonban a gazdaságilag és identitásában is újraéledő közösség egyre több tagja emelt hagyományos vagy a hagyományokat újragondoló ún. székelykaput, de már nem jellemzően gazdasági helyzetét demonstrálva (ez sem kizárható), hanem identitását, nemzeti hovatartozását demonstrálva. „De a székelykapu az ünnepnapokon és máskor is áll, és ez egy tárgyi bizonyítéka a székely eredetnek” (A., 45 éves). „Tehát aki egy ilyen kaput állíttat, abban van egy olyan büszkeség, hogy az a mienk és az csak nálunk van és csak a székelyké s én vállalom, hogy ezt a motívumot, ezt a szimbólumot úgymond én is az udvaromhoz állíttatom. A legbecesebb lehet, a koronája az én portámnak...” (Zs., 25 éves). A kapu így válik az emlékezet irányítójává, a kollektív emlékezetben lévő képzet kulturális

emlékezetbe való beemelésének eszközévé (Nora 1999). Magánházaknál ez egy olyan emlékmű, amely az ősökre emlékeztet, a meghalt, de a családtagok emlékezetében továbbélő emberekre. Az intézmények mezsgyéjére állított székelykapu azonban már sokkal tágabb értelemmel bír, hiszen itt nem konkrét ősökre, hanem úgy általában a „székely nemzethez” tartozókra emlékeztet és egyben kifejezi azt is, hogy aki e kapun belép, az a székely nemzetbe, annak szimbolikus vagy valóságos területére is lép. „És hát persze az intézményeknél szerintem nem is festene jól, tegyük fel egy kovácsolt vaskerítés az iskola előtt, hát hogy nézne ki az az iskola? Mit mutatna a magyar gyerekeknek, milyen példát mutatna? A székelykapu az más! Ha már a gyerek bemegy a székelykapun, már tudja (...), hogy belép egy magyar iskolába, nem egy olyan helyre lép be, ahol esetleg úgymond elnyomják, kitesztítják. Az ő saját világába, az ő nemzetébe lép be”. (Zs., 25 éves) Itt a székelykapu két világ határát jelenti, az ellenséges külvilág és a befogadó otthon közöttit. Az ellenséges külvilág képmutatásra kényszeríthet, a befogadó otthon a biztonságos környezetet biztosítja, ahol a betérő (magyar) önmaga lehet mindenféle külső versengő nemzetépítő politikával szemben (ld. Zs. zászlóhasználatról tett megállapítását). A székelykapu funkciója tehát különbözik a magánházaknál és a közintézményeknél. „... a magánlakásoknál az egyénre szabott motivációk vagy motívumok is megjelenhetnek, a közintézményeknél ez sokkal inkább nincsen jelen.” (A., 45 éves) A kijelentés alátámasztja a székelykapu változó funkcióját, mert magánházaknál a díszítőmotívumok és feliratok a közösségen belüli egyéni világlátást és sorsokat tükrözik, addig az intézmények határára felállított kapuk egy általánosabb, a többség számára elfogadható motívumrendszer kell, hogy használjanak, a közösség egészére, identitásukra építve. Ebben a funkciójukban intézményesültek tekinthetők, szerepüket tekintve alig-alig különböznek a település határában kihelyezett, történelmi megnevezést tartalmazó helységnévtábláktól. A helységnévtábla egyszerűsége azonban ne tévesszen meg senkit, mert az általa kifejezettek, a benne fellelhető szimbolikus legalább annyira fontos, mint a „cifra” és látszólag könnyen felfejthető kapufaragványok. Itt válik nyilvánvalóvá az a korábbi állítás, hogy a képviselt közösség határai gyakorlatilag egybeesnek a közösség intézményeinek határaival és a helységnévtáblákért folytatott küzdelem (ld. Kolozsvár/Cluj Napoca/Klostenburg) korántsem csak a jogrenden belüli esetek értelmezése. K. bácsi fejezi ki kereken: „fontos, hogy a (köz)intézmények elé kerüljön székelykapu, hogy lássák, hogy magyarok vagyunk”.

A terepkutatásból kiemelt két igen hangsúlyos, a nemzeti identitást megtestesítő és formáló tárgy társadalomszervező ereje Csíkfalva község mikrotársadalmában nem kérdőjelezhető meg. Az intézményesülésük azonban két különböző utat jár be, az „új” székely zászló 2004-ben vált a nemzetformáló elit elismerése által nemzeti szimbólummá, a közintézményekre való kitűzése által pedig intézményesültté, bár nem vált a romániai jogrend részévé. Ezen a ponton érdemes elgondolkodni az intézmény fogalmáról és a modern társadalomban betöltött szerepéről. A versengő nemzetépítés küzdelmeinek egyik csomópontja ez a zászló, amit egy nemzet közössége beemelt a nemzeti kánonba – Magyarország közintézményeire is kikerült, éppúgy, mint a romániai magyarság közintézményeire. A Hroch-féle nemzetépítési modellnek megfelelően „fentről lefelé szivárog” e 21. századi, hitelesített művészeti alkotás (Kónya Ádám 2004), aminek a Székely Nemzeti Tanács biztosítja a politikai infrastruktúrát. Am a székelykapu esetében ez másként tapasztalható, hisz a székelykapu egy funkcionális, gazdasági és helyi társadalmi kommunikációs feladatokat ellátó tárgyból válik többletjelentéssel felruházott identitásformáló tényezővé. De alaposabb kutatómunka után kirajzolódni látszik, hogy a székelykapu az intézményrendszer részévé válik azáltal, hogy iskoláknál, művelődési házaknál, temetőknél stb. jelenik meg, mint a szimbolikus térhasználatban bekövetkező minőségi változás jelzője. E határjelző a magántól a közösségi felé, míg az „új” székely zászló a közösségtől a magán felé mutat. Az elvégzett kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendszer-váltás utáni nemzetépítő politikákat nem pusztán az elit, az értelmiség etnográfiai gyűjtőmun-

kájának politikai becsatornázása jelenti, hanem a közösségek által birtokolt etnikai jelzővel („népművészeti”) felcímkezett, jelentésbővülésen/módosuláson átesett tárgyak intézményesülése is. A (poszt)modern társadalmak és azon belül is a mikroközösségek tagjai már nem pusztán „elszenvedői” a nemzetépítési folyamatoknak, hanem alakítói is.

IRODALOM

DEUTSCH et.al (1966) *Nation-building*. Atherton Press, New York

HROCH, MIROSLAV (2000) *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*. In: *Regio* (11. évf.) 3. sz. 3–24.

KÁNTOR ZOLTÁN (2002) *A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek*. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Fedinec Csilla (szerk.), Teleki László Alapítvány, Budapest. 117–188.

NORA, PIERRE (1999) *Emlékezet és történelem között*.
http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm [2012. 10. 20. 21:35]

WEBER, MAX (1992) *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/1. k. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

Czakó Kálmán

TRANZAKCIÓK SZEREPE A KREATÍV IPARÁGAK HATÁSGYAKORLÁSÁBAN

1. A Kreatív Ipar (KI) eredményeinek integrálása, a támogató szervezetek és a kreatív eredmények elhelyezésének gazdasági szektorai, a haladás kritériumai

Azok az eredmények integrálhatók, amelyek az alacsonyabb integrációs szint működését nem szüntetik meg. A kormányzás és a menedzsment közötti kommunikáció az eredmények integrációját szolgálja. Az integráció egyrészt az egyes szinteken belül, másrészt alulról felfelé a szintek között jön létre. Az ipari kreativitás garanciája ezekből következően a szinteken belüli és a szintek közötti harmonikus működés feltételeinek biztosítása és az eredmények egymást erősítő hatásának összhangja. A gazdasági élet az ipari tevékenységgel kapcsolódik, az egyes integrációs szinteken működő személyek egyénre és közösségre vonatkozó, de mindig személyes felelősséghez kötött döntései révén változik. Ezért valamely szituációban az egyes szinteken az ügyeknek mindig van gazdája, felelőse, kompetenciával bíró tagja, generációs kapcsolat révén aktivizált szereplője. Az egyes szereplők további személyekkel állnak tranzaktív kapcsolatban. A kreatív tevékenység – például jogi – lehetőségének biztosítása a magasabb integrációs szint felől halad az alacsonyabb integrációs szintek irányában, és vele szemben valósul meg az alacsonyabb szint felől a magasabb integrációs szint irányában az integráció folyamata. A menedzsment a kormányzás által biztosított jogok mentén implementálhatja a már korábban létrehozott, meglévő, alkalmazható eredményt, a meglévő repertoárból választható, vagy az újként létrehozottat, a kreatív eredményt.

Életünk eseményeinek integrálódási folyamatai integrációs szintekbe sorolhatók. Globális szinten az ipari kreativitás sok kommunikációs felet igényel. Közöttük meghatározó szerepet tölt be az Egyesült Nemzetek Kereskedelmi és Fejlesztési Kongresszusa, az UNCTAD (UNCTAD = United Nations Conference on Trade and Development), mely 1964 óta foglalkozik a tagállamok életminőséget fejlesztő tevékenységével és 1995-től kezdve a földrajzi egyensúlynak megfelelően alakította ki az érintett tagok A, B, C, D listáját. Magyarország a 24 tagú D lista tagja. Együttműködik más programokkal: a vám adatok szempontjából az ASYCUDA-val (ASYCUDA = Automated System for Customs Data), az adósságkezelés és pénzügyi elemzés szempontjából a DMFAS-sel (Debt Management and Financial Analysis System Programme), a vállalkozói gyakorlat és a technológiák szempontjából az EMPRETEC-kel (EMPRETEC = Emprendedores and tecnología), a befektetések szempontjából a WAIPA-val (WAIPA = World Association of Investment Promotion Agencies), a kereskedelem szempontjából az ITC-vel (ITC = International Trade Centre, Nemzetközi Kereskedelmi Központ). Az UNCTAD-dal egymást kiegészítő tevékenységet folytat az 1967-ben megalakult Szellemi Tulajdon Világszervezete, a WIPO (WIPO = World Intellectual Property Organization), mely 1967 óta törekszik a kreatív tevékenység kialakulásának segítésére a kreatív munka jogi ágazatának megfelelően. (1. táblázat)

1. táblázat

Integrációs szintek, szervezetek, programok, szektorok a kreatív iparágakkal összefüggésben

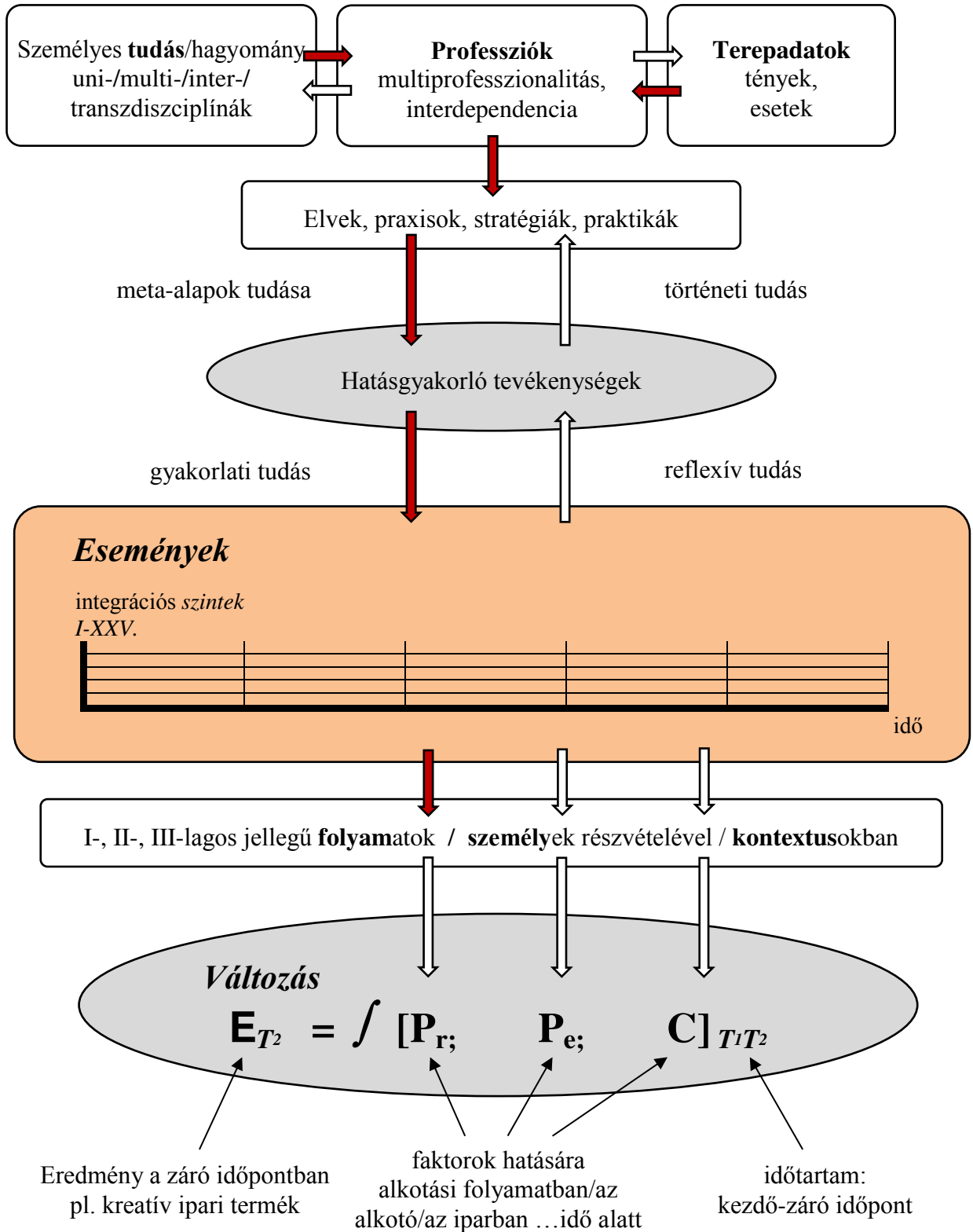
Szint	A szint megjelölése	Szervezetek, programok	Kreatív Ipar és a szektorok, bennük a kreatív HR
XXII.	Globális	UNCTAD, WIPO ASYCUDA, DMFAS, EMPRETEC, WAIPA, ITC	KI a világgazdaság globális földrajztudományi szektoraiban (Primer, Secunder, Tercier, Quaterner)
XXI.	Interkulturális		
XX.	Kulturális		
XIX.	Kontinentális		
XVIII.	Regionális	EU 2020 Stratégia Növekedési programok, EU Digitális Menetrend	KI a Foglalkoztatáspolitikai szektorokban
XVII.	Szubregionális		
XVI.	Ország	NKTH (Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal) Nemzeti Technológiai Platformok KIP (Kreatív Iparágak Platformja)-SKT = (Stratégiai Kutatási Terv): K+F+I A Nemzeti Együtműködés Programja Új Széchenyi Terv Magyar Digitális Stratégia	KI a nemzetgazdasági szerep alapján képzett szektorokban (háztartások, vállalkozások, bankrendszer, állam, külföld-felé) és a foglalkoztatáspolitikai szektorokban
XV.	Országrészt	Pályázat, grant, támogatás	Önkormányzatok, a szektor tagjai, pl. KKV, kreatív személyek
XIV.	Ország-régió		
XIII.	Megye, Budapest		
XII.	Járás		
XI.	Megyeszékhely		
X.	Megyei jogú város		
IX.	Város		
VIII.	Nagyközség		
VII.	Körjegyzőség		
VI.	Község		
V.	Intézmény		
IV.	Csoport		
III.	Család		
II.	Egyén		
I.	Tárgy	Innovatív új tárgy, ügy, dolog	Kreatív termék implementálásra

(http://translate.googleusercontent.com/translate_c?depth=1&hl=hu&prev=/search%3Fq%3DDMFAS%26client%3Dfirefox%26rls%3Dorg.mozilla:hu:official%26channel%3Dnp%26biw%3D1280%26bih%3D864&rurl=translate.google.hu&sl=en&u=http://unctad.org/divs/gds/dmfas/what/Pages/DMFAS-6.aspx&usg=ALkJrhjgrYgU5Tv1-c1aE7i5Et2oqu5VNO)

2. Az összefüggéseket ábrázoló mentális térkép

1. ábra

Az információk útja a kreatív eredmény kialakulása során

3. Az eredmények kialakulását befolyásoló faktorok

3.1. Folyamat (Process= P_r)

3.1.1. A hatásyakorlás folyamatának kutatása

2. táblázat

A hatásyakorlás összetevőinek leírásában meghatározó szerepet játszó tartalmak, kutatók és időpontok

Ssz.	Tartalom (rövidített jelölése)	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000-	Kutatók	Év
1.	Tranzakciók Elemzése (TA)								Berne, E.	1949-52
2.	Stressz és Coping (coping)								Selye J. Lazarus, R.S. Folkman, S. Kopp M.	1954 1980 2001 2006
3.	Általánosított Tapasztalati Módszer (GEM)								Lonergan, B.	1958
4.	Általános Rendszerelmélet (GST)								Bertalanffy, L.	1968
5.	Magatartásformák, mintázatok (Schn.)								Schneirla, Th. Ch.	1971
6.	Humánökológia (EST, HET)								Bronfenbrenner, U.	1971-81
7.	Témaközpontú Interakciók (TZI)								Cohn, R.	1975
8.	Integratív Szintek (IL)								Greenberg, G. Tobach, E.	1985
9.	Személyiség-elméletek (Big5), Multiaxialis Klasszifikációs Séma MAS)								John, O.P. Ostendorf, F.	1990 1992 1996
10.	Circumplex-modell, nevelési stílusok (C-m)								Becker, W. Becker, P.	1992 1995
11.	Fejlődési Eredmény (PPCT)								Bronfenbrenner, U. S. Ceci, S.	1994
12.	Teljes Rendszerbe Beavatkozás (TSI)								R. Flood, R.	1995
13.	Minták szerepe, játszmák								Erskine, R.G. Járó, K.	2010 2011
14.	Terápia, tanácsadás								Stewart, I. Tudor, K. Tudor, K. – Hobbes, R. Stewart, I.	1996 2001 2007 2013
15.	Képzés, csoportmunka osztályfoglalkozás								Dreyfus, A., Eggleston, J.F. Amatucci, C.B. Chinn, St.J.	2007 2008 2010
16.	Praxis-szimuláció								Modeling & Simulation International	2014

3.1.2. A hatásgyakorlás kutatásának eredményeként elkülönített témák

A jelképzés, jelhasználat, szintaktikai rendszer használata, kritikai gondolkodás pontosítása, modellalkotás, döntéshozatal, attitűdök alakítása, regresszív vagy evolutív személyes viselkedés érvényesülése, szituációk valóságtartalomnak megfelelő kezelése, másokkal való kapcsolat befolyásolása, kapcsolatrendszerbe illeszkedés eseménye mind-mind befolyásolja az integrációra irányuló hatásgyakorlást. A kreatív ipari tevékenység az ipar más praxisokkal való integráltságának mértéke szerint hoz funkcionális változást az eseménytérben. (3. táblázat)

3. táblázat

A kommunikatív hatásgyakorlás kiemelt témái a kreatív iparágak eseményeinek létrehozására

Egy jel észlelésétől a teljes eseménytérig	Kiemelt témák	Ipari kreativitással összefüggésbe hozott kiemelt témák faktorokhoz rendelve (P _r , P _e , C _r)
1. Észlelés	Jelképzés, jel	Észlelés, perceptív képesség, jelrendszerek
2. Értelmezés	Jelcsoport használat	Kifejezés, megismerő képesség, jelölt entitások rendszere
3. Ítélet	Szemantikai kapcsolatok érvényesítése	Ítéletalkotás, ítélőképesség, az értelmezett entitások rendszere
4. Döntés	Kritikai gondolkodás, megfeleltetés, Állapotfüggő, tényezők halmazától függő, egy tényezőtől függő, személyes indoklás	Kritikai gondolkodás, döntőképesség, a praxisok rendszere.
5. Attitűd, kiemelt esemény Életstílus	Önkontrollt gyakorló, elszigetelődő (pl. autizmus), mentálisan hiányos (pl. depresszió), féktelen (pl. agresszió), spontán, öntevékeny, mentálisan egészséges, normatartó	Viselkedés, helyzetkezelő hozzáállás, szempontrendszerek
6. Életciklus	Életszakasz, kibontakozás-bezárulás, nyitottság, ösztönök, fejlődési szakaszok	Növekedés/fejlődőképesség, érettség, emberi kapcsolatok rendszere
7. Szituáció	Mikroszituáció, témaközpontú interakció	Intézkedés, szerepvállaló/kommunikáló személy, történelmi helyzetek
8. Hálózat	Aktualizált hálózat, teljes hálózat	Kapcsolattartás, aktualizálható személy, hálózatok sokféle rendszere
9. Szférák	Endo-, mikro-, mezo-, exo-, makroszféra	Hatásgyakorlás, hatásgyakorló képesség, hatásrendszerek
10. Szintek	Pl. I-XXV. szint, jogi lehetőségek létrehozása és felhasználása, választás	Integráció, integráló/integrálódó személy, integrációs események sokasága

3.2. Személy (Person = P_e)

Témaközpontú interakciónál arra utalunk, hogy személyes résztvevők között játszódnak le a folyamatok. Ha az üzenetváltó kapcsolatban történő kölcsönös tartalomátvitel hatását akarjuk megjelölni, akkor kell tranzakcióról beszélnünk. A tranzakciók során mind az üzenők, mind a befogadók megváltoznak az átvihető (portábilis) információtartalom hatására. Üzenetváltó kapcsolatokban az aktualizált személyek tranzaktív hálózatot képeznek.

A döntéshozó személyek mindig hatásszférák középpontjában állnak és mikro-, mezo-, exo-, makroszféra veszi őket körbe.

Felértékelődik a tudást alkalmazó kreatív személy a technológiák alkalmazása, a marketing használata, a design terén a különböző mesterségek, művészeti eljárások, a különböző hivatások, a foglalkozások hatékonyságának növelésében, a kereslet-kínálat változásában, a fogyasztói magatartás befolyásolásában.

3.3. Kontextus (Context =C)

3.3.1. Az eredmény megvalósulásának kontextusa

A hatásgyakorlás **területeit** praxisterületeknek tekintjük. A kontextusok viszonylag rögzült értelmezési keretek, az egyes események szempontokhoz igazodó elemzését teszik lehetővé. (4. táblázat)

4. táblázat

Az iparban érvényesülő kreativitás értelmezésének globális és országos szintekhez sorolt támogatásának hívószavai

Integrációs szint száma és neve	Az ipari praxisban érvényesülő kreativitás legfontosabb, nevesített szektorai. A szolgáltatások és a szakmapolitikák eredményei más praxisrendszerekre is hatnak
XXII. Globális szint	Új lehetőségek létrehozása a világgazdasági szektorokban: 1. javak és szolgáltatások előállítása, 2. szétosztása, 3. fogyasztása, 4. a döntési szabadság várható (növekvő /csökkenő) trendje, 5. lehetőségek rendelkezésre állásának trendje
XVI. Ország-szint	A nemzetgazdasági foglalkoztatási szektorokban új lehetőségek létrehozása. Célok: 1. inkluzív növekedés (munkahely, állás, képzés, modernizálás, haszon), 2. intelligens növekedés (oktatás, K+F +Innováció, digitális társadalom), 3. fenntartható növekedés (természeti források, biológiai sokféleség, előnyök kamatoztatása, villamosenergia-hálózat, KKV versenyelőnyök, üzleti környezet, fogyasztók tájékozott döntése) szolgáltatásban kreatív eredmények implementálása

3.3.2. Kontextusok kezelése és a belátás

A kommunikáció orientáltsága választható utak közötti választás eredménye. A kérdés csupán az, hogy a felek tudatossága és a célok megjelölhetősége alapján mi az ésszerű út a jogalkotó és a menedzsment számára. A stratégikus tevékenység eredmény-orientált, a tárgyi, objektívizálható eseményekre vonatkozik, a hasznosság, alkalmasság értékeihez igazodik, de a menedzs-

ment nem hagyhatja figyelmen kívül az igazság, a valóság, a helyesség kritériumai által megjelölhető tennivalókat. A jog által biztosított lehetőségek felhasználásakor nagy szerepet játszik a döntéshozó attitűdje, amely a létező világra való hatásgyakorlásban szükségletekhez, érdekekhez, értékekhez, célokhoz igazodásban kap jelentőséget.

Belátható, hogy az 'emberi energia', az 'emberi erőforrás', az ember személyiségének változtatását befolyásoló tranzakciók ismeretei általánosnak tekinthető, állapotváltoztatásra vonatkozó tudásanyagot jelentenek, melyek alkalmazása például a tanítás/tanulás, a szocializálás/szocializálódás, a segítség, a termelés folyamatát helyezik szélesebb, a korábbiaknál tudományosan jobban kifejlesztett alapokra. Nem hanyagolható el az a tény, hogy az információs és kommunikációs technológiák jelen időszakában a digitalizálás minden fél részéről, de különösen a kormányzás, a menedzsmentek és a média részéről követel meg a korábbiaknál gyorsabb reagálást, ami a társadalmi szintű állapotváltozásokban azonnal megjelenő következményekkel jár.

4. A tranzakciók állapotváltozást eredményeznek

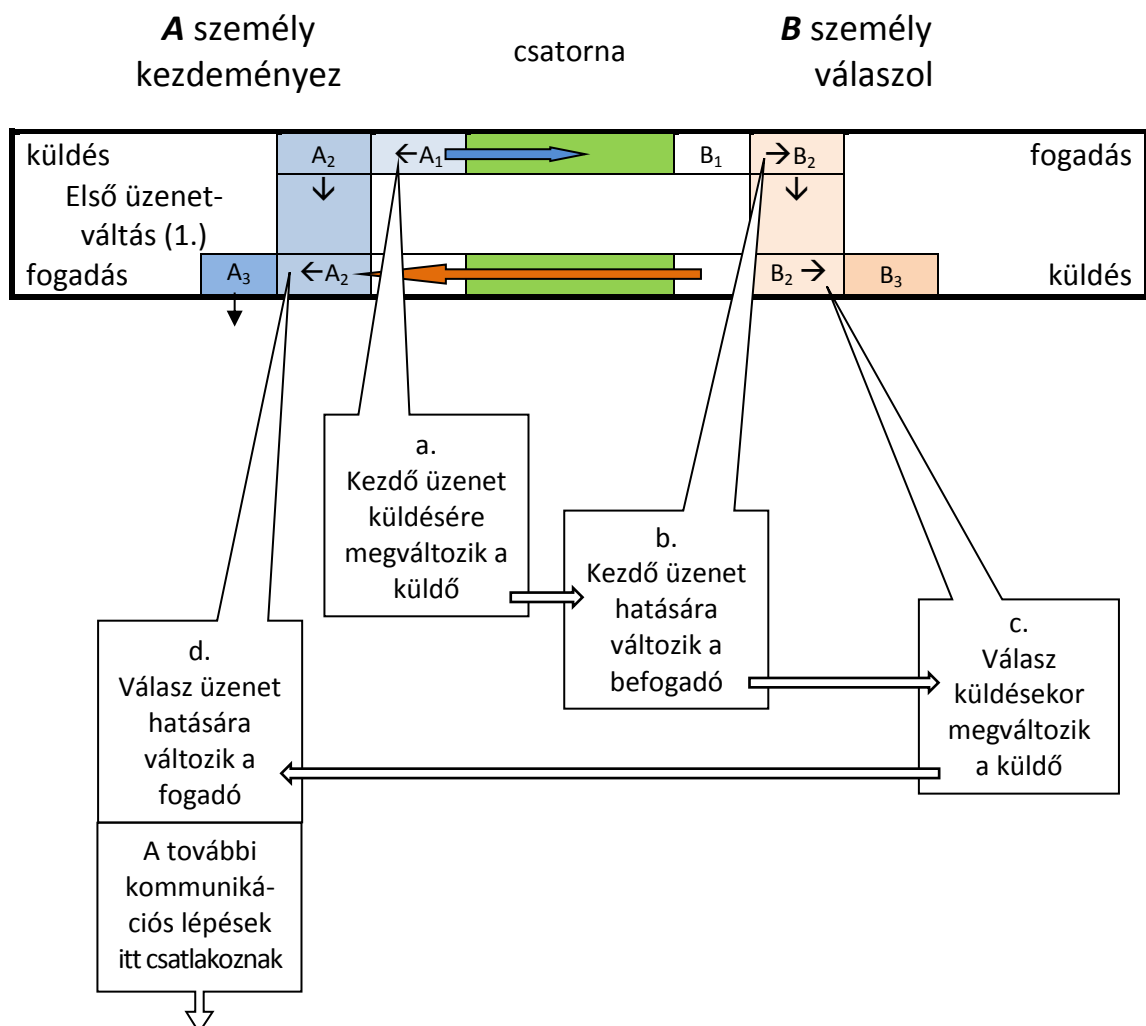
4.1. Több állapotváltozás jön létre

4.1.1. Állapotváltozás és időigény

A tranzakcióban szereplő információforgalom (\Rightarrow) és hatásgyakorlás (\rightarrow) egy üzenetváltásban mindhárom faktor együttes érvényesülésében valósul meg adott időhatárok között. (2. ábra)

2. ábra

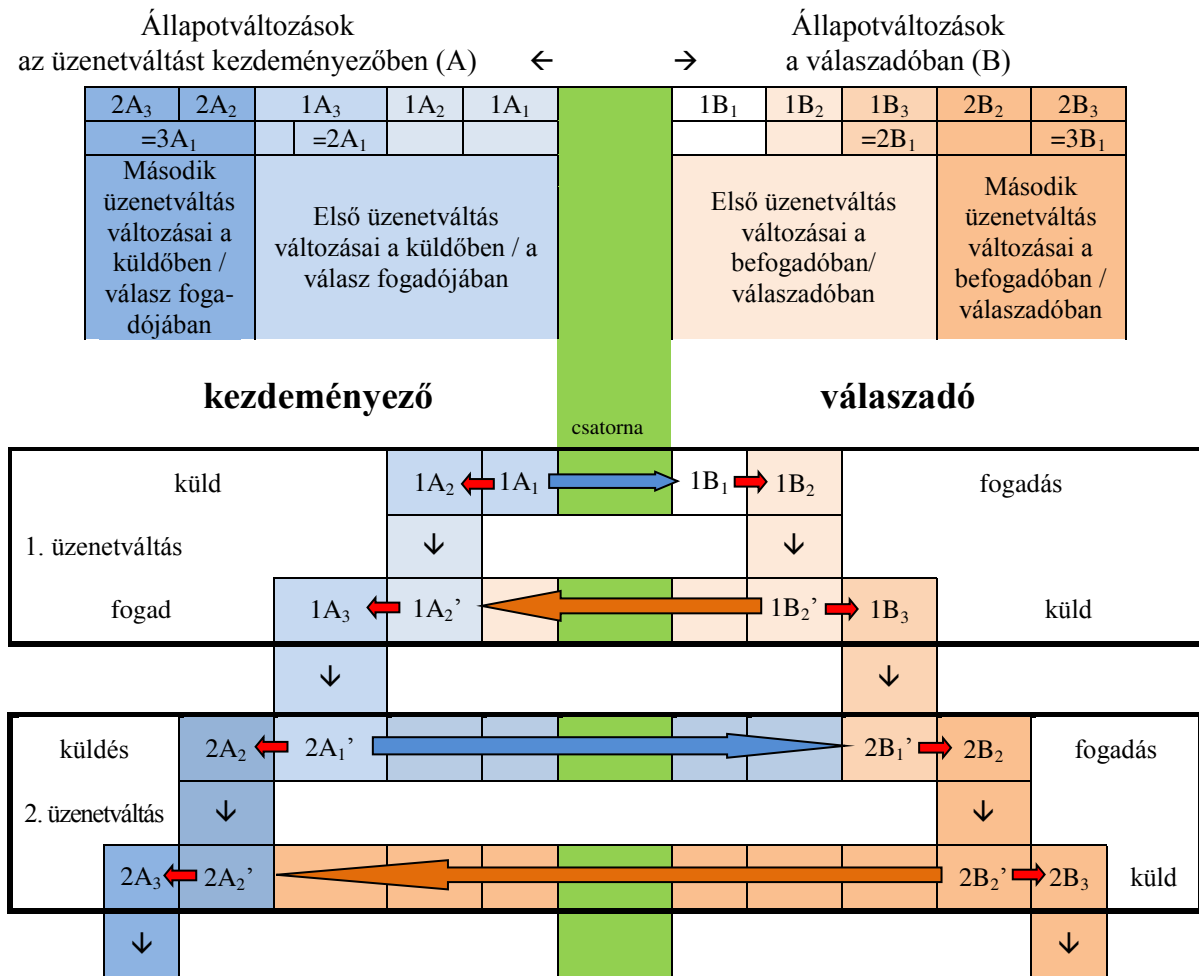
Állapotváltozások helye az üzenetváltásban

Az állapotváltozások időben lejátszódó folyamatok, és valamely állapot állandósága sem statikus. A dinamikus állapot egyensúlyára folyamatosan hatnak befolyásoló erők, melyek az adott személyen belüli változásokból, vagy a folyamatjellemzők vagy a kontextuális viszony megváltozásából erednek. Eszerint a kommunikációban üzenetváltáson belüli és üzenetváltások közötti állapotváltozásokat kell figyelembe vennünk. (3. ábra)

3. ábra

Üzenetváltások során megvalósuló állapotok helye két üzenetváltás esetében ábrázolva

Intra-tranzakciós állapotváltozások: egy üzenetváltáson belül valósulnak meg. Az üzenet befogadása és az arra adott válasz között idő telik el, ami a kommunikáció időbeliségét befolyásolja. A válaszadás lehet azonnal, kis idő múlva, vagy hosszú idő eltelte után bekövetkező. Az eltelt időben további hatások érvényesülhetnek, amelyet az állapot jelzettjeként jelölünk (pl: 1B₂→1B₂').

Inter-tranzakciós állapotváltozások is vannak, mert az üzenetváltások között eltelt időben mind az üzenő, mind a válaszadó más hatásoknak is ki van téve, ami a korábbi állapot megváltozását is eredményezheti. Ezt a tényt az adott állapot jelzett változataként jelöljük (pl. 1B₃ → 2B₁'). Rövid időn belül megvalósuló üzenetváltásoknál valószínűen ez igen kis mértékű változást jelöl, de előfordulhat, hogy magasabb integrációs szintek üzenetváltásai közébeekelt jogalkotást, tárgyalásokat foglalnak magukban, ami a felek kommunikációja során az állapotok nagyobb mértékű megváltozását jelentheti. Amennyiben a 'rendelkezésre állás' elve a gyakorlatban megvalósul, a kreatív folyamatok jelentős felgyorsulása következhet be. Az új kommuniká-

ciós mobil-technikák a 'közbeszólás', a váratlan pl. snapchat-típusú üzenetváltások közbeékelte, hurokszerűen működő hatásokat tesznek lehetővé, amelyek a szokványos kommunikáció idő-igényének szerepét megnövelik.

4.1.2. Az állapotváltoztató folyamat

5. táblázat

Az állapotváltoztató hatás orientációja, kapcsolata a módszerrel, a tartalommal, továbbá a kreatív személy vonatkozó jellemzője

Ssz.	A kommunikáció orientációja	Alkalmazott módszer	Kiemelt tartalom	A kreatív személy jellemzője
1.	Teljesítmény-orientált	Formális módszer	Tudnivaló	Tudása
2.	Megértés-orientált	Személy képességeire épülő módszer	Személyes tudás, érzelmi, motivációs, mozgásbeli képesség	Képessége
3.	Cél-orientált	Kibernetikai irányítási módszer	Érték, eszköz, forma, sztochasztikus jelleg figyelembe vétele, zavarás, szabályozás, mérés, minősítés	Célkitűzése
4.	Norma-orientált	Közösségi módszer	Együttműködés	Közösségi szerepvállalása

4.1.3. Az állapotváltozások kontextusa

A meglévő választhatótól való eltérés lehetősége adja meg az alapot a kreatív tevékenységhez és a kreatív eredmény implementáció adja meg a funkciók megváltoztatását a működő rendszerben.

Megfigyelés, értelmezés, következtetések, összefüggések feltárása után nyílik meg az ésszerű üzenetváltások lehetősége. Az ésszerűség jellemzője a felismert, értett, megfogalmazott, közölt tudásnak, de teret is kell hogy adjon a még fel nem ismert, a még meg nem értett, a még meg nem fogalmazott, még nem közölt tartalmaknak is. A belátás az ember értelmességéből fakad az esélyek megítélésére, a nem determinisztikus történések kezelését alapozza meg és minden személyes folyamat kihagyhatatlan összetevője.

A kommunikáció hatására létrejövő állapotváltozások kezelése a kommunikáció szakpolitikájának tárgya, de nem függetleníthető a logisztikától. A logisztika anyagok, információk, személyek, energia rendszereken belüli és közötti áramlásának tervezése, szervezése, irányítása, ellenőrzése.

A szokványos megközelítések és tárgyalásmódok mellé a tranzakció-policy tudatos alkalmazása a teljes kommunikatív módszertan alkalmazását, az időbeliségből eredő lehetőségek felhasználását követeli meg a KI terén is.

A kommunikációban tárgyalt tranzakciók a KI működtetésének elveit, forrásait, programjait, módszereit, integrációját alapvetően befolyásolják mind a tervezés, mind a végrehajtás, mint az alkalmazás szempontjából.

IRODALOM

- Amelang, Manfred – Bartussek, Dieter (1997) *Differentielle Psychologie und Persönlichkeitsforschung*. Stuttgart–Berlin–Köln. Kohlhammer. 360., 409.
- Berne, Eric (1961) *Transactional Analysis in Psychotherapy*. ISBN 0-285-64776-8.
- Bronfenbrenner, Urie – Ceci, Stephen J. (1994) Natur-nurture reconceptualized in developmental perspective: A bioecological model. *Psychological Review*, 101 (4.), 568–586. – PPCT-modell.
- Buda Béla, Kopp Mária (2001) *Magartástudományok*. Budapest, Medicina.
- Chon, Ruth C. (1993) *Es geht ums Anteilnehmen*. Die Begründerin der TZI zur Persönlichkeitsentfaltung. Freiburg/Br.
- Erskine, Richard G. (2010) *Life Scripts. A Transactional Analysis of Unconscious Relational Patterns*. Karnac.
- Greenberg, Gary – Tobach, Ethel (1984) *Behavioral Evolution and Integrative Levels*. Hillsdale, NJ. Lawrence, Erlbaum Associates.
- Haig, Matt (2005) *Online stratégia kialakítása*. Debrecen, Alexandra.
- <http://hu.wikipedia.org/wiki/Logisztika> (2015.04.25.)
- Kiesler, Donald J. (1983) The 1982 Interpersonal circle. A taxonomy for complementarity in human transactions. *Psychological Review*, (90), 185–214.
- Kotler, Philip (2002) *Marketing menedzsment*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lazarus, Richard S., Folkman, Susan (1984) Coping and adaptation. In: Gentry, W. D. (1984 szerk.) *Handbook of behavioral medicine*. New York, Guilford.
- Linden, M., Courtney, D. (1953) The Human Life Cycle and its Interruptions – Psychologie Hypotesis. *Am.J.of Psychiatry*. 906–915.
- Lonergan, Bernard (1958) *Insight. A Study of Human Understanding*. London–New York–University of Toronto Press.
- Média menedzsment, Stratégiai menedzsment*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1993. primus.arts.u-szeged.hu/media/kepzes/egyspec.htm – 65k (2015.03.10.)
- Oerter, Rolf – Hagen, Carin von – Röper, Gisela – Noam, Gil (1999 szerk.) *Klinische Entwicklungspsychologie*. Weinheim, Beltz, PVU. 329.
- Olson, David H. – Russel, S. C. – Sprenkle, Douglas H. (1989) *Circumplex Modell*. Haworth Press.
- Polányi Mihály (1994) *Személyes tudás. I., II*. Atlantisz.
- Stewart, Ian (2013) *Transactional Analysis Conselling in Action. Fourth Edition*. SAGE
- Szabó Ildikó – Lannert Judit (1996) Mit várunk az iskolától? *Új pedagógiai szemle*. (9) 46–56.
- Szűcs László (1997) *Szervezetek anatómiája. Tervezés, irányítás, stratégia*. Budapest, Zsámbék, Corvinus.
- Tamás Pál (2001) A tematizációról. In: Béres István, Horányi Özséb (2001 szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Tobach, Ethel (1981) Theodore C. Schneirla. *American Journal of Psychology*, Vol. 94. (2.) 355–357.

- Torres, Carlos Alberto (1998) *Democracy, Education, and Multiculturalism*. Lanham, Boulder. New York, Oxford. Rowman & Littlefield.
- Weinert, Franz Emmanuel (1998) Vermittlung von Schlüsselqualifikationen. In: Matalik, S., Schade, D. (1998 szerk.) *Entwicklungen in Aus- und Weiterbildung, Anforderungen, Ziele, Konzepte* (Beiträge zum Projekt „humanressourcen“) BadenBaden, Nomos. 23–24.

Czékus Jób Géza

A KREATIVITÁS SZEREPE A SPONTÁN ZENEALKOTÁSBAN

Bevezető

Rögtönzött problémamegoldásra mindannyian rákényszerülünk a hétköznapi élet szinte minden területén. Hiába igyekszünk tudatosan tervezni, előre nem látott, véletlenszerű elemek befolyásolják, alakítják előzetes tervünk megvalósulását. Ilyenkor megpróbáljuk módosítani szándékolt cselekvésünket, javítani annak következményeit, menteni a kialakult helyzetet.

Spontaneitás és véletlen

A spontán zenealkotó munka pedagógiai illetve terápiás keretben a véletlen, a sokszor tudattalan jelenségekre, motívumokra és az arra érkező reakciókra fókuszál. Működését a lélektan oldaláról tekintve a pszichodiagnosztikából ismert firkatesztekhez, pedagógiai oldalról a zenei improvizáció John Kratus által meghatározott 1. 2. és 7. szintjéhez hasonlítható (Kratus 1991). Mindegyik előzetes instrukció nélküli, érintetlen, őszinte tudattalan tartalmakra utal. A szignifikáció során az alkotó itt a véletlenszerű elemekhez rendel hozzá szándékot, jelentést, és azokat előre tervezettekké, szándékoltakká igyekszik változtatni.

A spontán zenealkotás ezen felül hasonlóságot mutat a gyereknyelv elsajátításának folyamatával is, hiszen közös jellemzőjük, hogy cselekvője véletlen, illetve reflexszerű megnyilvánulásból indul ki – sírás, légzés, szívverés – és jut el a tudatos, tervezett közlésig, továbbá a hangzó környezet által preferált fonémákkal, motívumokkal építkezik, illetve gyakran meghatározó elem az anyai légzés valamint szívhang. Ennek jelentőségét emeli ki a zene kultúrtörténetében közkedvelt – légzést és szívhangot imitáló és arra építkező – blues stílus.

A kutatás célja, terepe

Jelen rövid beszámolómban egy szeletét szeretném megosztani a spontán zenealkotás, mint kreatív problémamegoldás rekonstrukciójának. A kutatásom terepe az ELTE–BGGYK főiskolai hallgatóiból álló önismereti jellegű csoportjai. A spontán zenealkotás problémamegoldó működését és az ahhoz szükséges felkészültségek – közöttük a kreativitás – szerepét közvetlen megfigyelésekkel, a zenealkotó folyamathoz kapcsolódó illetve annak során felvetődő kérdésekre kapott válaszok kiértékelésével térképeztem fel mintegy 1500 fős mintán.

A spontán zenealkotás rekonstrukciója

A hagyományos nyugati zenét leginkább az alkotás, előadás, befogadás és újraalkotás előre megtervezett, spirálisan ismétlődő, egymásra épülő folyamata jellemzi. Ezzel szemben a tradicionális improvizatív, illetve keleti meditatív – blues, soul és a belőlük kinövő jazz – zenében ezek a lépések nem mindig ilyen sorrendben követik egymást, szabadabb a struktúra, kevesebb a kötöttség. A kutatott területen, a spontán zenei improvizációban e négy folyamat időben gyakran szimultán zajlik: megszólal(nak) az első kötetlen motívum(ok), s ezután elindulnak a szimultán interakciók. E folyamat során is sok az esetleges, látszólag előre nem tervezett elem, amelyeket a résztvevők igyekeznek szándékos, esetleg további spontán alkotott egységekkel kompenzálni, összefüggő, egységes, koherens, konzisztens képet illetve folyamatot létrehozni elsősorban önmaguk számára. A spontán zenealkotás alatt – ebben a diszkusszióban és vizsgálatban – alapvetően előzetes szabályként vagy normaként elfogadott zenei struktúra nélkül történő önkifejező, önismeretet, önreflektivitást segítő, alkotó csoporttevékenységet, önfeledt játékot értek. Ennek nem elsődleges célja a végső művészeti produktum esztétikai minősége, ellenben az alkotó folyamatban megélt tartalmak feltárása, értelmezése, és reflexivitás lényeges alkotóelemei a megismerő, kognitív munkának. Nem igényel előzetes muzikális képzettséget, rutint, azonban a zenei felkészültség mértéke mégis befolyásolja az alkotás minőségét – meglepő módon – többnyire fordított arányban, a résztvevő rugalmas gondolkodásától függően.

A következőkben megpróbálom rekonstruálni és leírni a spontán zenealkotás általam megfigyelt, tapasztalt sémáját, működési elvét. A zene időbeli síkját (tempó, lökötés, metrum, ritmus, ritmikai motívum) tekintve a résztvevők alapvetően két szerep közül választanak. Vagy önprezentáló motívumot, vagy állandó metrumot, tempót adó lökötést imitáló „keretező” motívumot játszanak. A két szerep nem különül el szigorúan egymástól. Az önprezentáló motívum lehet kifejezetten zenei motívum, de egyéb, például mozgásból, mozdulatból, testtartásból stb. fakadó motívum is. Lényeges tulajdonsága az újszerűsége és a korábbi elemekhez való szerves kapcsolódása, melyben a hasonlóság felismerhető. Egy-egy zenei gondolat, motívum lezárásakor, néha már a motívum bemutatása közben is átválthatnak a résztvevők a prezentálóból a másik szerepbe, amint azt fontosabbnak vagy éppen érdekesebbnek tartják akár önmaguk, akár a csoport számára, és képesek a változtatás, változás ellenére is koherens teljes kompozíciót képzelni, és emlékezetükben a nem releváns részleteket módosítani. A két szerep között komplementer kapcsolat figyelhető meg, mint az esztétikából ismert tartalom és forma viszonya tekintetében (Sipos 2012, Sík 1946). Néha szólisztikus, azaz, alá- és fölérendelt viszonyra jellemző, máskor egyenrangú kapcsolatra utaló, egymásba olvadó egybecsengő motívumokat játszanak és egészítenek ki nagyobb, komplexebb kompozíció-egységekké illetve ilyen játékmódot alkalmaznak. Ezt tekinthetjük az egyén és közösség interakciójának is, melynek során az egyén hozzájárul a közös élményhez a versenyművekre jellemző és csupán abban a keretben értelmezhető „versengésével” illetve kölcsönösséget kifejező játékával.

Amint már több motívum is felcsendült, bemutatásra került, elkezdődik a szelekció folyamata is. A résztvevők kiválasztják azokat a motívumokat, komplexebb egységeket, melyeket fontosabbnak, jobban odatartozónak, kifejezőbbnek érznek, vagy más szempontból preferálnak. Ezeket később variálva ismétlik. Eközben a másik szerepben lévők az egyenletes lökötést keresik, illetve hangolják össze egymás között. Ez a lökötés egy belső érzet, mely túlmutat, illetve eltérhet az érzékileg éppen hallhatótól, fizikailag létezőtől. A belső egyenletes érzete alapján kialakított belső lökötéseket igyekeznek szinkronizálni a többi hasonló szerepet választók játékával a csoport komfortérzetének növelése céljából.

Az időbeli vetületre a térbeli dimenzió (hangmagasság, együtthangzás, hangerő és ezek építményei: dallam, zenei harmónia, dinamika) elemei által jelölnek ki pontokat, és rendelnek hozzá „kiterjedéseket” az időbeli strukturálódás leírásának mintájára és azzal összhangban.

Azonban egy-egy térbeli zenei elem is jelentheti alapkövét, motívumát az előzőekben leírt építkezésnek. A két előbb említett (időbeli és térbeli) dimenzióra egy harmadik egység, az egész mint forma, vagyis a kompozíció programozása, utólagos komplex jelentésadása épül. Ez utóbbi dimenzió a két előzővel szoros kapcsolatban áll, időben keretezi és összekapcsolja az alkotást mint folyamatot és produktumot.

A problémamegoldás, a kompozitorikus munka két színterén folyik. A valós fizikai és a vágyakkal, élményekkel, célokkal felülírt emlékezeti színtéren. A már korábban hallott, játszott zenerészletet tudatukban összekapcsolják az érzékileg éppen játszottakkal, hallottakkal, módosítják jelenlegi illetve közeljövőbeli megnyilvánulásukat, önkifejezésüket, végül újratervezik a zenemű hátralévő részletét és annak kivitelezését is, sőt, magát a teljes művet, tehát a már megszólalt részleteket is. Az érzékileg hallhatót saját emlékezetükben felülírják egy logikusabb, a belső világukat pontosabban tükröző egységesebb zenemű élményével. Tehát a célt és jelentést adó gyors, reflexszerű összefüggés érzékelése illetve logika kidolgozása és hangzó megjelenítése képezik ezen alkotó munka alapját.

Azonban a túl gyors változtatásokat a csoport nehezen viseli, melyet később bővebben kifejtek a véletlenek elviselése kapcsán. Berlyne (1994) szerint egy inger kellemességét és újszerűségét az arousal-potenciál mértéke határozza meg. A kellemesség és újszerűség közötti viszony egy fordított ú alakú függvénynek felel meg. Ezt nevezzük Wundt-görbének. Az arousal-potenciál mértékét a zenei improvizációban egyrészt pszichofizikai jellemzők, másrészt kollatív tulajdonságok, mint a komplexitás, az újdonság, az össze nem illőség, kapcsolódó asszociációk, határozzák meg. (Farkas 1994) A gyenge és túl erős szint undort, unalmat vagy ellenszenvet ébreszt. Farkas szerint, „a közepes arousal esetén legnagyobb a kellemességérzet” (Farkas 1994: 194).

Az eddig leírt folyamatok kivitelezése csakis nonverbális csatornán keresztül történik. A saját gondolkodó, megismerő folyamat terméke, logikája, melyben az emlékezet és az élmény csak a komponáló tevékenység után kerül verbális úton megfogalmazásra, megosztásra, válik kommunikatívvá.

A spontán zenealkotáshoz szükséges felkészültségek

Felvetődik a kérdés, vajon milyen felkészültségek segítik vagy gátolják a spontán zenealkotó folyamatot? A legfontosabb felkészültségnek a véletlenek szándékolt több módon történő feldolgozásának, felhasználásának képessége tűnik. A zenei előképzettség mértéke a reprezentatív mintát tekintve alapvetően nem befolyásolta az aktivitás mértékét a spontán zenealkotásban. A rugalmas, divergens gondolkodás és problémamegoldás viszont igen. A zeneileg képzetteknek a meglévő rutin félretételével, új megoldások keresésével és alkalmazásával kellett megbirkózniuk, míg a rossz zenei képességek ítéletével érkezőknek elsősorban a másoktól kapott előítélet feloldása, az élményekkel való felülírása jelentett kihívást.

Akcidencia, koincidencia

A véletlen elemek megjelenését és hatását egyrészt el kell viselni. A bizonytalanság tűrésének képessége az alapvető felkészültségek egyike. Dürrenmatt szerint: „Minél tervszerűbben cselekszenek az emberek, annál mélyebben fogja érinteni őket a véletlen.” Hartmann teleológiai gondolkodása szerint „... a véletlent úgy utasítjuk el, hogy előre látottá, sőt akarttá tesszük”. (Rupp 1974:9) A gondolatainkból, emlékeinkből, élményeinkből logikus és összefüggő láncolatokat próbálunk fűzni. A véletlenszerű eloszlást egyenletes eloszlással igyekszünk kiváltani.

A játékosok a bizonytalanságot leginkább rutinokkal próbálják csökkenteni. A problémamegoldások ismétlődése során ezeket a begyakorolt tapasztalatokat igyekeznek felhasználni.

A spontán zenealkotás alakulását viszont éppen a berögzült patternekhez való kényszeres ragaszkodás gátolja. A megoldási panelek közötti válogatás közben a résztvevők kevésbé tudnak figyelni az éppen hangzó elemekre és folyamatokra. A panelelemeket ritkán képesek alkalmazni megfelelő sebességgel. Itt vetődik fel a kérdés, hogy a zenei előképzettség miképp nyújt felkészültséget ebben a spontán zenealkotó tevékenységben? Laczó (2002) mérési eredményei egyértelműen alátámasztják, hogy a zenei tagozatra járó tanulók kevésbé képesek az improvizációra, mint a normál tagozat tanulói. Zenei gondolkodásuk merevebb, bár általában rugalmasabban képesek problémát megoldani az improvizáción kívül eső más területeken. (Laczó 2002)

Kreativitás

A felkészültségek közül a véletlen elviselése és a zenei előtanulmányok minősége mellett, sőt azokat megelőzve a legmagasabb szintű felkészültség ebben a tevékenységben a rugalmas gondolkodás, problémamegoldás, komplexebben maga a kreativitás. (Borsos 2011: 14) A kreativitás pszichológiája hatalmas szakirodalmat ölel fel, melyre itt nem térek ki. A spontán zenealkotáshoz szükséges kreativitás modelljét Poincaré–Wallas (Poincaré 1924) elméletében látom aktualizálódni. A kreatív folyamat négy műveletét érdemes kiemelni: előkészítés, inkubáció, megvilágosodás és kidolgozás. A játékosok az első szakaszban a véletlen vagy szándékos, de észlelt motívumokat, mint inputokat megfigyelik, reprodukálni próbálják, és bizonyosakat előnyben részesítenek. A preferált motívumot vagy annak bármely szegmensét variálják, és keresik, miképp illeszkedik egyéniségükhöz, önkifejezésükhöz és a hangzó vagy már elhangzott anyaghoz. Az inkubáció mozzanatára egy lazább, talán félig tudatos, inkább befelé figyelő, félig éber jelenlét jellemző, mint a külvilágból jövő ingerek és belső gondolatok redukciója. Ez egy belső fókuszhoz hasonlítható. A megvilágosodás lépésében az addig hallott motívum-illesztési, variációs stratégiák, korábbi mechanizmusok közül választják ki az általuk legmegfelelőbbnek tartottat. A kidolgozás szegmensében igyekeznek megvalósítani előzetes és azóta aktuálisan változtatott koncepciójukat. A kreatív folyamat e négy elemét azonban nehéz megkülönböztetni a spontán zenealkotásban, hiszen a négy ütem akár egymásra is csúszhat időben, a sorozatos újraalkotások miatt.

A spontán zenealkotásban felismerhető kreatív személyiségjegyek tehát a változásra, újításra törekvés, akár a többség akaratával, szándékával, tevékenységével való szembeszállás. Ebből következően, az ideális spontán zenealkotó többnyire nonkonformista, aki rugalmas, az adott szituációkhoz gyorsan és jól tud alkalmazkodni. Motivált a célja elérésében, bár gyakrabban elveszti önkontrollját. Divergens gondolkodású, vagyis egy-egy problémahelyzetben nem egy megoldást észlel és kezdeményez, hanem többet és esetleg egyszerre. A csoport nem mindig fogadja be szívesen, de elismeri tehetségét. Gyakran periférián marad, (Kőváry 2012) ezáltal még inkább kiemelkedik az egyedisége, az újszerű meglátása, a játék újításainak lehetőségei, a többség által már elvetett ötletek, módszerek kidolgozása, megvalósítása révén. A kreativitás szintjei közül a kisgyermekes játéka is jellemző expresszív, valamint az – alkotóművészek sajátosságaként ismert – innovatív kreativitás gyakran megfigyelhető a spontán zenealkotás során a tagok korától, egyéb mentális vagy fizikai képességszintjétől függetlenül.

A véletlenek és a kreativitás alkalmazása

A véletlen események környezete valamint a kreativitás mint felkészültség alkalmazása között különleges kapcsolódási lehetőség figyelhető meg a történelem során, mint például a röntgen-gép felfedezése vagy a spontán alkotóművészet esetében. Eddig ismeretlen elemek kombinációja jelenhet meg, elszakadva a bevált, rögzült, biztonságot jelentő rutinoktól. Bár nehéz és néha gyötrelmes folyamat, ha az alkotó szembeszáll a saját vagy a társadalma szokásaival, normáival, azonban már az apró sikerek is ellensúlyozzák a befektetett fáradságot. Eddig nem

ismert vagy elfeledett emberi mélységek, tartalmak törhetnek felszínre, új minőségek jelenhetnek meg, melyek akár terápiás, akár pedagógiai, akár művészi alkotó folyamatban, a tevékenység vagy éppen a készülő produktum innovatív értékét növelve mutathatnak fel új formában fontos, egyetemes emberi értékeket a kortársak, sorstársak, sőt maga a társadalom számára az elfogadás és befogadás tekintetében.

IRODALOM

- Bagdy Emőke (1991) A nonverbális pszichoterápiák. Áttekintés. In: Bíró Sándor és Juhász Sándor (1991 szerk.) *Nonverbális pszichoterápiák*. Budapest, Magyar Pszichiátriai Társaság Animula Egyesülete. 3–37.
- Berlyne, Daniel (1994) A kollatív változók. In: Farkas András – Gyebnár Viktória (1994 szerk.) *Vizuális művészetek pszichológiája I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 23–51.
- Borsos Szabolcs Dr. (2011) *A kreatív gondolkodás lehetősége*. Marosvásárhely, Studium Alapítvány.
- Farkas András (1994) Jelentés, figurativitás, tipikusság és tetszés. In: Farkas András – Gyebnár Viktória (1994 szerk.) *Vizuális művészetek pszichológiája I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 191–287.
- Hartmann, Nicolai (1977) *Esztétika*. Budapest, Magyar Helikon. 187–190.
- Koncz István (1994) *Videós önismeret-fejlesztés: a videó felhasználási lehetőségei a 14–18 éves tanulók önismeretre nevelésében*. Budapest, Fitt Image.
- Kovács József (1990) *A 10–14 éves korú tanulók önismeretének fejlődése pedagógiai nézőpontból*. Szombathely, Kandidátusi értekezés.
- Kőváry Zoltán (2012) *Kreativitás és személyiség*. Budapest, Oriold és Társai. 107–112. 313–319.
- Kratus, John (1991) Growing with Improvisation. *Music Educators Journal*, 1991/december. 35–40.
- Laczó Zoltán (2002) Zenepedagógia és társadalom. In: A Zenei Nevelési Konferenciát Előkészítő Szerkesztőbizottság (2002 szerk.) *Hang és lélek*. Budapest, Magyar Zenei Tanács 83–95.
- Poincare, Henri (1924) *A tudomány értéke*. Budapest, Pfeifer.
- Rudas János (2007) Az önismereti csoportokról. Bevezetés In: Rudas János (2007 szerk.) *Önismereti csoportok*. Budapest, Animula. 5–13.
- Rupp Mária (1974) *Kísérlet a véletlen átélésének pszichológiai vizsgálatára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sík Sándor (1946) *Esztétika*. 2. kiadás. Budapest, Szent István Társulat.
- Sipos Endre (2012) *Művészet és világnézet. Magyar Szemle*.
www.magjarszemle.hu. letöltés ideje: 2015.12.06.

Cseh Szilvia

„KI FOG (ITT) TUDNI?” A VISUAL LITERACY ELMÉLETEK ÉS A KREATIVITÁS A KONVERGENCIA KORÁBAN

Az a holisztikus szemlélet, amely a posztmodern elméletekben a vizualitás szerepével, „szkópikus”¹ jellegével kapcsolatban megjelent, a további értelmezések végtelen skáláját tárta fel. Mieke Bal vizuális esszencializmusnak (*visual essentialism*) nevezi ezt a kort, amelyben a képek különös erővel kényszerítik ránk jelenlétüket (Bal 2003: 5–32). A kommunikáció-elmélet a képi információk kérdését az 1990-es évektől az újonnan megjelent médiagyakorlatokkal összefüggésben kezdte el vizsgálni, és ennek hatása aránylag gyorsan megjelent a nyugat-európai és amerikai felsőoktatási képzés szerkezetében is. Az elmélet és praxis ilyen módon történő kapcsolódásai miatt a hagyományos, vizualitást vizsgáló nagydiszciplínák – ikonográfia, művészettörténet és szociológia – szuverenitása 1990 után megszűnt a vizuális kultúra területén, és az interdiszciplináris szemléletre helyeződött a hangsúly (többek között a brit *cultural studies*, *media studies* és socio-szemiotika konvergens aktivizálódásával). A mai értelmezésben használt *visual literacy*², a képi interpretációhoz kapcsolódó tudások és képességek kutatásának elmélete a 2000-es években alakult ki. A vizualitás jelenlegi, expanzív értelmezése magában foglalja a képek sokféleségét: arra utal, hogy a modernizmusban, majd a 21. század második felében kialakuló kulturális gyakorlatok (mint az offline és online média és zszurnalizmus, a hír-, PR- és marketingeszközök, a reklám, a politikai kampányhirdetések, a design és az urban design, vagy az adatvizualizáció) a vizuális kommunikáció korábbi alapkérdéseit is megváltoztatták.

A címben feltett kérdés forrása Lyotard-nál található, aki *A posztmodern állapot* című művében (1993) a *tudás* fogalmának 20. századi feltételeit elemezte. A tudásfogalom természetének modern kori értelmezéséből kiindulva az információközvetítés kommercializálódásának és a 21. századi technológiai változásoknak az összefüggéseire keresett válaszokat. Az általa felvetett kérdés – „Who will know?” – eredetileg a tudás birtoklásának és a hozzáférésnek a bizonytalanságaira vonatkozott a társadalmi kommunikációban. A posztmodernben a tudás önmagáért való volta megszűnik, az elme művelése most „értékformát ölt”, vagyis az ismeretet eladásra termelik. A tudomány legitimációja – állítja Lyotard – a 20. században a hatalom legi-

¹ Eredetileg Christian Metz (1982), majd Martin Jay (1988) Metztől átvett terminusa a modernitás látásrendszereit leíró „scopic regime” fogalom.

² A „Visual Literacy” magyar fordítása is problémás: jelentése többek között az „intelligencia”, „kompetenciakészlet”, „tudatosság” fogalmakkal, legegyszerűbben a „literáció” kifejezéssel jelölhető.

timációjával kerül szoros összefüggésbe, az informatika korában pedig végleg hatalmi kérdéssé válik; ezáltal a tudás státuszát illetően a posztmodernben véglegesen és végletesen új helyzet alakul ki.

Hogyan fordulhatunk a posztmodern tudásfogalomtól a vizualitás kérdése felé? A társadalomtudományokkal foglalkozók szerint valójában folyamatosan túlélési stratégiákat dolgozunk ki egy igen komplex világban: a társadalmi-kulturális-technológiai változások a 21. században újfajta tudásformák kialakítására motiválnak minket. A képi információkkal kapcsolatban Mirzoeff *What is Visual Culture?* című tanulmányában (2000) úgy érvel: a vizualitás nem egyértelmű konstrukció: arról van szó, hogy a világ dolgai egyre inkább képi formában artikulálódnak, vagyis másképpen strukturálódnak a tudásaink is. A technológiai változások miatt a hozzáférések módjai megváltoztak – „az emberi tapasztalat soha korábban nem látott mértékben vált vizuálissá és vizualizálttá”.

A képek – a 20. századot megelőző, esztétika-központú felfogástól elszakadva – ilyen módon történő funkcionalizálása, a hasznosságot és értéket hangsúlyozó szemlélet a vizuális információ birtoklási módjainak elsődlegességét helyezi előtérbe. Miközben ezek a technológiákhoz köthető tapasztalatok megfigyeléseink szerint módosítják a néző világgal való mindennapi kapcsolatát, kérdés, milyen módon vonatkoztatható mindez az interpretációs készségekre, kreativitásra?

Az olyan globális leírások, mint a ’képi fordulat’ (Mitchell: *pictorial turn*, 1992) vagy az ’ikonikus fordulat’ (Boehm: *iconic turn*, 1994), a korábban érvényes társadalmi kódok és konvenciók 20. század végi kommunikációs elégtelenségét hangsúlyozza, amelyek már nem alkalmasak az információk új formáinak, nyelvi és vizuális tulajdonságainak megkülönböztetésére.

Mirzoeff hasonlóan érvel (uo., 2000): szerinte az egyik nehézséget az okozza, hogy a posztmodern kultúrában „vizuális tapasztalataink nagy része a nézés formálisan strukturált mozzanatain kívül történik” (például a hagyományos mozi vagy a múzeum mint kulturális intézmény), és a mindennapi tapasztalatokban felmerülő új jelentések felülírják a korábban ismert, a képre mint kizárólag esztétikai térre vonatkozó vizuális információkat. A képek e lehetséges dominanciája a szöveges információkkal szemben paradigmaticus fordulatnak tekinthető.

Az egyre gyarapodó elméletek szerint az újmédia-korszakban egyre többféle kompetenciára van szükség, a kompetenciák proliferációja zajlik. Azonban a különböző kulturális-társadalmi kontextusok és a technológiai eszközök dominanciájának, azok progressziójának időszakában a vizuális információk interpretációját nemcsak a megszerezhető tudásformák, de a kreativitás is befolyásolja.

A kreativitás fogalma a vizuális kommunikációban

A vizuális reprezentációkkal kapcsolatban Bourdieu (1983) a következőképpen vélekedik: a kultúra mezején történő cselekvések folyamatosan alakuló szabályrendszerében – így a vizuális reprezentációk esetében is – a néző nem tud mozogni előzetes ismeretek nélkül. Az adott kort jellemző szellemi koordinátákat mint viszonyulási pontokat érvényesnek kell tekintenie (és nem is képes másképp tenni). A szerzett tudások mellett azonban a jelentéskonstrukció folyamatát jelentősen befolyásolja a kreativitás, amely nem a formális tanulási folyamat részeként jelenik meg. A kommunikációs „érték” elérése a kreatív interpretáció függvénye is, attól a pillanattól kezdve, hogy mit ragadunk ki a világból és milyen vizuális élményt közvetít számunkra a kép.

A kreativitást, amely a művészeti és tudományos kommunikáció jelzőjeként jelenik meg legtöbbször, az analógiák felismerésével kapcsolatos képesség jellemzi. Az analogikus gondolkodás a hasonlóságok felismerésének alapja a valóság különböző, látszólag össze nem tartozó

aspektusait illetően (Messaris–Moriarty 2005: 489), amely a média meghatározóan vizuális és nem tisztán nyelvi leírásokkal jellemezhető világában nélkülözhetetlen a szemlélő számára.

A kreativitásnak nem létezik egy szinguláris modellje³: jelentéstartománya köznap értelemben az eredetiséget és az innovatív tartalmat foglalja magában. A kommunikációelmélet értelmezésében a kreativitás „olyan kód vagy kódok használatában jelentkezik, amelyekben az érvényes kombinációk még nincsenek kimerítve”, illetve olyan szignifikatív aktusok is lehetségesek, amelyekben „az objektumok még soha nem voltak kommunikatív akciók részesei”. (Horányi 1975: 85–90) A kreativitás összefügg a kánon „használatának” kérdésével is: elsősorban a művészeti alkotás alapvető jellemzőjeként a társadalmilag rögzült és megszokott referenciarendszerek, tradicionális társadalmi kódok értelmezését és egyben ezekkel ellentétes nézőpontok felvetését, új kontextusba helyezését jelenti.

A képi tudatosság elmélete (Visual Literacy Theory)

A visual literacy a vizuális kommunikáció legújabb elméleteihez kapcsolódó aldiszciplína, a fogalmat azonban eredetileg John Debes, az International Visual Literacy Association alapítója vezette be az 1960-as években. A nyelv és vizualitás viszonyának problémáján túl a vizuális jelenségek mindennapi értelmezésével kapcsolatos kompetenciákra kérdez rá.

A kommunikációelméletben a vizuális információk elemzésének legalapvetőbb modelljei⁴ elsősorban Peirce, illetve Barthes szemiotikai felfogására támaszkodnak, amely a képeket grammatikailag elemezhető és értelmezhető egységként fogja fel: poliszém jellegük, az ikonikus kódok elrendezése, a kontextualizáció (mint például mediatizáltságuk foka) és az ebből fakadó lehetséges értelmezési sokféleség a vizuális literáció kiindulópontjai.

A képek befogadásához szükséges tudásokat olyan képességnek tekintik, amelynek révén nemcsak egy kép értelmezését tudjuk elvégezni, hanem a vizuális kommunikáció komplex folyamatait is felismerjük és megoldjuk. A jelentéselőállítás egyik feltételeként kapcsolatban áll a media literacy/médiatudatosság elméletekkel, amelyekhez hasonlóan a 20-21. századi új technológiák megjelenésében látja az új skillek, kompetenciák módjait. A *visual literacy* olyan kompetenciakészletet vizsgál, amelyet a képességek hierarchiája jellemez: a kommunikációs folyamatában formálódó világkép, a különböző kulturális dimenziók halmaza, a vizuális gondolkodás, a képi tanulás eszköze. Közös a különböző meghatározásokban, hogy tanult, szocializáció útján megszerzett képességekről van szó. Norman Bryson szerint (1991: 175) a „pozitív tudás” interpretatív választások eredménye, ahol a jelentéskonstruálás társadalmilag kialakított kódrendszerek szűrőjén keresztül történik, amelyeket különböző diskurzusok, intézményi struktúrák és hierarchikus értékrendszerek befolyásolnak.

Bamford (2008) a kreativitás és vizuális kommunikáció társadalmi praxisait egy hálószerű klaszterként írja le, amelynek elemei nem függetlenek egymástól, és fő területei a következők:

- ◆ Vizuális intelligencia/Kogníció/Percepció
- ◆ Visual literacy
- ◆ Graphic design/Aesthetics
- ◆ Visualization/Creativity
- ◆ Visual culture/Visual rhetoric/Visual semiotics
- ◆ Professional performance: Photography/Film/Video/Internet/Mass media/
- ◆ Advertising/PR

³ Lásd többek között Negus – Pickering (2004).

⁴ Lásd többek között Sandra Moriarty (1994) vizuális kommunikáció elméletét.

Sturken és Cartwright (2001) a vizuális intelligencia elsődleges fokmérőjének az *intertextualitás* használatával kapcsolatos képességet tekinti. Ebben az esetben azokról a kognitív kapcsolatokról van szó, amelyek a képolvasás folyamatában megértésre ösztönöznek és világossá teszik számunkra a szövegbeli referenciákat, amelyek egy korábban olvasott szövegre, képre utalnak, valamint egy adott képet nézve megerősíti bennünk azokat a jelentéseket, amelyeket már megtapasztaltunk előzőleg látott, hasonló képek esetében.

Az információk átadása-átvétele paradigmaváltásszerűen változik: a szövegek néhol nagyon leegyszerűsödnek (sms), néhol pedig komplexebbé válnak (például a számítógépes játékok, az online híroldalak vagy a reklámok esetében), mindenesetre a képi üzenetek mobilitása alapvető kifejezéssé válik, és a mindennapi élet jelenségeinek előállításában és értelmezésében a multimodalitás és interaktivitás jellemzői kerülnek előtérbe. Ezekhez új tudások, skillek elsajátítására vagyunk kényszerítve, amelyek könnyebbé teszik számunkra az értelmezést-interpretációt. Belting (2006: 47) úgy véli, a képi reprezentációk hatalma ellenére az információs társadalom nem nyújt támaszt, az interpretáció folyamatában magunkra hagyott „szemantikai erőfeszítéseket” kell tennünk. Ezért az alapvetően még mindig a nyelvi jelekre támaszkodó, de új szempontokat konstruáló szemiotikai elméletek a képek olvasását (*reading images*) helyezik előtérbe mint a tudatos interpretáció alapját, amely túllép a felületes percepció fázisán. (E kompetenciák, skillek nélkülözhetlensége „a képek hatalma” felfogásában különösen a tömegmédiá-tömegkommunikáció terepén áramló, a befolyásolásban domináns reklámképek komplexitásánál kerül előtérbe.) A tudások és asszociációs képességek együttese teszi lehetővé ugyanis a mindennapi élettel kapcsolatos analógiák kreációját és a manipuláció felismerését, amely a kritikai szemléletnek – a képi interpretációs folyamat végső fázisának – az alapja.

Paul Messaris (1994) az alábbiakban határozta meg a Visual Literacy szerepét:

- ◆ előfeltétele a vizuális média megértésének (comprehension),
- ◆ a megismerési folyamatban (cognition) úgy vesz részt, hogy képessé teszi a vizuális szintaxisok megértését,
- ◆ a kritikai gondolkodás képessége, a vizuális manipuláció felismerése és tudatosítása,
- ◆ képessé tesz az esztétikai megítélésre, el- és befogadásra (appreciation), valamint
- ◆ a technikai feltételek felismerése.

Új fogalmak a vizuális kommunikációban

A vizuális literáció fogalmi mezőjében az elmúlt két évtizedben új elemek jelentek meg, és a korábbi terminológia megszokott elemeit is alapjaiban változtatták meg – többek között – a vizualizáció, a médiakonvergencia, a kiterjesztett valóság vagy a multimodalitás (Messaris 1994, Kress & Van Leuween 1996 etc.) és az *immediacy* (a Barthes-i *punctum*-fogalomtól nem független) elméletei.

Mirzoeff szerint a *vizualizáció* mint a létezés leképezésének modern tendenciája, nem a mesterségesen létrehozott, rajzolt vagy festett képekkel hozható kapcsolatba, hanem az új vizuális kultúra egyik legfeltűnőbb tulajdonságaként „az olyan dolgok vizualizálását jelenti, amelyek önmagukban nem is vizuálisak.” (Mirzoeff 2000) A *visual literacy* a különböző médiumokon keresztül elérhető képek értelmezési folyamatának részeként értelmezi a vizualizációs képességet is mint kreatív aktust. A vizualizáció a mentális képek konstruálásának és manipulálásának képessége, „a vizuális intelligencia kreatív alapidimenziója.” (Messaris 2005: 500)

Másrészt a kortárs „ecomédia” olyan formái, mint a Google Earth, kiemelik azokat a vizuális jelenségeket, amelyek a reprezentáció, szimuláció és valóság közötti határokat összemossák, így maga a valóság egy hangsúlyosan komputerezált és mediatizált világban születik újjá.

(Engberg 2014) Nemcsak a *konvergencia* jelenségének ilyen szemléletes ábrázolása, de a kiterjesztett valóság (*Augmented Reality, AR*) elméletei is felvetik a problémát, hogy a globalizáció kultúrájában már a műfaji tipológiák felállítása is nehézségeket támaszt. A képek és a nyelv komplex térbeli megjelenésének, elrendeződésének konstrukciói a kortárs kultúra *Gesamtkunstwerk*jeinek tekinthetők. Rose – Harvey nyomán⁵ – (2001) a következőképpen fogalmazza meg a kérdést: a kortárs kultúra az információk mobilitását az idő és a tér sűrítésével szervezi meg. Azonban a média fogalmának ilyen irányú értelmezése a visual literacy felfogásában is új lehetőségeket tár fel, többek között Manovich tesz kísérletet a kiterjesztett valóság mint új paradigma felállítására: a mindenhol jelenlévő computerizáltság az információk elérésének egyidejűségével dinamikusan számolja fel a korábbi, kontextusspecifikus kommunikációt, egyúttal különböző új mentális és szimbolikus térkonstrukciókat alakít ki. (Manovich 2006) A vizuális információk egyrészt gyorsabban és közvetlenebb módon jelennek meg a térben (*immediacy*-jelenség), valamint a szöveg alapú információk interpretációja hatékonyabb is lehet az információ vizualizációjának birtokában. Másrészt azonban az Internet-alapú vizualitás a passzív befogadást és a kritikai értékelés hiányát is eredményezheti.

IRODALOM

- Bal, Mieke (2003) Visual essentialism and the object of visual culture. *Journal of Visual Culture*, April 2003, Vol. 2 No.1. 5-32.
- Bal, Mieke – Bryson, Norman (1991) Semiotics and Art History. *The Art Bulletin*, Vol. 73. No. 2. 174–208.
- Bamford, Anne (2008) *Visual Literacy White Paper*. Adobe Systems Pty Lt, Australia.
- Belting, Hans (2006) Valódi képek, hamis testek. Tévedések az ember jövőjével kapcsolatban. In: *A kép a médiaművészet korában*. Nagy Edina (2006szerk.) Budapest: L'Harmattan, 43–59.
- Boehm, Gottfried (1994) Die Wiederkehr des Bilder. In: *Was is ein Bild?* Boehm (1994 ed.), München.
- Bourdieu, Pierre (1983) Production of Belief. In: *The field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Columbia University Press.
- Elkins, James (2008) The concept of Visual literacy and its limitations. Introduction. In: *Visual Literacy*. In: Elkins, James (2008ed.), New York: Routledge.
- Engberg, Maria – Bolter, Jay David (2014) Cultural expression in augmented and mixed reality. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 2014. Vol. 20 (3–9)
- Grønstad, Asbjørn – Vågnes, Øyvind (2006) What do pictures want? Interview with W. J. T. Mitchell. *Image & Narrative*, November 2006.
Online: http://www.imageandnarrative.be/inarchive/iconoclasm/gronstad_vagnes.htm [2013. 01. 05.]
- Harvey, David (1990) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA: Blackwell.

⁵ David Harvey a *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* című, 1990-ben megjelent munkájában fogalmazta meg a globalizáció technológiai jellemzőit és azok társadalmi hatásait.

- Horányi Özséb (1975) *Jel, jelentés, információ*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Jay, Martin (1988) Scopic Regimes of Modernity. In: Foster, Hal (1988ed.) *Vision and Visuality*. Bay Press, Seattle, 3–29.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Liotard, Jean-François (1993) A posztmodern állapot (ford. Bujalos István – Orosz László). In: Habermas, Jürgen – Lyotard, J.-F. – Rorty, R. (1993) *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7–146.
- Manovich, Lev (2006) The poetics of augmented space. SAGE Publications, *Visual Communication*, 2006; 5; 219–240.
- Manovich, Lev (2001) *The Language of New Media*. The MIT Press.
- Messaris, Paul (1994) *Visual Literacy: Image, Mind, and Reality*. Boulder: Westview Press, 1–40.
- Messaris, Paul – Moriarty, Sandra (2005) Visual Literacy Theory. In: Smith – Moriarty – Barbatsis – Kenney (2005eds.) *Handbook of Visual Communication: Theory, Methods, and Media*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum and Associates.
- Mirzoeff, Nicholas (2000) What is Visual Culture? In: *The Visual Culture Reader*. Mirzoeff (2000 ed.), London: Routledge.
- Mitchell, W. J. (1992) The Pictorial turn. *Artforum*, March 1992.
- Mitchell, W. J. (1995) *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moriarty, Sandra (1994) Visual Communication as a Primary System. *Journal of Visual Literacy* 14:2 (1994): 11–21.
- Natharius, David (2004) The More We Know, the More We See: The Role of Visuality in Media Literacy. *American Behavioral Scientist*, 2004, 48; 238–247.
- Negus, K. – Pickering, M. (2004) *Creativity, Communication and Cultural Value*. Sage Publications Ltd.
- Rose, Gillian (2001) Researching visual materials – towards a critical visual methodology. In: Rose, Gillian (2001) *Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: SAGE Publications, 4–32.
- Sturken – Cartwright (2001) Practices of Looking. Images, Power and Politics. In: *Practices of Looking: An Introduction to Visual Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1–40.

Csordás Hédi Virág

REKLÁMFILMEK ARGUMENTÁCIÓS PROBLEMATIKÁI*

Bevezetés

A kommunikációs technológiák meghatározzák az adott kort, amelyben élünk. Az általuk végbemenő változásokat szociológiai, gazdasági és kommunikációtörténeti szempontból is vizsgálhatjuk. Az utóbbi terület korszakolásának gondolatával először Walter J. Ong foglalkozott 1971-ben, majd tézisét bővebben közel tíz évvel később, 1982-ben megjelent munkájában fejtette ki, miszerint három különböző korszakot különböztethetünk meg: az elsődleges szóbeliséget, az írásbeliséget és a másodlagos szóbeliség korszakát. (Ong 1982) Az elsődleges szóbeliség korszaka alatt az írás megjelenése előtti időszakot érti, mely a nyelv megjelenésétől egészen a hangrögzítő betűírás elterjedéséig tartott. Ezt követően az írásbeliség korát datáljuk, mely a könyvnyomtatás megjelenésétől (16. század), a hangrögzítés és -átvitel feltalálásáig tart (20. század). Ez utóbbi periódus végéhez értünk napjainkban, és a televízió, rádió uralta hangalapú kommunikáció helyét a képiség vette át, melyet Gottfried Boehm az „*ikonikus fordulat*”, W. J. T. Mitchell pedig a „*képi fordulat*” elnevezéssel illet. (Boehm 1995, Mitchell 1994)

Ong felosztásához hasonlóan az argumentáció elmélet is elsősorban a verbális (szóbeli és írott) megnyilatkozások elemzésével foglalkozik, úgy mint Perelman és Obrechts-Tyteca (1971) Toulmin (1958), valamint van Eemeren és Grootendorst (1984).

A kommunikációkutatás, reflektálva a megváltozott médiakörnyezetre, fokozott figyelmet szentel a vizualitás hatásvizsgálatának. Az új tendenciához igazodva, miszerint a képi közlések túlsúlya jellemzi a 21. századot, az argumentáció elmélet képviselői is felvetették azt a kérdést, hogy a verbális közlések elemzésének módszerei kiterjeszthetők-e a vizuális tartalmakra is.

A médiaelmélet és az érveléstechnika tudományterületének egyik közös elemzési terepét a reklámok jelentik. A kereskedők piaci érdekeltségük miatt elsőként nyújtanak kísérleti terepet a befolyásolás innovatív módjaira. Mindezt a verbalitás és a képiség eszköztárának együttes használatával teszik meg, amely következtében, ahogy Sas István fogalmaz „*Egy érdekes, de nem veszélytelen folyamat átélői vagyunk*”.

Naivitás lenne azt feltételezni, hogy a reklámok kizárólag a meggyőzéstechnika apparátusát alkalmazva érnek el attitűdváltozást a fogyasztókban, hiszen a vásárlásra ösztönző tartal-

* Köszönettel tartozom Forrai Gábornak, Tanács Jánosnak és Markovich Rékának, hogy hasznos tanácsaikkal és ötleteikkel hozzájárultak a tanulmányt megelőző kutatásához, továbbá szeretném megköszönni az OTKA K 109456 számú pályázat anyagi támogatását.

mak jó érveket kínálnak a befogadóknak, és racionális módon győzik meg őket. (Sas 2012) Margitay Tihámér a törvényszéki tárgyalások dramaturgiai jellegéhez hasonlítja a reklámokat, ugyanis véleménye szerint azok olyan funkciót látnak el, mint az előterjesztett álláspont a törvényszéki vitában. (Margitay 2007) „*A vita ezen formáját szigorúan szabályozzák, a vitatkozó felek feladata világos, és a vita eredményét egy harmadik, ideális esetben teljesen semleges fél értékeli.*” A törvényszéki vitára továbbá jellemző, hogy „*nem mentes sem a személyeskedésektől, sem a logikai szempontból kevésbé értékelhető retorikai elemektől, illetve a pszichológiai nyomásgyakorlás egyéb eszközeitől.*” (Margitay 2007: 24.) A reklámok esetében a következőképpen tudjuk azonosítani a résztvevőket: a szabályokért a hatályos jogszabályok és a Gazdasági Versenyhivatal Verseny Tanácsa felel, a vitatkozó partnerek a terméküket értékesíteni kívánó cégek, akiknek célja az eladások számának növelése és a profit maximalizálása, illetve a semlegesnek vélt harmadik szereplő a fogyasztó. A reklámokban gyakorta azonosíthatunk személyeskedésre utaló elemeket (lásd tiltott összehasonlító reklámok), továbbá retorikai, pszichológiai befolyásoló, és alkalmanként manipuláló elemeket is felfedezhetünk bennük.

Véleményem szerint a kép az egyik legsikeresebb eszköz a meggyőzésre, és nem kizárólag az érzelmekre gyakorolt hatása lévén lehet sikeres, hanem argumentumként is viselkedhet. Írásom első felében amellet fogok érvelni, hogy a képi argumentáció elemzése ugyanolyan metódusok szerint történhet, mint a szövegek informális logika alapján való rekonstrukciója. Továbbá a képi érvek nemcsak kiegészíthetik a verbális tartalmakat, hanem szükséges feltételei is lehetnek a konklúzió levonásának. Mindezt a Dove egyik reklámjára épülő esettanulmányon keresztül igyekszem igazolni. A reklám a Dove versus Nivea krémek beszívódó és hidratáló képességének összehasonlításáról szól, a tulipán teszt segítségével, melynek eredményeképpen a jobban teljesítő bőrápoló szerbe tett virág étellel telibbé válik. Az összehasonlító reklámmal szemben a Gazdasági Versenyhivatal a verbális tartalom megtevesztő volta miatt indított eljárást. A hivatal indoklását görcső alá véve a tanulmány végén bemutatom, hogy a vizsgálati eljárás során a vizuális elemzésnek perdöntő jelentősége van.

Elméleti keret

Az a feltevés, hogy a képek szolgálhatnak argumentumként, komoly elméleti kérdéseket von maga után: hogyan azonosíthatunk premisszákat, és hogyan vonhatunk le belőlük konklúziókat. Még ha elfogadjuk is azt a kiinduló tézist, hogy léteznek vizuális állítások, olyan problémákkal szembesülünk, mint a kétértelműség és az interpretálás nehézsége, valamint azzal, hogy miként fejezhető ki képi úton a logikai kötőszavak és az alpműveletek. További nehézséget jelent, hogy a képi közlésekről úgy vélekedünk, hogy azok pusztán meggyőzés alapúak, tisztán retorikai jellegűek és képtelenek racionális tartalmakat közvetíteni.

Leo Groarke, a vizuális érvelés egyik elméletalkotója, ellenérveit négy pontban foglalja össze: (1) a meggyőzés, vagyis a nem argumentatív befolyásolás, nem kizárólag a képi érvelés sajátossága, mert a verbális kommunikáció területén is számos informális, nem logikai eszközt azonosíthatunk, (2) a szavak, hasonlóan a képekhez, kiválthatnak érzelmeket (például: nukleáris háború), illetve vice versa a képek ugyanannyira pontosak lehetnek, mint a szavak (például: térképek) (3) a képek kétértelműsége a mondatok specifikuma is, ugyanis a verbális megnyilatkozások esetén is eltérő lehet az implicit premisszák és konklúziók értelmezése, továbbá a verbális megnyilatkozások esetén sem mindig világos, hogy a megfogalmazott érvet hogyan is kell értenünk (4) a képek azonosítása során is rekonstruálhatunk premissza-konklúzió szerkezeteket.

Groarke elismeri, hogy a képi argumentáció területe és irányelvei lassan épülnek be az elfogadott kánonba, hiszen mindezek igazságát csak gyakorlati elemzések sorozatával lehet igazolni. Álláspontom egyezik Groarke véleményével, miszerint a képek a szavakhoz hasonlóan alkalmasak érvek kifejezésére, amint a következő esettanulmány is mutatja. (Groarke 1996)

Az esettanulmány

A képi argumentáció fontosságát alátámasztó esettanulmányom az Unilever Magyarország Kft. által hirdetett „tulipános” összehasonlító reklám elemzésére épül, mely 2005. júliusától októberéig futott. A Gazdasági Versenyhivatal (GVH) a fogyasztói döntések tisztességtelen befolyásolásának tilalma miatt indított eljárást. A kétezres évek elején a hatályos 1996. évi LVII. törvény a tisztességtelen piaci magatartás és a versenykorlátozás tilalmáról és az 1997. évi LVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenységről jogszabályok még nem szankcionálták az összehasonlító reklámokat, így az Unilever cég reklámja egy merőben új jogi helyzetet teremtett. A GVH a „jobb hidratáló” és a „gyorsabban beszívódó” reklámkielentéseket tette a vizsgálat tárgyává, mivel azok megtévesztésre alkalmasak. Ahhoz, hogy a hivatal ügymenetét és érvelését világosan lássuk, szükséges a vizuális kommunikáció és képi argumentáció eszköztárát alkalmazva elemeznünk a látottakat. Az azonosítás során a képi és verbális állítások kombinációit tárjuk fel, a szakirodalomból ismert terminussal élve, „multimodális érveket” rekonstruálunk. (Blair 2014)

A tulipános reklámot a retorikából ismert szónoki beszéd részeinek megfelelő egységekre bontjuk, mint a bevezetés (propositio), amely tartalmazza a közlés tárgyának megjelölését, egyfajta problémafelvetést tár a hallgatóság elé, majd az elbeszélés (narratio) szakasza következik, amelyben az ügyet ismertetik. A kitérés (egressus) jelen esetben nem történik meg, viszont az általános szabályok szerint, ebben a reklámban is felfedezhetjük a részletezést (propositio, partitio, divisio), ahol kifejtik a közlés gondolati magvát. Mindezt a beszéd legfontosabb része, a bizonyítási szakasz követi (argumentatio, confirmatio), amelyet precízen kell kidolgozni. Látni fogjuk, hogy itt a verbalitást szinte mellőzve, kizárólag a látottak szolgálnak érvként a konklúzió levonásához. Az összehasonlító reklám struktúrája lehetővé teszi a cáfolás (refutatio) megjelenését is, ugyanis itt a Nivea piacvezető cég álláspontjának – miszerint a saját termékei jobbak, mint a Dove testápolói – lejáratajának lehetünk tanúi. Ez a mondat így zavaros. A befejezés (peroratio, conclusio, epilogus) összefoglalja a történeteket, ez a reklámban is megtörténik, illetve a retorikai beszédek esetében jellemző még az érzelmek befolyásolása.

Az egyszerűség kedvéért most hármas bontásban, bevezetés, tárgyalás és befejezés elemekre bontjuk a rekonstrukciót, és a feltárt premissza-konklúzió szerkezeteket sémákba rendezzük, melyek, olyan absztrakt érvelési minták, ahol bizonyos tartalmi elemeket rögzítettek, mások pedig szabadon kitöltöttek.

A reklám bevezető része

A reklám szöveges részei szinte elhanyagolhatóak, ugyanis kizárólag a bevezető és a befejező szakaszban hangzik el verbális tartalom. A reklám legelején a következő szöveget halljuk „*hogyan bemutassuk, hogy az új Dove Intenzív krém jobban hidratál, elvégeztünk egy tesztet*”. A harminc másodperces spot első négy másodpercében megjelennek az összehasonlítás tárgyát képező test-ápolók, a szöveg nyilvánvalóvá teszi, hogy a Dove készítette a hirdetést, de mindezt a sorrendiség is alátámasztja, ugyanis a reklámban szereplő nő először a Dove terméket fogja meg. A krémek helyzetét is érdemes megvizsgálni. A vállalat Európa szerte kívánta bevezetni a termékét, vetítették a tulipános reklámfilmet Németországban, Svájcban, Csehországban, Lengyelországban, Oroszországban, Lettországon, Litvániában, Észtországban, Szlovákiában, Szerbiában, Bulgáriában és Ukrajnában. Az említett országok mindegyikében balról jobbra történik az olvasás, és a percepció domináns iránya is ez: először a Dove márkát észleljük.

A tetők levétele után a kísérleti tégelyeket látjuk, melyek a teszt hitelessége érdekében egyformák. A márkanevek szövegesen is megjelennek, ami a jelenlegi szabályozás tekintetében súlyos problémát vetne fel, hiszen így a reklám közvetlenül a fogyasztók számára egyértelműen felismerhetővé tesz egy másik vállalkozást vagy egy másik árut. Viszont ezen felismerhetőség hiányában a reklám nem minősülne összehasonlító reklámnak.¹

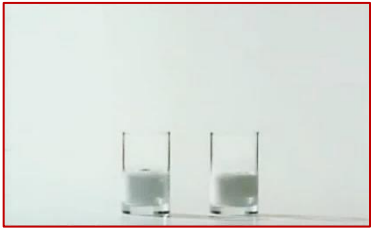
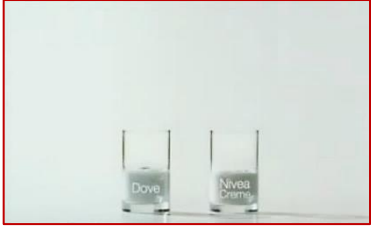

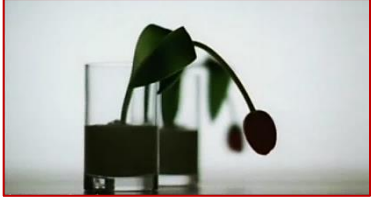
Ezt követően két azonos tulipánt, – mely feltehetően a Dove holland anyavállalatára utal – belehelyeznek a krémekbe. A rossz állapotú virágok a tér különböző irányába görbülnek, egyértelműen vízre, „hidratálásra” van szükségük. A rekonstrukció során a szövegben, illetve a képeken azonosítható érvelések premissza-konklúzió szerkezetét tárjuk fel és hozzuk áttekinthető formára, egyfajta „szabvány”, séma alakba rendezzük. A bevezető részben azonosíthatjuk a reklám legerősebb sémáját, ami Walton felosztása szerint az analógiák csoportjába sorolható, miszerint ha a (P₁) tulipán élettelen és a bőr is élettelen, akkor a (P₂) tulipánnak szüksége van vízre, illetve (K) a bőrnek is szüksége van vízre. A GVH bizonyítását megváltoztató implicit premissza fontosságára hívnám fel előljáróban az olvasó figyelmét, miszerint a reklámban látottak azt sugallják, mintha a bőr hasonló tulajdonságokkal bírna, mint a tulipán, pedig ez biológia ismereteink fényében egyértelműen hamis felvetés.

A behelyezést követően a virágokat magukra hagyják; a vizuális elemekből arra következtethetünk, hogy minimum nyolc-tíz órára a tégelyekben tartják őket, ugyanis rájuk „esteledik”. A nézők figyelmét a bal oldalon lévő Dove krémbe helyezett virágra irányítják, vált a kamera nézete. (1. táblázat)

1. táblázat
A bevezető szakasz elemzése

Kép	Amit látunk	Séma
	<p>Beazonosítható módon, felirattal jelennek meg a krémek.</p> <p>A két termék közül a nő a Dove terméket fogja meg először.</p> <p>A Dove márka termékét bal kézzel, a képernyő bal oldalára helyezik, a Nivea a jobb oldalra kerül.</p>	

¹ 2008. évi XLVIII. törvény a gazdasági reklámtevékenység alapvető feltételeiről és egyes korlátairól

 	<p>A krémek mennyisége eltérő: a Dove testápoló térfogata nagyobb, mint a Niveáé.</p> <p>A márkanevek szövegesen is megjelennek.</p> <p>A krémek pozíciója nem változott.</p>	
 	<p>Egy élő organizmust (tulipánt), hervadó állapotban behelyeznek a Dove krémbe, majd a Niveába.</p> <p>A két virág különböző irányba görbül, vízre van szükségük.</p>	<p>Implicit premissza:</p> <p>A bőr hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán.</p> <p>Analógiás séma:</p> <p>P₁: Általában a C1 eset hasonló a C2 esethez.</p> <p>P₂: C1 esetben A igaz.</p> <p>K: A igaz lesz C2 esetben is.</p>
 	<p>Oldalnézettel is igazolják a virág rossz állapotát.</p> <p>Magára hagyják a tulipánokat, hogy felszívhassák a krémet.</p>	<p>P₁: A tulipán élettelen és a bőr is élettelen.</p> <p>P₂: A tulipánnak szüksége van vízre.</p> <p>K: A bőrnek is szüksége van vízre.</p>

A reklám tárgyalás része

A tárgyalás szakaszban a részletezés, a bizonyítás és a cáfolás pontjait vesszük górcső alá. A legutóbbi besötétített képkockát követően az eredményt várnánk, hiszen az idő múlása ezt indokolja, ehelyett mintha visszalépnénk a teszt elejére és a részletes kifejtést látnánk. Ezen az apró vizuális trükkön könnyedén túl is léphetnénk, viszont ha jobban szemügyre vesszük a látottakat, kitűnik, hogy az idő múlásával kapcsolatban a reklám ferdít.

A következő jelenetben vált a kamera nézete, és a Nivea krémbe helyezett virág állapotának változatlanlansága kerül a fókuszba, a bizonyítás terhe rá hárul, hiszen a Beiersdorf cég piacvezető pozíciója, és minőségi gyártmányai elfogadottak ebben az időszakban. Ezen képi megoldással a potenciális vásárlók figyelmét irányították a képernyőre, bizonyítva nekik, hogy az általuk preferált termék hatékonysága megkérdőjelezhető. A tulipánok közötti verseny tíz óra leforgása alatt ér véget – ahogy ezt az óra kattogása és a jobb felső sarokban pergő óra szemlélteti –; ekkor éri el a tetőpontot a bal oldali virág. A tizedik óra után a másodperc tört része alatt a Dove-val hidratált növény picit visszakonyul, ezzel jelezve, hogy a krémbe található hidratáló anyag a növénybe maradéktalanul felszívódott, a tulipán számára több hasznosítható összetevő már nincs benne. A reklám eme szakasza a részletezés retorikai egységnek feleltethető meg, hiszen órákra bontva pontos képet kapunk a virágok állapotáról.

A látottakat az illusztratív sémába rendezhetjük el, mely azon a hallgatólagos premisszán alapul, hogy a bőr hasonló tulajdonságokkal bír, mint a virág. Ennek megfelelően tehát (P_1) az élő szövetekre általában az jellemző, ha felszívják a vizet, étellel telik lesznek, (P_2) ebben az esetben a tulipán is felszívta a vizet és étellel teli lett, tehát (K) a szabály helytálló, az implicit premissza igaz, a bőr azonos jellemzőkkel bír, mint a tulipán.

A teszt végéhez érve a reklámban szereplő hölgynek már csak választani kell a két krém közül, és – nem meglepő módon – a Dove-val hidratált tulipán mellett dönt. A bizonyítás a látottak alapján analogikus gyakorlati sémába rendezhető a következő módon: (P_1) a tulipánnak jót tett, hogy Dove krémmel hidratálták, és (P_2) a bőröm hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán (K) tehát a bőröm hidratáltsága érdekében érdemes Dove krémet használnom. Jelen sémánál az implicit premissza már beépül a séma szerkezetébe. Azonban a teszten rosszabb teljesítményt nyújtó Nivea krém hatékonyságának cáfolata is érvelési sémába rendezhető a következőképpen: (P_1) a tulipánnak kevésbé tett jót, hogy Nivea krémmel hidratálták, és (P_2) a bőröm hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán, (K) tehát nem a legjobb választás a bőröm hidratáltsága érdekében Nivea krémet használnom. (2. táblázat)

2. táblázat
A tárgyalás szakasz elemzése

Kép	Amit látunk	Séma
	<p>A kamera fókuszába a Nivea tulipánja kerül.</p>	<p>Illusztratív séma: P₁: Általában, ha x-et jellemzi F tulajdonság, és x-et jellemzi G tulajdonság.</p>
	<p>Az idő múlását már írott formában is jelölik, holott a vizuális és vokális jelzés is elegendő volna.</p> <p>Korábban a fény játéka jellemezte mindezt (este), illetve az óramutató kattogása is az idő múlását érzékelteti.</p>	<p>P₂: Ebben az esetben y-t is jellemezte F és G tulajdonság. K: A szabály tehát helytálló.</p> <p>P₁: : Az élő szövetekre általában az jellemző, ha felszívják a vizet, étellel telik lesznek.</p>
	<p>Tíz óra elteltével a Dove krémbe tett tulipán megszegyenítően nagyobb, mint a Niveába helyezett virág.</p>	<p>P₂: Ebben az esetben a tulipán is felszívta a vizet és étellel teli lett. K: Tehát a szabály helytálló.</p>
	<p>A Dove krém egyértelműen jobb, a nő ezért ezt a tulipánt választja.</p>	<p>Analogikus gyakorlati séma (pozitív): P₁: Jó dolog S1 esetében x cselekedetet véghez vinni. P₂: S2 esete megegyezik S1 esetével. K: Tehát a jó döntés S2 esetében x cselekedetet véghez vinni.</p> <p>P₁: A tulipánnak jót tett, hogy Dove krémmel hidratálták. P₂: A bőröm hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán. K: Tehát a bőröm hidratáltsága érdekében, érdemes Dove krémet használnom.</p>

	<p>A képen a magára hagyott Niveába tett tulipánnak adnak még lehetőséget a bizonyításra.</p>	<p>Analogikus gyakorlati séma (negatív):</p> <p>P₁: Rossz dolog S1 esetében x cselekedetet véghez vinni.</p> <p>P₂: S2 esete megegyezik S1 esetével.</p> <p>K: Tehát rossz döntés S2 esetében x cselekedetet véghez vinni.</p> <p>P₁: A tulipánnak kevésbé tett jót, hogy Nivea krémmel hidratálták.</p> <p>P₂: A bőröm hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán.</p> <p>K: Tehát nem a legjobb választás a bőröm hidratáltsága érdekében Nivea krémet használnom.</p>
---	---	---

A reklám befejező része

A záróképen a győztesnek bizonyuló új Dove intenzív krém jelenik meg, amely mellett a bizonyítékul szolgáló tulipánt helyezik el, majd a felirat a „jobb hidratálás és gyönyörű bőr” szókapcsolattal egészül ki. Ezen a ponton, a képi megjelenítés végén láthatjuk először kiírva a GVH által kifogásolt megtévesztő reklámkielentéseket, pedig a harminc másodperces spot végig ezt az állítást fogalmazta meg képi állítások formájában. Az utolsó azonosítható érvelési szerkezet az alternatívák kognitív sémája, mely az egész tesztre érvényesnek mondható, miszerint (P₁) vagy a Nivea, vagy a Dove a jobb krém, valamelyik jobban szerepel a teszten, de a (P₂) a Nivea feltehetően nem a jobb krém, hiszen rosszul szerepelt a teszten, következésképpen (K) a Dove a jobb krém. (3. táblázat)

3. táblázat
A befejező szakasz elemzése

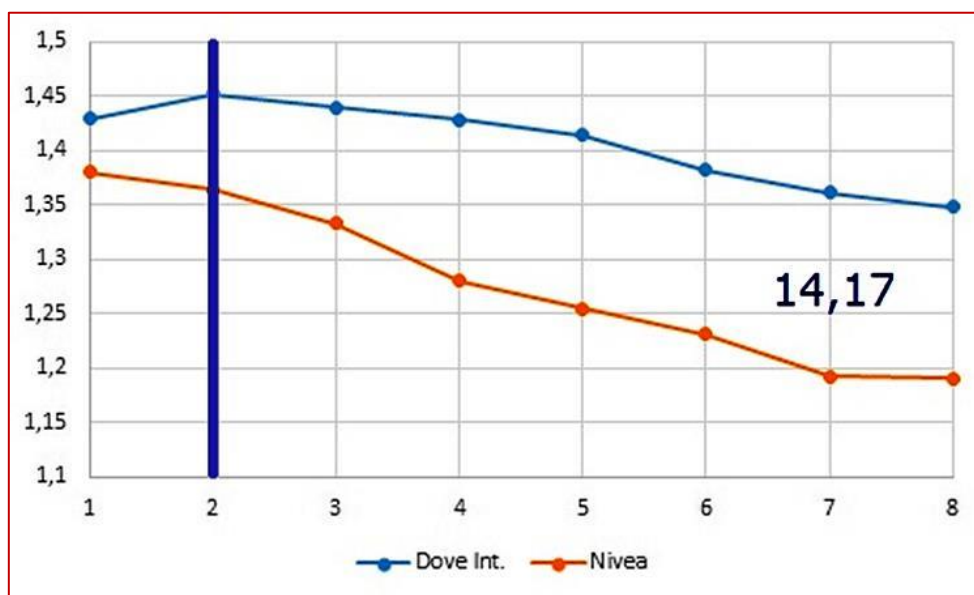
Kép	Amit látunk	Séma
	<p>A tulipánt a tégelyből bal oldalról veszik ki, majd a kép jobb felén a krém mellé helyezik el bizonyítékkul.</p> <p>Már megjelenik a szöveg: „Új Dove Intenzív Krém”</p>	<p>Alternatívák kognitív sémája:</p> <p>P₁: Vagy X, vagy Y a helyezett.</p> <p>P₂: Feltehetően nem X a helyzet.</p>
	<p>A felirat kiegészül a „jobb hidratálás, gyönyörű bőr” szókapcsolattal.</p> <p>A virág felálló feje, a gyönyörű és a bőr szó közé ékeződik, a levelek az irányt mutatják balra, a Dove krém tégelye, jobbra a nem látó, de hátrahagyott Nivea.</p>	<p>K: Y a helyzet.</p> <p>P₁: Vagy a Nivea, vagy a Dove a jobb krém (szerepel jobban a teszten).</p> <p>P₂: Feltehetően nem a Nivea a jobb krém (nem szerepelt jól a teszten).</p> <p>K: A Dove a jobb krém.</p>

Összefoglalás

A GVH az Unilever Magyarország Kft. által végzett kísérletek többségét, valamint az imént bemutatott képi érveket kérdés nélkül elfogadta, majd mindezek alapján a következő döntés született: „A reklámozás megtévesztésre alkalmas, mert a demonstrált különbség mértéke az Unilever által hivatkozott bizonyítékok szerint sem indokolt, ezért a Verseny Tanács a jogsértést megállapította, gondoskodott a kifogásolt magatartás folytatásának megtiltásáról, de bírságot nem szabott ki a jogsértés csekély súlya miatt.” Azonban a jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a Dove krém tesztelését harminc fős élőalanyos csoportokon kizárólag bőrre végezték el, a képen bemutatott tulipánteszt semmilyen értelemben nem feleltethető meg a korneometrikus módszer eredményeinek, amellyel műszeresen azt mérték, hogy a kísérleti alanyok bőrén, a bőrben lévő nedvességtartalom az idő múlásával hogyan változott a kétféle krémezés után, amit szimbolikusan a két tulipános reklámfilm szemléltetett. „A SIT mérési eredményeket alapul véve a Dove krémet jelképező tulipán a másikkal képest, a rá legkedvezőtlenebb időpillanatban (a kenéstől számított 7. óra elteltével) sem emelkedhetne 15% fölé, ami a GVH VT szerint is szemmel nehezen érzékelhető különbség.” A GVH indoklása alapján megállapítható, hogy azt feltételezik, hogy a bőrre vonatkozó eredmények jelentek meg a képen. Az alább látható táblázatból kiderül, hogy a tulipános reklámfilm a bőrre végzett tesztet semmilyen formában nem illusztrálhatja, ugyanis egyrészt a tulipánok növekedése párhuzamba állítható a bőr nedveségfelszívó periódusával, ami csupán két órát tartott, míg a videóban tíz óra leforgását láthattuk. Másrészt a harmadik órától számítva a SIT teszt alapján a bőr folyamatosan veszíti el a nedvességtartalmát, ami vizuálisan a tulipánok konyulásának lenne megfeleltethető. A tizenöt százalékos különbség a laboratóriumi teszt esetében a nedvességvesztés kapcsán jelentkezett, viszont ezen fázist nem is láthatjuk a reklámfilmben. (1. ábra)

1. ábra
A SIT vizsgálat eredménye

Kezelés	Átlag								
	0 óra	1 óra	2 óra	3 óra	4 óra	5 óra	6 óra	7 óra	8 óra
Kezeletlen	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Dove Int.	1	1,429	1,452	1,439	1,428	1,414	1,382	1,361	1,348
Nivea	1	1,380	1,364	1,333	1,280	1,254	1,231	1,192	1,190
%-os különbség		3,55	6,45	7,95	11,56	12,75	12,26	14,17	13,27

A GVH döntése jogosnak tekinthető, de a bizonyítási módszere hibás, hiszen minden kétséget kizáróan elfogadta azt az implicit premisszát, hogy a bőr hasonló tulajdonságokkal bír, mint a tulipán. Az Unilever képi manipulációját csak annyiban kifogásolta, hogy a két tulipán emelkedése közötti tizenöt százalékos különbség nem ilyen nagy, azt nem realizálta, hogy a bőrteszt eredményei semmilyen szempontból nem egyeztethetőek össze a látottakkal, hiszen ezen fázis nem látható a reklámfilmben.

Zárásként megállapítható, hogy a vizuális elemek argumentatív azonosítása és kritikus elemzése elengedhetetlen konklúzió levonásához. A GVH a verbális kijelentések felől közelítette meg a jogsértő magatartás bizonyítását és annak rendelte alá a képi megjelenítést, viszont a megtévesztés valójában nem a kép és a kijelentés kapcsolatában rejlett, hiszen az a látottak alapján helytállónak bizonyult. Hanem abban, hogy a GVH kritika nélkül elfogadta a képek által sugallt implicit premisszát, miszerint a tulipán és a bőr hasonló tulajdonságú, tehát ebből kifolyólag a tesztnek mindkét esetben azonos eredményt kell mutatnia, viszont a bőrre végzett és a tulipánnal véghezvitt tesztek nem fedték egymást.

IRODALOM

- Birdsell, David S. – Groarke, Leo (1996) Toward a Theory of Visual. *Argument Argumentation and Advocacy*. Summer 1996. 33. 1–10.
- Blair, J. Anthony (1996) The Possibility and Actuality of Visual Arguments. *Argumentation and Advocacy*, 1996. 33. 23–39.
- Blair, J. Anthony (2014) Probative Norms for Multimodal Visual Arguments. *Springer Science + Business Media Dordrecht*.
- Boehm, Gottfried (1995) *Was ist ein Bild?* München, Wilhelm Fink Verlag.
- Eemeren, Frans H. van – Grootendorst, Rob (1984) *Speech Acts in Communicative Discussions*. Dordrecht: Foris
- Groarke, Leo (1996) Logic, Art and Argument. *Informal Logic*. Vol. 18, Nos. 2&3 pp. 105–129.
- Margitay Tihamér (2007) Az érvelés mestersége. *Érvelések elemzése, értékelése és kritikája*. Budapest, Typotex.
- Mitchell, W. J. T. (1994) The pictorial turn. In: Mitchell, W. J. T. (1994 szerk.) *Picture Theory Essays on Verbal and Visual Representaion*. Chicago, University Of Chicago Press.
- Perelman, Chaim – Olbrechts-Tyteca, Lucie (1969) *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- Sas István (2012) *Reklám és pszichológia a webkorszakban. Upgrade 3.0*. Budapest, Kommunikációs Akadémia.
- Slade, Christina (2002) Reasons to Buy: The Logic of Advertisements. *Argumentation*, 16. 157–178.
- Toulmin, Stephen E. (1958) *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walter J. Ong (1982) *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London: Methuen.
- Walton, Macagno (2008) *Argumentation Schemes*. Cambridge: Cambridge University Press.

Demeter Márton

MIT TUD AZ, AKI RAJZOLNI TUD?

Milyen egy jó rajz? Mit tud az, aki rajzolni tud? Ebben a tanulmányban ezekre a roppant egyszerűnek látszó kérdésekre próbálok meg lehetőleg egyszerű válaszokat megfogalmazni. Természetesen attól, hogy az általam felkínált válaszok egyszerűek, egyáltalán nem következik, hogy evidenseknek is kellene lenniük; sőt, éppenséggel az a helyzet, hogy válaszaim megfogalmazásához szükségszerű rámutatnom néhány rendkívül közkeletű tévedésre.

Elemzési módszeremet tekintve abból a feltételezésből indulok ki, hogy ha egyáltalán válaszolhatunk értelmes módon a Mit tud az, aki rajzolni tud? kérdésre, akkor a választ valahol a rajzoktatás környékén kell keresnünk. A diszkusszió során néhány bevett, és néhány alternatívnak mondott rajzoktatási metódust fogok röviden tárgyalni, a konkrét módszerek bemutatásán kívül külön figyelmet szentelve azoknak az állításoknak, melyek állítólag az adott módszert hivatottak legitimálni. A rajzoktatással kapcsolatban felvethető kommunikációs szempontból is releváns kérdések közül a legérdekesebbek mindenesetre a tudás és a látás oppozíciójával vagy, hogy a másik szélsőséges álláspontot is megemlítssem, ezek azonosságával vannak kapcsolatban. Noha a kérdéssel összefüggésben felmutatható filozófiai, pszichológiai és neurofiziológiai kapcsolódások mindenképp említésre méltók, a tanulmányban elsősorban arra fogok koncentrálni, hogy mi történik ténylegesen a különféle módszerek átadása során.

A fentiekből talán világosan látható, hogy ebben a szövegben nem a(z) autonóm) műalkotásként értett rajzos reprezentációkról lesz szó, hanem a rajzról, mint a közlés (kommunikáció) egy sajátos intézményéről. Állításom szerint a rajzi kompetencia a nyelvi kompetenciához hasonlóan antropológiai univerzálé, amely megfelelő tanítási környezetben minden egészséges ember számára megtanulható, csak éppen ez a környezet nem áll a nyelvtanuláshoz hasonló egyetemességgel összehasonlítható módon rendelkezésünkre.

A kérdésről

A Mit tud az, aki rajzolni tud? kérdés akkor tekinthető értelmesnek, ha – egyszerűen szólva – feltételezhetjük, hogy szól valamiről. A kérdésben előforduló propozíció mindenesetre arra látszik utalni, hogy a rajzolás gyakorlatában van valami felkészültség-karakterű: tudniillik lehetséges, hogy van valaki, aki tud rajzolni, és e tudás mineműségére értelmes módon rá lehet kérdezni. Egyelőre tehát nem szükséges a Mit? kérdésre fókuszálnunk, pláne nem kell válaszolnunk tudni rá, elég annyit megjegyezni, hogy amennyiben a rajzolás tudás-karakterű és van valaki, aki tud rajzolni, úgy a Mit tud az, aki rajzolni tud? kérdés értelmesen felvethető.

Mármost nem kell túlságosan mély filozófiai analízist demonstrálni annak megállapításához, hogy legalább néhányan tudnak rajzolni, mások pedig nem. Számtalanszor fogalmazzunk meg, legalább részben jogosan, képekről szóló ítéleteket:

- (i) 'no, aki ezt készítette, az aztán tud rajzolni',
 illetve
 (ii) 'biztos jó szándék vezette, de sajnos nem tud rajzolni'
 sőt, olykor talán ilyeneket is mondunk:
 (iii) 'Tanulj meg rajzolni'
 (iv) 'Hát te meg hol tanultál meg rajzolni?'

Az utóbbi két mondattal már az a feltételezés is belopózott, legalább a példalózás szintjén, hogy a rajztudás olyan jellegű tudás, melyet meg lehet tanulni. Ez azonban nem olyan egyértelmű, mint amilyennek látszik. Vannak ugyanis olyan tudások, melyeket nem tanulunk, legalábbis nem tudatosan; megint más tudásokat, olykor nagyon is tudatosan, mi magunk tanítunk meg magunknak; és végül, valóban itt vannak az olyan tudások is, melyekre mások tanítanak bennünket, jó esetben olyanok, akik már tudják, amit mi még nem tudunk. Melyik kategóriába tartozik mármint a rajztudás?

Először is, közvélekedés olykor úgy tartja, hogy a rajztudás valamiféle született zsenialitás, vagyis vannak, akik mindig is jól tudtak rajzolni, és vannak, akik erre soha nem voltak képesek.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy vannak, akik gyerekkorukban a kortárscsoporthoz képest magasabb rajzi tudáskategóriába tartoztak, de később a különbség kiegyenlítődött vagy épp megfordult; látunk olyanokat is, akiknél ez a különbség hosszú távon is fennmaradt, sőt fokozódott; látunk továbbá olyanokat, akik gyerekkorukban átlagosan vagy rosszabbul rajzoltak, mégis művészek lettek, és, természetesen, köztünk élnek a valaha csodagyerekek számító ám végül teljesen polgári foglalkozást választó személyek. Természetesen logikailag lehetséges, hogy látens módon a jó rajztudásúban mindig is ott volt a rajztudása, és valamiért ez egy meghatározott időpontban aktualizálódott, az azonban nagyon kétségesnek látszik, hogy az ilyen szunnyadó tudások kutathatóak-e egyáltalán empirikusan. A tudások ugyanis e tekintetben diszpozicionálisak, tehát nem látom be, hogyan szerezhethénk tapasztalatot valakinek a tudásáról anélkül, hogy az számunkra – jelen esetben: egy jó rajz formájában – megmutatkozna. Így azonban azt kell mondanunk, hogy a jó rajztudást jó rajzok tudják – számunkra nyilvánvaló módon – demonstrálni. Ezek pedig – úgy látszik – előtörténetileg igen változatos körülmények között képesek felbukkanni.¹

Másodszor, a közvélekedés olykor azt is tudni véli, hogy a rajztudás mintegy szorgalomból, önálló gyakorlás során megszerezhető. Tudjuk, hogy néhányan már gyerekként is nagyon szerettek rajzolni, illetve állandóan rajzoltak, sőt olyan festőkről is van tudomásunk – állítólag Van Gogh is ide tartozik – akik saját magukat tanították rajzolni. Mi több, már Szent Ágoston és Descartes is figyelmeztet minket arra, hogy az éles eszű ifjú könyvekből való tanulás nélkül is megtanulhatja a poétika vagy épp a retorika művészetét.²

Ezzel szemben azt látjuk, hogy szinte bármilyen tevékenység rutinszerűvé tehető kellő gyakorlással, függetlenül attól, hogy a gyakorló jól vagy rosszul gyakorolja azt, amit gyakorol. Nincs semmi képtelenség abban az elgondolásban, hogy valaki rengeteg rossz rajz készítése után sokkal „jobban” (és szerzőktől tanul, nem önmagától. Az önmagától való tanulás egyébként is ellentmondás például: gyorsabban, kevesebb koncentrációval vagy energiával) tud rossz rajzokat készíteni, de semmivel sem kerül közelebb a jó rajzok előállításához. Másrészt az éles eszű ifjú, aki könyvek nélkül tanul retorikát vagy poétikát, valójában beszédekből és

¹ Szalai Zoltán például a rajzi készségek viszonylag kései megjelenése miatt egyenesen azt állítja, hogy – a zenétől eltérően – a képzőművészetben nincsenek csodagyerekek. (Szalai 2013: 11)

² Előbbi *A keresztény tanításról*, utóbbi az *Értekezés a módszerről* című művében.

versekből, tehát más előadóktól, mivel tanulni csak egy nem-tudó tud egy tudótól, s e szerkezet kizárja a két szerep egyetlen individuumban való egyidejű implementációját. A rajzoló tehát, aki látszólag magát tanítja, valójában jó rajzokból tanul, melyek nem az ő alkotásai. Rosszabb esetben utánzással, jobb esetben megértéssel járó szerkezeti gyakorlással. Bárhogy is, mindkettő bevett gyakorlat a sztenderd rajzoktatásban.

Összegzésül azt kell tehát mondanunk, hogy a rajztudás – a többi tudás-karakterű kategóriához hasonlóan – valószínűleg létrejöttének folyamatában vizsgálható leginkább empirikus módon, vagyis megértéséhez keletkezésének útját kell megértenünk. A továbbiakban ezért olyan módszerek vizsgálatát próbálom prezentálni, amelyek öntételezésük szerint rajztudás birtokába juttatják a tanulókat. Alapvetően kétféle kérdésre fogok választ keresni a vizsgált módszerek tekintetében. Az első kérdés genetikusan természetű a szó arisztotelész-episztemikus értelmében, tehát arra keresi a választ, hogy az adott tanítás mi módon juttat ismerethez. Mivel jelen szöveg szándéka szerint inkább analitikus, mint pedagógiai, nem a konkrét módszerek szabatos ismertetésére törekszem, hanem inkább azon bazális előfeltételezések felderítésére, melyek az analizált módszer alapjául hivatottak szolgálni.

Bazális dichotómia: tudás–látás

Előjáróban tisztáznunk kell a tudás kontra látás néven ismeretes toposz történetiségét. Egyfelől, az idevágó ismeretelméleti, majd utóbb pszichológiai és neurofiziológiai kutatások egyértelművé teszik, hogy a Locke által megálmodott tabula rasa mind a tudás, mind a látás szempontjából lehetetlenség, s mint ilyen, tényellentétes elképzelés³. A neurofiziológusok felismerték, hogy a látvány megértése, a percepció és a leképezés is ugyanazon agyi mintázatokkal vannak kapcsolatban; különösen a lézióval élő páciensek megváltozott gondolkodása, észlelése és leképezési gyakorlata tár eléink döbbenetes összefüggéseket.⁴ Másfelől azonban nem szabad elfeledni, hogy a tudás, látás, leképezés toposza jelen tanulmány kérdésfelvetése szempontjából történeti-kulturális feltételekhez kötött. Miközben a továbbiakban egyfajta naiv beállítódásból értekezve úgy teszünk, mintha az itt-és-mostban megfigyelhető rajzoktatási gyakorlatok a mindenkorai rajzolóról is elmondanának valamit, sosem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a rajzólótól elvárt tudás – bármi is legyen ez – történetileg igen változatos mintázatokat tud jelenteni. Mivel jelen tanulmány ezt a történeti perspektívát nem kívánja érvényre juttatni, itt csak megemlítem a leginkább nyilvánvaló példát: egyáltalán nem evidens ugyanis, hogy a rajzólónak bármi dolga is lenne a (természetes értelemben vett) látvánnyal. Ismeretesek például olyan történeti, társadalmi és intézményes feltételek, melyek keretein belül a rajzólónak leginkább egy bizonyos kánon követésében kell tökéletesednie, és nem az úgynevezett (fizikai) valóságnak a megfigyelésében és/vagy leképezésében.

A látás/tudás dichotómiája szempontjából felmerülő filozófiai problémák közül egy másik munkámban (Demeter 2014) többet is megemlítettem. Ebben a tanulmányban azonban szinte kizárólag a rajzoktatási gyakorlatban jelenleg működő dinamikákkal foglalkozom, és amennyiben szükséges, az általuk felvethető filozófiai kérdéseket is meg fogom említeni.

³ A vonatkozó probléma leképezésekkel kapcsolatos tárgyalását magyar nyelven is fellelhetjük a Horányi Özséb által szerkesztett *A sokarcú kép* (Horányi 2012) című tanulmánykötetben; a kiindulási alap az idézett műben is Gombrich szövege.

⁴ Különösen említésre méltók Semir Zeki neurobiológus professzor munkássága, aki a neuroesztétika talán legismertebb képviselője (ld pl Zeki 1999), valamint Purves és Lotto kutatásai (Purves – Lotto, 2003).

Módszerek

Ebben a tanulmányban két rajzoktatási módszert fogok bazális előfeltevéseiket tekintve elemezni: a klasszikus akadémiai rajzoktatást és az úgynevezett jobb agyféltekés rajzoktatást. Természetesen számtalan más eljárás létezik; itt igyekeztem viszonylag elterjedt, mégis jellegzetesen eltérő ismeretelméleti megalapozottságot felmutató módszereket választani, melyek valamiképp reflektálnak a látás/tudás dichotómiára.⁵

Az első és minden bizonnyal legjelentősebb módszer az akadémiai képzésben használatos rajztanítás. Ez nagyjából két részre osztható (az általános iskolákban zajló rajzoktatást a már idézett okok miatt nem elemezzük). A középfokú művészeti oktatásban voltaképp rajzi előkészítés folyik. A tanulók megismerkednek a perspektíva szabályainak gyakorlati alkalmazásával, az arányok mérésének módszereivel, a térábrázolás alapjaival, valamint néhány egyszerű alakzat (kocka, forgástestek, csendélet) rajzolásának absztrakt szabályaival, illetve ezek alkalmazásával. Minden elsajátított elméleti ismeret gyakorlat formájában rögzül, tehát például a rövidülések egész más eredményre vezetnek forgástestek esetében, mint szögletes tárgyak rajzolásakor, miközben az alkalmazott elmélet változatlan. A növendékek megtanulják, hogy az egyszerű alakzatok esetében különösen milyen arányok a meghatározók a látvány megragadása szempontjából. Ezzel együtt elsajátítják azt a képességet, hogy a már jól megértett egyszerű alakzatokból építsenek fel komplexebb objektumokat, csendéleteket például vagy akár portrét, aktot. Szalay (legfrissebb kiadása: Szalay 2013) több mint fél évszázada népszerű könyvéből az is kiderül, hogy a középfokú oktatásnak elvileg nem feladata az anatómia tanítása: a növendékek mindent látvány után rajzolnak úgy, hogy az analitikusan elsajátított kockológiai és forgástestekre vonatkozó ismereteiket, ide értve a tónusok és árnyékok optikai szempontból is megértett ismereteit alkalmazzák a komplexebb formákra is. Így tehát a középfokú rajztanítás elsősorban szintetikus jellegű; az analitikus szemlélet majd a felsőfokú oktatás anatómiai megalapozó fejezeteinél következik.⁶

A felsőfokú művészeti rajzoktatás tárgyalásánál a Magyar Képzőművészeti Egyetem festő szakjának kurzuskínálatát, illetve a rajztanulással kapcsolatos kurzusok kötelező és ajánlott irodalmát vettem alapul.⁷ Ebből egyértelműen megállapítható, hogy a rajzi tudás fejlesztésekor az oktatás főként a művészeti anatómiára, a geometriára és térábrázolásra épít.⁸ E rajzi gyakorlat minden művésznövendék számára négy szemeszteren keresztül heti négy órában köte-

⁵ Nem tárgyalom részletesebben például az 5 ceruza módszert, valamint a „csináld magad!” típusú könyvekben ajánlott módszereket. Előbbiek nagyban hasonlítanak a jobb agyféltekés módszerre, amennyiben elsősorban fotókról való primitív másolást tanítanak, utóbbiak pedig általában az akadémiai rajzoktatáshoz ajánlott könyvekhez hasonlítanak, de elsősorban laikusoknak szólnak.

⁶ Ismeretesek olyan rajztanítást elősegítő munkák is, melyek kifejezetten szintetikus jellegűek, és igen komplex, dinamikus kompozíciók rendkívül különböző primitívumokból való felépítését gyakoroltatják. Ide sorolhatók mindenekelőtt Glenn Vilppu munkái.
http://www.vilppustore.com/Vilppu_Drawing_Manual.htm

⁷ Az Egyetem által rendszeresen meghirdetett felvételi előkészítő kurzusok kötelező irodalma gyakorlatilag megegyezik a későbbi, egyetemi képzés irodalmával, illetve szervesen ráépül az úgynevezett rajzi alapozók tananyagára. Ez természetesen nem meglepő, mivel a rajzi alapozókat zömmel olyan fiatalok járják végig, akik valamelyik képző vagy iparművészeti szakra szeretnének sikerrel felvételizni. A felvételi előkészítő tanfolyamok tanmenetéhez és kötelező irodalmához ld.:
<http://www.mke.hu/node/32667>

⁸ A tárgy-leírás tanulási módszerre vonatkozó paragrafusa szerint a kurzus célja „tudatos, analitikus, szerkesztő jellegű tanulmányrajzok segítségével a megfelelő anatómiai és térábrázolási ismeretek megszerzése. A gyakorlati munkával párhuzamosan az elméleti tudás folyamatos fejlesztése az elhangzott előadások, valamint a megadott szakirodalom segítségével. Egyéni kutatás.” <http://mke.hu/node/30507>

lező, majd – szigorlatot követően – fakultatív gyakorlatokon van lehetőség a tudás bővítésére.⁹ Mielőtt a rajztanítási módszerek elemzését az ajánlott irodalom analízisének segítségével megkezdeném, némi történeti bevezetéssel igyekszem a rajztanítás ezen módját problémátörténetileg szituálni, elsősorban az anatómia példáján keresztül.

Az, hogy a látásnak és a leképezésnek egyaránt a tudással van kapcsolata, nagyon szemléletesen világítja meg Leonardo da Vinci egyik híres szállóigéje:

„Az a festő, aki ügyesen rajzol, de csak úgy szemre és minden megfontolás nélkül, olyan, mint a tükör, mely mindent visszatükröz, anélkül, hogy ismerné is azt, ami vele szemközt áll.”¹⁰

A reneszánsz mester szerint tehát *ismerni* kell az ábrázolandót ahhoz, hogy értelmes módon tudjuk látni és lerajzolni. Ennél a gondolatnál meg kell álljunk egy pillanatra, hiszen a látás és tudás dichotómiája a rajzolással kapcsolatban egy olyan közkeletű félreértelmezéshez vezet, melyet, más-más aspektusból ugyan, de valamennyi módszer képviselői hangoztatnak.

A legegyszerűbb megfogalmazás szerint ugyanis az emberek olykor azért nem tudnak realiztikusan rajzolni, mert azt rajzolják, amit tudnak, nem pedig azt, amit látnak.¹¹ Vagyis az állítás logikai szerkezete szerint a tudás ez esetben hamissághoz (hibás leképezéshez) vezetett.

Ezzel szemben, ha abból a klasszikusnak számító ismeretelméleti alapállásból indulunk ki, mely szerint a tudás az igazsággal van pozitív kapcsolatban, akkor persze rögtön értelmetlenné válik a fent idézett állítás. Azonban kétségtelenül valamiféle tapasztalatból indul ki, ezért először is meg kell vizsgálnunk azt a tapasztalatot, amely – véleményünk szerint – a hamisságot eredményező tudás szerencsétlen nyelvi kifejezéséhez vezethetett. A szerzők általában olyan esetekre gondolnak, amikor a rajzoló rosszul képezi le objektumát. Ennek több oka lehet, például sablonok használata, egyszerű megszokás, figyelmetlenség, tudatlanság.

⁹ A hazai képzőművészeti oktatás méltán büszke anatómiai múltjára; a Magyar Képzőművészeti Egyetem Művészeti Anatómia, Rajz- és Geometria Tanszékét az egyetem jelenlegi rektora, König Frigyes vezeti. Témánk szempontjából nagy jelentőségű gondolatokat tartalmaz, ezért a Tanszék bemutatkozását hosszabban idézem: „A Magyar Képzőművészeti Egyetemen a művészeti anatómia oktatása nagyon régi hagyományokkal rendelkezik. Már a múlt század végén Székely Bertalan korszerű módszertant vezetett be az ember és az állat anatómiai oktatásában azzal, hogy nem statikusan, hanem mozgásban vizsgálta meg elsősorban az emberi testet és a lovat. Könyvtárunk számtalan vázlatát, rajzát, valamint teljes módszertanát megőrizte. Az 1940-es évek végétől kezdve Barcsay Jenő megírta, illetve megrajzolta az európai művészeti anatómiaoktatás legjelentősebb tankönyvét, melyet a mai napig is számtalan ország művészeti főiskolája használ. Barcsay kapcsolta össze az anatómiával a tér- és tárgyábrázolás problémáját, s alakította ki a ma is oktatott Anatómia és Térábrázolás tantárgyat. [...] A hallgatók a két év alatt olyan analitikus jellegű rajzi gyakorlatot végeznek, mely a térben való eligazodást, komponálást és a művészeti alkotások természetének megértését segítik elő. [...] Az első évben csontrendszerrel, a második évben az izomrendszer működésével, összefüggéseivel ismerkednek meg a hallgatók. Ezekhez kapcsolódnak a térábrázolás órák, ahol különböző problémákkal: perspektivikus helyzetekkel, kompozíciós témákkal találkozhatnak. Emellett fakultatív órák is alkalmat adnak az intenzívebb elmélyülésre és a hiányok pótlására. A második év végén szigorlaton adnak számot elméleti és gyakorlat tudásukról a hallgatók. Az órákat általában előadások vezetik be, a szűkebben vett szakmai témák mellett a szakterület művészettörténeti és kultúrtörténeti vonatkozásaival azonos hangsúllyal vetített képes vagy videóanyaggal kísért eszme-futtatásokra is sor kerül. [...] A tanszéken tanító mesterek szándéka helyreállítani a művészettörténeti és szakmai folytonosságot, amelynek hiánya önmagától fosztaná meg a művészetet.” <http://www.mke.hu/anatomia>

¹⁰ Idézi: Szalai 2013: 23.

¹¹ Ez az állítás megtalálható explicit módon Szalai Zoltán (Szalai 2013: 11) akadémikus munkájában és Betty Edwards (Edwards 2013: 65) jobb agyféltekés szerzeményében is annak ellenére, hogy a két iskola egyébként gyökeresen eltérő elképzelésekkel rendelkezik a rajztanítás helyes módszereit illetően.

Tipikus esetek a gyerekrajzszerű emberarc-ábrázolások óriási szemekkel, U-alakú mosoly-szájjal és agykoponya nélküli fejjel. Itt azonban egyáltalán nem arról van szó, hogy a rajzoló azt rajzolja, amit tud: éppenséggel nem tudja, milyen az, amit rajzolnia kellene. Legfeljebb azt hiszi, hogy tudja, de ebben téved: ezért lesz ábrázolása is téves, vagyis a rajz elrajzolt.

Ismeretelméleti szempontból tehát azt kell mondanunk, hogy aki tudja, milyen az, amit rajzol, az látja is, és le is tudja rajzolni, az elrajzolt rajzok viszont tudatlanságból származnak, akár azt hiszi a rajzoló, hogy tudja, mit rajzol, akár nem.

A rajztudásnak a tudományos értelemben vett tudással való kapcsolata a reneszánsz idejében vált nyilvánvalóvá, s mint ismeretes, elsősorban Leonardo alakján keresztül. Bár művészeti anatómiai tanulmányokat előtte is végeztek már¹², ő volt az első, aki a látható formák megértését azok láthatatlan alapjainak tanulmányozásával kísérelte meg elmélyíteni. Domenico Laurenza (Laurenza 2011, illetve Laurenza 2012) rendkívül izgalmas módon tárja eléink az a dinamikát, melynek során egyfelől a képzőművészet, másfelől a középkori, majd a reneszánsz orvostudomány igyekszik az empirikus és látható dimenziók, illetve a teoretikus-skolasztikus alapzat közötti feszültséget feldolgozni.¹³ Jelen tanulmányban csak a problémátörténet szempontjából leginkább jelentős felületek megemlítésére van lehetőség.

Egyfelől ugyanis a skolasztikus, leíró jellegű anatómia még rendkívül erős tekintéllyel rendelkezik. Az ilyen teoretikus anatómiákban az alkalmazott képek illusztrációként vagy a jegyzetelést segítő támaszként funkcionálnak, de se nem igényesek, se nem pontosak. Ugyanakkor, ahogy arra Laurenza rámutat, „már a középkorban folytak viták arról, hogy milyen sokrétű kapcsolat alakulhat ki az ábrázolás, a szöveges feljegyzés és a boncolás között” (Laurenza 2011: 129). A képek használatát ellenző teoretikusok (például Guy de Chauliac) általában Galénosz ókori anatómusra hivatkoztak, mondván, hogy ő sem használt anatómiai rajzokat, csak emberekről és majmokról készült boncolási ábrákat. A műves képek használatának egyébként technikai nehézségei is voltak, hiszen a sokszorosító nyomtatáshoz az igénytelenebb skolasztikus ábrák könnyebben alkalmazhatóak voltak.

A tekintélyre hivatkozó előző érveléssel szemben Guy azt állítja, hogy „a boncolási ábrával (mint az anatómia megértéséhez vezető egyetlen módszerrel) szemben a szöveg mit sem ér, hiszen a feljegyzések többnyire rövidítenek, a boncolás sok fontos részletét elhanyagolják” (Laurenza 2011: 129).

Vannak olyan nézetek is, melyek szerint a boncolási ábrák még magánál a fizikai értelemben vett boncolásnál is többet érnek, mivel ezeket – szemben a valódi boncolással – tetszőleges ideig lehet tanulmányozni. Így az egyes szervek önmagukban is könnyen tanulmányozhatóak az ábrákon, ami valós boncolás esetén csak több alkalmas boncolással lenne elérhető. Ezekhez a nézetekhez áll közel Leonardo véleménye is, aki a rajzokat támadók ellen a következő érvelést alkalmazza:

„Te, aki azt mondd, hogy többet ér látni a boncolást, mint a róla készült rajzokat, bizony elégedett lennél, ha mindezeket a dolgokat egyetlen ábrán együtt láthatnád” (Laurenza 2011: 130). Ehhez hozzáteszi, hogy egy ilyen rajz elkészítéséhez esetleg tucat boncolásra van szükség, míg a rajz tanulmányozásához egyetlen egyre sem. Ráadásul vannak, akik fizikailag is képtelenek lennének egy boncolásra, de őket is érdekelheti az anatómia.

Itt Leonardo azt a logikai rendet követi, mely szerint a boncolásból kiindulva egy magasabb fokú tudás reprezentációjára képes egy jó anatómiai rajz, mivel topologikusan és rendszer-

¹² Például Leon Battista Alberti vagy Lorenzo Ghiberti munkásságát érdemes megemlíteni (Laurenza 2011: 18).

¹³ Olyan, ma már kevés tudományos relevanciával bíró, de akkoriban rendkívül kurrens diskurzusok tartoznak ide, mint például az orvosi asztrológia, a fiziognómia vagy a geometriai antropometria.

rezve közli az ismeretet. Ezért maga a rajz, bár a boncolásból indul ki és abból is kell kiindulnia, végeredményben több tudást közvetít, mint maga a boncolás. Ezért aztán a tanulás során is nagyobb haszonnal alkalmazható, mint a bonctermi gyakorlat.

Fontos megjegyezni, hogy Leonardo itt nem a szokásos középkori sematikus rajzokra utal, melyek – mint azt már említettük – elsősorban a részletes leíró anatómiai szövegek illusztrációi, és sokkal inkább a memorizálást segítik, mint a reális megjelenítést szolgálják. Ő olyan valódi, művészi ábrázolásokra gondol, melyek képesek a reális tapasztalatot helyettesíteni, s összefoglalva a tapasztalatokat, egy magasabb szinten egységesíteni. „Az emberi test általam készített ábrázolása úgy jelenik meg előtted, mintha egy valódi ember lenne” (Laurenza 2011: 131).

Összefoglalva: az anatómia, mint az emberi test megértésének tudománya Leonardo idejében háromféle ismeretelméleti képletben jelent meg. Egyfelől beszéltünk a deskriptív, szöveg alapú anatómiáról, másfelől a sematikus ábrákkal illusztrált, úgymond idiografikus anatómiáról, végül a Leonardo által megálmodott és képviselt ikonikus, realiztikus, képi anatómiáról. S mint arról nem csak a művészeti, de az orvosi anatómia is meggyőzhet bennünket, történetileg Leonardo elképzelése tört utat magának s épült be az akadémiai művészképzés mellett az orvosi gyakorlatba is.¹⁴

Az akadémiai felsőfokú rajzoktatásban tehát a művészeti anatómia tanítása döntő fontosságú. Mindez természetesen egészen más okból történik, mint az orvosi képzésben: az az előfeltételezés érvényesül, hogy a leendő művésznek ismernie kell, amit ábrázolni szeretne ahhoz, hogy az ábrázolandón egyáltalán felfedezhesse azt, amit néznie kell. Már a rajzi alapozásnál megtanulta a mérések és viszonyítások fontosságát. Ahogy egy kocka vagy gúla esetén pontosan meg lehet mondani, hogy mit mihez kell viszonyítani, ugyanúgy egy emberi test vagy akár egy portré esetén is tudnunk kell, hogy mit mihez mérjünk. Ez az, amit a művészeti anatómia és kisebb részben az antropometria megtanít a növendéknek.

A tudáson alapuló anatómia fontosságának megerősítéséhez könnyen találunk analógiát a filozófiai hagyományban, még ha az analógia első ránézésre egészen más területről származik is. Elég megemlíteni Platónnak *Az államban* kifejtett nézetét a természetes dialektikáról. A dialektika Platón szerint az az értelmi művelet, mely során komplex fogalmakat kettéválasztunk (például az embereket férfiakra és nőkre). Nagyon fontosnak tartja ugyanakkor kijelenteni, hogy ez a szétválasztás nem történhet akárhogy, hanem csakis a dolgok természetének megfelelően, vagyis úgy, ahogy a komplex fogalmak ideái a valóságban elrendeződnek (biztosan nem ilyen például az emberek felosztása földszinten és emeleten lakókra). Mind az analízis, mind pedig a szintézis csakis a valóságon alapuló, természetes dialektika segítségével vezethet el a tudásra. Világos mármint, hogy a realitáson alapuló anatómia (már a kifejezés etimológiájánál fogva is, hiszen *ana-tómia* épp ezt jelenti: szét-vágás) pontosan ugyanezt jelenti fizikai testekre kivetítve: vagyis itt nem fogalmakat vagy ideákat választunk szét természetes elrendeződésük szerint, hanem fizikai testeket bontunk részekre azért, hogy megértsük működésüket, sőt azért is, hogy utóbb – mint a művészi ábrázolások esetében – újra fel tudjuk őket építeni.

A művészeti anatómia felépítése klasszikusan kétféleképp is történhet. Egyfelől követheti az analitikus szerkesztési módot: a csontváz felépítését követően az izmok, ízületek, végül a bőr anatómiáját tanulmányozzuk. Ezt a módszert követte híres anatómiai munkájában Vesalius¹⁵.

¹⁴ Az orvosi anatómia tanításának egyre fontosabb része a realiztikus, újabban háromdimenziós képek értő tanulmányozása. Érdemes tüzetesebben megvizsgálni a számtalan kiadást megért Gray's Anatomy című klasszikus orvosi anatómiai mű valamely régi, s egy újabb kiadását, például a Strandilng 2009-et.

¹⁵ A *De humani corporis fabrica* című műről van szó, melynek egy nem teljes verzióját a Helikon Kiadó is megjelentette 1968-ban.

A másik, szintetikus módszer inkább Leonardo felfogásához áll közelebb, aki mindezeket egymástól elválaszthatatlannak tartotta abban az értelemben, hogy mind együttesen a látvány minéműségét határozzák meg, ezért nem érdemes őket elkülönítetten felfogni, hanem mindig szintetikusán. A művészeti felsőoktatásban egyébként mindkét módszer érvényesül. (például Barcsay 2012, Bammes 1982).

Látás és megértés tehát az akadémiai rajzoktatás tapasztalata szerint együtt járó, egymástól elválaszthatatlan aktusok, amennyiben reális tárgyábrázolással összefüggésben tárgyaljuk őket. Látva kell megértenünk és megértve kell lássunk annak érdekében, hogy értelmes rajzokat alkossunk.¹⁶

A jobb agyféltekés rajzolás

Az eddig tárgyalt módszerekkel gyökeresen szembehelyezkedő alapállásból indít a napjainkban rendkívül népszerű, úgynevezett jobb agyféltekés rajzoktatás gyakorlata. Az akadémiai képzéstől eltérően (mely az alapozással együtt mintegy 8-10 évi tanulást feltételez) a jobb agyféltekés rajztanfolyamok 3-5 napos kurzusok során vélik megtanítani „az élethű rajzolás alapvető rész-készségeit” (Edwards 2013: xviii). Ezek a rész-készségek a következők lennének:

- a. a szélek észlelése
- b. a terek észlelése
- c. a viszonyok észlelése
- d. a fények és árnyékok észlelése
- e. a teljesség (gestalt) észlelése

A „jobb agyféltekés” elnevezés mögött a két agyfélteke működési differenciáltságából kiinduló rendkívül zűrzavaros extrapolációk állnak, melyeknek tarthatatlanságáról – úgy tűnik – a szerzőnek is van fogalma. Az agy modularitásának igencsak misztikus interpretációja szerint az agyműködés kétféle: J és B, vagyis jobb agyféltekés vagy bal agyféltekés üzemmódú lehet. Ráadásul az elmélet hívei szerint mi mintegy tetszésünk szerint választhatunk az agyműködések közül. A bal agyféltekés működés a racionális, nyelvi, absztrakt, míg a jobb agyféltekés a kreatív, holisztikus, képi működésnek kedvez. Ez azonban a szerző által eredetileg hivatkozott 1968-as (tehát idestova 50 éves) lateralizációs felfedezéseknek is durván vulgarizált változata, ma azonban egyértelműen úgy tartják, hogy a félteke-dominancia elmélete még a fentínél jóval gyengébb változatban is hibás, vagyis komplex feladatok elvégzésénél – mint akár a rajzolás, akár a beszéd – a két félteke működése nagyjából kiegyenlített. A ’jobb agyféltekés’ jelzőnek tehát csak metaforikusan, vagy marketing címkeként van értelme. Érdekes módon ezt a szerző mintha maga is elismerné (Edwards 2013: xxiv-xxv), és igencsak érdekes érveléssel próbálja védeni a kifejezés használatát annak ellenére, hogy annak tarthatatlanságára több neurobiológus is felhívta a figyelmét. Egyfelől azt mondja, hogy a módszer működik – ezt az állítást később még szemügyre vesszük –, így, írja, másodlagos, hogy az azt megalapozó elmélet igaz-e vagy sem. Másfelől valamivel meg kell magyaráznia a hallgatónak a furcsa feladatokat, és erre a lateralizációs elmélet tökéletesen megfelel:

„Működnének a gyakorlatok neurológiai alapok nélkül is? Lehetséges, ám nehéz lenne okszerű magyarázatok nélkül meggyőzni az embereket, hogy részt vegyenek olyan furcsa gyakorlatokon, mint a megfordított képek rajzolása.” (Edwards 2013: xxiv)

¹⁶ Gyakran hallani művésztanároktól, hogy bizonyos részek – mondjuk egy szem, egy arc vagy a csendélet egy darabjának – az értelmes, szép megfogalmazásáról beszélnek. A ’megfogalmazás’ kifejezés nyilvánvalóvá teszi a platóni analógia érvényességét. A látás és megértés rajztanítással kapcsolatos összhangjára utal egyébként a Bammes 1988 címében is utal.

Ezek után az elméletet látszólag igazoló bazális neurológiai alapokról úgy gondolom, nincs mit mondani, tekintjük át most röviden magukat a gyakorlatokat.

Az első tipikus gyakorlat az értelem kiiktatására törekszik. Például először lemásolunk egy képet, általában fotót vagy reprodukciót. Ezt követően meg kell fordítani a képet és úgy lemásolni az így értelmetlenné vált formát vagy formákat. Nagy meglepetésére a kezdő rajzolóknak azt kell tapasztalnia, hogy a megfordított kép másolatának visszafordítása jobban emlékeztet az eredeti rajzra, mint a normál pozícióban másolt rajz. Ebből a módszer szerint az következik, hogy amikor nem tudom, hogy mit kell rajzolni, jobb rajzot készítek, mint amikor tudom, hogy mit másolok: a tudás tehát valójában gátat szab a jó rajz elkészítésének. A szerző ugyanakkor azt is javasolja, hogy részről részre haladjunk a rajzban, tehát ne a teljes képen dolgozzunk, hanem mindig részletről részletre. Mondani sem kell, hogy ez az akadémiai rajzoktatás szöges ellentéte, ahol ugyanis mindig a teljes képen dolgozunk, és holisztikusan válik az egész kép teljessé, sőt, addig általában nem is fejezzük be az adott fázist, míg a teljes kép minden részlete nincs azonos szintre hozva. Nem így a jobb agyféltekés rajzoktatásban, ahol a vonalakkal felvázolt rajz egy része már-már fotorealistikusan ki lehet dolgozva, sokszor napok munkájával, miközben a többi terület még teljesen üres. Visszatérve a jobb agyféltekés módszerre, a szerző további tanácsa az, hogy a másolandó kép minden olyan részét takarjuk le, amit éppen nem másolunk, hogy még véletlenül se érthessük, mit rajzolunk, hiszen ezzel automatikusan értelmező, tehát B-módba kapcsolnánk (Edwards 2013: 59). A szerző szerint mindig a fordított és gondosan takargatott rajzok másolatai sikerülnek a legjobban, s a miéltre is van válasza: „Mert nem tudták, mit rajzoltak” (Edwards 2013: 60).

Természetesen, mint arról korábban már volt szó, ismeretelméleti nonszensz lenne, ha a tudás valamiről rosszabb reprezentációt eredményezne, mint az ugyanarról való nem-tudás. Voltaképp – és a módszer ezért működik kizárólag tanulatlan rajzolóknak esetében – arról van szó, hogy a kezdő rajzolóknak téves hiedelmei vannak az arányokról, a rövidülésről, az anatómiáról stb. Ha ezeket eloszlatjuk és értelmetlen vonalkázással helyettesítjük, akkor előfordulhat, hogy a tévedések mesterséges kiküszöbölése a hasonlóság szempontjából kisebb rosszhoz, vagyis az ügyetlen és gépies, töredékekben való utánzásához vezet. A cél azonban – ha komolyan vesszük a tudás realitáshoz és reprezentációjához való viszonyát – nyilván nem a tudás lehetőségének, mint olyannak a száműzése volna, hanem a hamis ismeretek valós ismeretekkel való helyettesítése. E felismerés hiánya sajnos nagyon is megmutatkozik a jobb agyféltekés tanfolyamok előtte-utána képeit szemlélve, hiszen igen gyakoriak a rendkívül gyakori anatómiai hibák az egyébként részleteikben giccsesen elaprózott, a tanfolyamokat követően készült rajzokon. Mindemellett a jobb agyféltekés rajztanfolyamok vezetői is felismerhették, hogy a szimpla és primitív másolási feladatok körén kívül az arányok és a távlat tudása nem nélkülözhető, ezért a tanfolyami kézikönyv további részét – mindenféle neurológiai utalás nélkül – maga Betty Edwards is leegyszerűsített antropometriának, és a rövidülések hagyományos mérési technikáinak szenteli.

Összességében azt kell tehát mondanunk, hogy a felkészültség megszerzése semmivel nem pótolható munka. Aki nem tudja, milyen az a dolog, amit le kíván rajzolni (reprezentálni), az a reális reprezentációra nem lesz képes. A tudásszerzés vizuális útja mindenki számára tanulható, sőt, tanulandó dolog, hiszen – a fenti megállapítást megfordítva – azt a provokatív állítást is megfogalmazhatjuk, hogy aki nem tud valamit reálisan lerajzolni (rajzban megfogalmazni), az nem is tudja, hogy milyen az adott dolog. Ezt a luxust pedig nem minden esetben engedhetjük meg magunknak.

IRODALOM

- Bammes, Gottfried (1989): *Wir zeichnen den Menschen. Eine Grundlegung*. Volkseigener Verlag, Berlin.
- Bammes, Gottfried (1994): *The Artist's Guide to Human Anatomy*. Dover Publications.
- Bammes, Gottfried (1998): *Sehen und Verstehen. Die menschlichen Formen in didaktischen Zeichnungen*. Volk u. Wissen, Berlin.
- Bammes, Gottfried (1982): *Der nackte Mensch. Hand- und lehrbuch der anatomia für künstler*. Veb Verlag den Künst, Dresden.
- Barcsay Jenő (2012): *Művészeti anatómia*. Corvina Kiadó.
- Demeter Márton (2014): *A jel, a kép és az ikon*. L'Harmattan Kiadó.
- Edwards, Betty (2013): *Jobb agyféltekés rajzolás*. Bioenergetic Kiadó.
- Horányi Özséb (2012szerk): *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex.
- König Frigyes (1997): *Orbis pictus. Művészeti téranalízisek*. Enciklopédia Kiadó.
- König Frigyes – Finták Gyula (2007): *Művészeti anatómia és geometria*. Semmelweis Kiadó.
- Laurenza, Domenico (2011): *Leonardo da Vinci. Anatómia*. Kossuth Kiadó.
- Laurenza, Domenico (2012): *Art and Anatomy in Renaissance Italy. Images from a Scientific Revolution*. Yale University Press.
- Meder, Joseph (1919): *Die Handzeichnung. Ihre technik und entwicklung*. Kunstverlag Anton Schroll & Co, Wien.
- Purves, Dale – Lotto, R. Beau (2003): *Why We See What We Do? An Empirical Theory of Vision*. Sinauer Associates.
- Simblet, Sarah (2001): *Anatomy for the Artist*. Dorling Kindersley Limited.
- Simblet, Sarah (2009): *Sketch Book for the Artist. An innovative, practical approach to drawing the world around you*. DK Publishing.
- Standring, Susan (2008ed-in-Chief): *Gray's Anatomy. 39th edition*, Elsevier.
- Szalai Zoltán (2013): *A kockától az aktig*. Dialóg Campus Kiadó.
- Da Vinci, Leonardo (1984): *Anatomical Drawings*. The Metropolitan Museum of Art.
- Zeki, Semir (1999): *Inner Vision. An Exploration of Art and the Brain*. Oxford University Press.

Demeter Márton – Tóth János

KRÍZISJELENSÉGEK VAGY TÚLZOTT ELVÁRÁSOK? RENDRHAGYÓ PROBLÉMÁK A SZAKÉRTŐI BÍRÁLATOK INTÉZMÉNYE KÖRÜL¹

A tanulmány első felében a tudományos cikkek lektorálásának intézményét igyekszünk egyrészt elméleti (logikai), másrészt gyakorlati szempontból az ész ítélőszéke elé állítani, nem feledkezve meg a történeti perspektíváról sem. A lektorálást, mint a tudományos legitimáció intézményét annak tágabb, akadémiai kontextusában értelmezzük, ezáltal kapcsolódva általában a tudományos és képzési bírálatokkal összefüggésben tárgyalható részben ismeretelméleti, részben etikai kérdésekhez.

A tudományos ismeret specifikációi, mint a tudományos kontroll szükségességének megalapozó feltételei

Nyilvánvaló, hogy a szakértői bírálatok egy fontos tekintetben kontrollt gyakorolnak a szakértett szöveg felett. Ez a kontroll maga – amely voltaképpen dönt a szöveg sorsáról – többféle dinamikában ölthet testet: ereje a szöveg teljes elutasításától a módosítási parancsokon keresztül a változtatások nélküli elfogadásig terjedhet. Az olyan, identitásukat tekintve racionális típusú társadalmi képletek esetében, mint amilyen önmeghatározása szerint a tudomány is, ezt a kontrollt nem lehet valamiféle igazolásra nem szoruló tekintélyre alapozni, így a kontroll szükségességét magát előzetesen igazolnunk kell. Mármost erre az igazolásra alapvetően kétféle módon juthatunk el. Az első módszer abban állna, hogy a tudomány feletti kontroll jelenlétét önmagában evidens, apodiktikus tényként kezeljük. Önmagában alapvetőnek kellene tekintenünk azt, hogy a tudományos szöveg akkor minősülhet tudományos szövegnek, ha azt valamely – korábban a „tudományos” minősítést már elnyert – ágencia meghatározott minősítést követve előzetesen annak minősíti, és utólagosan nem kérdőjelezi meg érdemben e minősítést. Vagyis az ellenőrzöttséget (kontrolláltságot), mint fogalmat, meg kellene találnunk és fel kellene tudnunk mutatni a tudományosság fogalmában.

Csakhogy, természetesen, erre nem leszünk képesek, lévén a szakmai lektorálás rendszere földrajzilag és kronológiailag is egy viszonylag behatárolt területen jelentkezik egyál-

¹ Ez a cikk a Magyar Kommunikációtudományi Társaság 2014-es konferenciáján elhangzott előadás [Tóth János, Demeter Márton (2014): Krízisjelenségek vagy túlzott elvárások? Rendhagyó problémák a szakértői bírálatok intézménye körül. *MKTT Konferencia 2014. Kommunikáció, Kreativitás, Kultúra*. Budapest, 2014.11.28.] módosított leírata.

talán, s minthogy az a priori igaz kijelentéseket nemhogy empirikusan, de még elvben sem cáfolhatjuk, az önevidens tudományos kontroll eszméjét el kell vessük már jóval azelőtt, hogy részletesebben bemutatkozott volna.

Valójában maguk a tudománymetodológiák (pontosabban az azokat megalapozó tudományfilozófiák) sem érvelnek szokásosan a kontroll apodiktikussága mellett: sokkal inkább egy másik utat választanak, vagyis annak a posteriori igazolását, hogy a tudományos módszereknek tartalmazniuk kell a módszeres külső kontrollt annak érdekében, hogy a tudományos ismeret megkülönböztetett szerepét ki lehessen mutatni más megismerési módok opozíciójában. A kontroll tehát a tudományos ismeretet specifikáló tényezők meglétét legitimálja. E tényezők mineműségével kapcsolatban természetesen nem kell totális egyetértésben lennünk, de néhány alapvető pontban a legtöbb szerző egyetért.

Általában igen fontosnak tekintjük például az eredetiség kérdését, vagyis azt, hogy egy adott szöveg megfelelően referál-e az általa állított mondások eredetére, legyen az például egy másik tanulmány, egy kísérlet, egy diagram vagy egy fotó. A hivatkozások nélküli szövegek így automatikusan a szerző saját szövegének tekintendők: ezek forrása tehát – némileg pontatlanul fogalmazva – a szerző mentális világa. Mondanunk sem kell, hogy az eredetiség e fenti értelmében hibás szöveg plágiumnak minősül, és a tudományos közlemények feletti kontroll gyakorlója az ilyen szövegek publikációját – további következmények mellett – meg kell, hogy akadályozza. Ezt a gyakorlatot szintén nem tekinthetjük önevidensnek, hiszen az autonóm szerzőség kategóriájával nem rendelkező társadalmi képletekben az eljárás még csak nem is problematizálható, azonban a tudományos közegben mégiscsak indokolható, hiszen – csak hogy a legegyszerűbb dolgot említsük – az autonóm szerző a szerzősséggel kapcsolatban felmerülő pozitív jogok és juttatások mellett egyben a felelősség viselője is. Az eredetiség egyúttal azt is jelenti, hogy a publikálásra szánt szöveg még nincs publikálva. Miután nyilvánossá tenni, és ezért megfelelő (akár anyagi, akár tudományos kreditekben számolt) jutalomban részesülni logikailag csak még nem nyilvános (tehát még publikálatlan) szöveget lehet, jogos kontrolligénnyel lép fel az az ágencia, amely a már korábban publikált szövegek újrapublikálását megakadályozni igyekszik.² Harmadszor, az eredetiség olykor a hozzáadott érték fogalmát is magában foglalja, vagyis a puszta kompilációnál egy kicsivel többet. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez az eredetiséggel kapcsolatos harmadik kritérium viszonylag ritkán teljesül, valamint tartalma tudományterületenként eltérően is definiálható.

Az eredetiségnél egy fokkal bonyolultabb kritérium a hitelesség vélelmezése és ellenőrzése. A tudományos publikáció kontrolljának esetében a hitelesség praktikusán az alkalmazott módszer, protokoll, paradigma terminusaiban ragadható meg, valamint kiterjed a publikáció kódjára, leggyakrabban valamely diszciplína tudományos nyelvére. A legitimnek tekintett módszerek, paradigmák stb. divergenciája azonban nem teszi lehetővé, hogy a kontrollt gyakorló ágencia mintegy formálisan, a szövegből mint szövegből felmérje az alkalmazások hitelességét: vagyis, a módszertani részt a szövegbe a szerzőnek kell beillesztenie. A szöveg hitelessége tehát épp abban fog megmutatkozni, hogy az alkalmazott módszerekkel kapcsolatban reflexív viszonyt mutat fel. Amennyiben elfogadjuk, hogy ez a módszertani transzparencia és reflexivitás a tudományosság egy bazális kritériuma, akkor egyben elfogadjuk az ide vonatkozó kontroll lehetőségét és szükségességét. Elvileg tehát a kontrollt gyakorló ágenciának, amennyiben egy szöveget a publikálástól eltanácsol, azt kell igazolnia, hogy a) a szöveg nem utal semmi-

² Természetesen az ide vonatkozó szabályozás finomabb distinkciókat tud kezelni, mint a plágiummal kapcsolatos rigid eljárás. Például egy már nem kapható vagy (nyelvi vagy más okból) nehezen elérhető korábbi publikáció ellenére szélesebb körben vagy más nyelven történhet publikáció s így ez a nyilvánosság kiszélesítésének számít. Ugyanakkor *mindezt* illik lehivatkozni a frissebb publikáció alkalmával.

lyen tudományos paradigmára, módszerre, protokollra b) hamisan utal rá, vagyis megnevezi, de nem, vagy rosszul alkalmazza c) inadekvát paradigmát hivatkozik és használ. A tudományos nyelvezet ellenőrzése maga is paradigmafüggő, így arra a paradigmákkal kapcsolatban fenn említett megjegyzések vonatkoznak a kódra való megszorítással.

Végül, minthogy a tudományos szövegek maguk a nyilvános szövegek egy fajtáját alkotják, szükségszerűen vonatkoznak rájuk a nyilvános szövegekkel összefüggésben lévő tágabb kontextus mintázatai, például az emberi jogok védelmével kapcsolatos szabályozás.

A lektorálás a legitimáció hierarchiájában

A tudományos szövegek hierarchiáját – az ideálisnak tekinthető körülmények között – maga a tudomány, mint jellegzetes társadalmi intézmény kódolja. Esetünkben most nem a tudományos szövegek általában vett tudományos értékét elemezzük (mondjuk a megjelenés helyével összefüggésben), hanem a tudományos életpályán elfoglalt tipikus szerepük tekintetében. A példákat a magyar oktatási rendszer mintázataiból merítettük, ezért feltételezzük, hogy gondolat kísérletünk alanya egy magyar tudós, aki tudósságával kapcsolatos minősítéseit Magyarországon szerezte a szokásosnak tekinthető körülmények között.

Tudósunk első, a fenti értelemben vett tudományos szövegeit (tehát amelyek felett az úgynevezett tudományos szempontok szerinti kontrollt gyakorolták) vélhetően a BA képzés során hozta létre. Ekkor elmondták neki, hogy a tudományos szöveg (házi dolgozat, avagy a roppant igénytelen ám mégoly népszerű elnevezésű 'beadandó') nem lotható az internetről, van neki egy meghatározott stílusa, bizonyos szerzők gondolatai önevidens módon helyet kaphatnak benne, másoké viszont csak alapos indoklás után: Newton vagy Darwin neve tartalomsemleges módon mutat jól tetszőleges beadandókban, a zöldséges Horvát Mani néni gondolatainak közlése azonban megalapozásért kiált. A helyi tanerő természetesen a kontroll agresszív vagy kevésbé agresszív változatát részesítheti előnyben: a dolgozatot újra írathatja vagy élből elégtelent adhat rá, ha a kívánt feltételek megsérülnek. Egy ponton tudósunk elérkezik a BA szakdolgozat elkészítésének mérföldkövéhez, ahol tudományos módszertani képességeit egyrészt konzulense, másrészt opponense(i) kontrollálják. A konzulens és az opponens szerepei világosan megmutatják, hogy itt egy arisztotelészi értelemben vett szülő/gyerek viszonyról van szó³, ahol az egyik fél *egyelőre jobban tudja* azt, amit a másikon kér számon. Hasonló szituáció figyelhető meg az MA szakdolgozat védésekor is.

A doktori tanulmányok befejezését követő PhD disszertáció megvédése formálisan a fenti sémát követi, amennyiben konzulensi és opponensi kontrollal zajlik. A konzulens kontrolláló szerepe nem csak a dolgozat vezetésére terjed ki, hanem beleegyező nyilatkozata szükséges a disszertáció védelemre bocsátásához is. Az opponensek írásban fejtik ki minősítő véleményüket, melyre a jelöltnek szintén írásban kell válaszolnia. Újdonságként jelenik meg a BA és MA fokozatok megszerzéséhez képest, hogy itt a PhD jelölt írásbeli válaszai és az opponensi vélemények is nyilvánosak, így a racionális rekonstrukció számára hozzáférhetőek. A viszony formálisan ugyanakkor még mindig inkább a szülő/gyermek dichotómiára hasonlít, hiszen a kontroll végig az opponencia és a bíráló bizottság oldalán áll, de a jelölt írásbeli válaszaik okán az egyenlőség, de legalább a potenciális egyértelműsítés irányába billenti a mérleget.

Az, hogy a PhD disszertáció megszerzésével a jelölt a tudósközösség részévé válik abban is megnyilvánul, hogy a nyugati típusú tudományos modellekben általában a PhD a legmagasabb minősítésű fokozat, az ezt követő kontroll ezért már nem a gyerek/szülő, s pláne nem az úr/szolga arisztotelészi dichotómiája mentén zajlik, hanem tudományos szempontból egyenlők közötti viszonynak számít. Több, elsősorban posztoszocialista struktúrában azonban létezik

³ Vö: Arisztotelész (1994)

egy bizonyos tisztázatlan értelemben magasabb 'fokozat', az akadémiai doktori vagy nagydoktori cím, melyet szintén hivatalos bírálók minősítenek:

A hivatalos bíráló bírálatában részletesen értékeli a doktori mű tudományos eredményeit, annak újdonságát, érdemeit és hiányosságait, valamint azt, hogy hiteles adatokat tartalmaz-e. Ennek alapján tételesen nyilatkozik arról, hogy a mű mely téziseit fogadja el új tudományos eredményként, és melyeket nem, végül hogy a doktori művet nyilvános vitára alkalmasnak tartja-e, avagy nem. (...) A hivatalos bírálói véleményeket a kérelmezőnek meg kell küldeni, aki a véleményekben foglaltakra három hónapon belül írásban köteles válaszolni. (A Magyar Tudományos Akadémia Doktori Szabályzata 2014: 37. § 3)

Látható, hogy az akadémiai doktori értekezés esetén szintén hierarchikusan szervezett kontroll irányítja a jelölt minősítését, azonban – a PhD disszertációtól eltérően – már témavezetői asszisztencia nélkül, tehát, ha más nem is, a jelöltek tudományos nagykorúsága feltételezve van. Összefoglalva, tudósjelöltünk tudományos dolgozatainak minősítése a BA szinttől a nagydoktori fokozatig kontrollált körülmények között történik, melyekre – az arányok folytonos eltolódásával a nagyobb önállóság irányába – az alábbi közös szempontok jellemzőek.

- a. *A dolgozat elkészítéséhez és beadásához képest a priori felkészültséget feltételez a kontrollt gyakorló ágencia eljárásait illetően. A diák, majd később a disszerens tudja, hogyan kell eljárnia annak érdekében, hogy minősítése pozitív legyen, és azt is tudja, hogy ezek a feltételek nyilvánosak.*
- b. *A kontrollt gyakorló ágencia felkészültségei hierarchikusan valamilyen értelemben (extenzív és/vagy intenzív értelemben) magasabb osztályba sorolhatók, mint a megítélt szöveg létrehozójának felkészültségei.*
- c. *A kontrollt gyakorló ágencia nevesíthető és nevesített individuumokban utolérhető*
- d. *Az ágencia kontrolláló tevékenységét szövegek formájában végzi, mely szövegek nyilvánosak*

Speciálisan a tudományos közösség előszobájába (PhD disszertáció) illetve a nappaliba is bejutva (nagydoktori dolgozat) már a kontrollált esetleges ellenvéleménye is visszahathat a kontrollt gyakorló ágenciára, sőt, minden tapasztalat szerint vissza is hat. Ezért

- e. *A tudományos közösségbe való bebocsáttatás magasabb szintjein elvi lehetőségként megjelenik a kontroll kontrollálása, ennek három szükséges előfeltételével.*
 1. *A kontrollt gyakorló ágenciák individualizálhatóak és nevesítettek, tehát felelősségre vonhatóak;*
 2. *A kontrollt megtestesítő szövegek nyilvánosak;*
 3. *A kontroll páciense, a kontrollált, ezekre a nyilvános szövegekre nyilvános szövegekkel válaszolhat, tehát a kontrollálók és kontrollált között végbemenő argumentáció racionálisan rekonstruálható.*

A fenti előfeltételek nyilvánvaló következménye – ami a tudományos publikációkkal kapcsolatos kontrollt a szűkebb társadalmi nyilvánosság, tehát a teljes tudományos közösség számára legitimálja – pedig a következő.

T1 Minthogy a tudományos minősítőben részt vevő valamennyi szereplő kiléte és a kontroll szempontjából releváns megmozdulásai (szövegei) egyaránt nyilvánosak, a minősítésben érvényre jutó kontroll valódi ágense elvben a teljes tudományos közösség.

A fenti szempontokból, különösen az ezek korolláriumaként értelmezhető T1-ből egyenesen következik, hogy nem csak a kontrollált, hanem a kontrollt gyakorló individuális ágensek is ugyanannak a kollektív ágensnek a tagjaiként fungálnak. A köztük lévő hierarchikus differen-

cia elvben felkészültség-alapú, mely felkészültség tudományos szövegekben implementálódik. Ezek az implementálódott felkészültségek, miután nyilvánosak, maguk is kontroll tárgyai, és mivel nem csak nyilvánosak, hanem nevesíthetőek is, hierarchikus mozgásokat indikálhatnak. Általuk ugyanis a szerzők magasabb hierarchikus szintre léphetnek a tudományos közösségen belül – például diplomákat, fokozatokat nyerhetnek el – ugyanakkor elvben szövegeik tudományos értéke is megkérdőjelezhető, s ennek lehetnek következményei (például egy, a racionális rekonstrukció után demonstrálható módon dilettáns bíráló szerzője esetében, ha nem találhatók enyhítő körülmények, a szakértői volt kérdésessé válhat).

Az arctalanság arcátlanságai

Az előző alfejezetben megmutattuk, hogy a tudományos szövegek minősége, melyek felett tág értelemben a tudományos közösség gyakorol kontrollt, hierarchikus mozgásokat indikálhat a tudományos közösségen belül. Mindez azt jelenti, hogy a kontroll tétje egzisztenciális értelemben komoly, s amennyiben a nyilvánosság és a nevesíthetőség feltételei együttesen teljesülnek, a kontroll kérdését az ágensek komolyan is veszik. A kontroll eddig elemzett fajtáiban mindkét feltétel teljesül mind a kontrollált, mind a kontrolláló ágensek tekintetében, s ennek megfelelően az elemzett helyzetekben létrehozott minden szöveg (tehát a bírálati szövegek is) potenciális következmények dinamikájában mozognak.

Az alábbi mátrix (1. táblázat) a nyilvánosság (Ny) és a nevesítettség (N) lehetséges kombinációját mutatja meg a kontrollált (a1) és a kontrolláló (a2) ágensekkel való összefüggéseikben.

1. táblázat

Nyilvánosság és nevesítettség

	(a1)(N)	(a1)(-N)	(a2)(N)	(a2)(-N)
(a1)(Ny)				
(a1)(-Ny)				
(a2)(Ny)				
(a2)(-Ny)				

A gyakorlatban – változó gyakorisággal – praktikusán bármelyik kombináció előfordulhat. Mi most a két leginkább kézenfekvő és elterjedt változatot elemezzük. Az első esetről tulajdonképpen már el is mondtunk minden lényegeset: ide tartozik a kontroll azon formája, melyben mind a kontrollált, mind a kontrolláló ágensek nevesítettek, a kontroll közvetlen tárgyát képező szöveg és a kontrollt közvetlenül megvalósító szöveg egyaránt nyilvános. Az ide tartozó paradigmikus eset a nyilvános és nevesített PhD disszertáció a nyilvános és nevesített opponensi bírálatokkal és az azokra adott nyilvános és nevesített válaszokkal. Az ide vonatkozó hierarchikus feltételekből adódóan az valószínűsíthető, hogy, egyfelől, a kontroll tárgyát képező szöveg a szerző legjobb tudományos felkészültsége mellett és demonstratív jelleggel jön létre, vagyis a jelöltnek épp ezt a tudományos felkészültséget kell demonstrálnia a szöveg útján. Ennek sikertelensége magának a disszertációnak (tulajdonképp: magának a jelöltnek) a sikertelenségével ekvivalens. Másrészt az opponensi bírálatoknak minimum ugyanolyan, de praktikusán magasabb tudományos igényességet kell felmutatniuk, mint a bírált szövegnek (épp ebből, és csak ebből adódik az opponenciát képviselő bírálati szövegeknek a kontrollt megtestesítő hierarchikus pozíciójuk). S valóban, az épp elő szokott fordulni, hogy egy PhD disszertációt nem sikerül megvédeni, arra az elméletileg lehetséges esetre azonban nem nagyon tudunk példát mondani, hogy egy névvel vállalt, nyilvános opponensi bírálat outsider-

nek találtatik. Ismét érdemes hangsúlyozni, hogy amennyiben a tényleges kontrollt a tudományos közösség gyakorolja, úgy – szemben az egyelőre közösségen kívüli disszerens elbukásával – a közösségen belüli opponens elbukása az egész tudományos közösségre kihat, kezdve az opponenseket felkérő doktori iskolára, és így tovább. A nyilvános, nevesített és ezért kockázatos opponensi bírálatok ezért

- a. demonstratívák a szerző hierarchikus felkészültségeire nézve (amely magában foglal, sőt felülmúl minden kategóriát, mely a disszerenstől tudományos kritériumként elvárt)
- b. reflexívek a szerző tudományos beágyazottságára nézve (vagyis az opponensek általában világosan megfogalmazzák azon problématerületeket, melyek bírálatára hitük szerint alkalmasak, illetve rámutatnak azon pontokra, melyekre vonatkozóan nem minősülnek szakértőnek).

A másik prototipikus esetet képviseli a tudományos folyóiratokban elvárás szerűen alkalmazott kettősvak bírálati rendszer. Az itt érvényesülő kontroll elvben a pusztán tudományos szempontok érvényesülését hivatott elősegíteni az által, hogy sem a kontrollált, sem a kontrolláló ágencia nincs nevesítve, valamint a kontrollt implementáló szövegek sem nyilvánosak. A folyamat elvben a következőképp történik. A potenciális szerző beküldi a kontrollálandó szöveget a szerkesztőségbe, természetesen anonimizálva. Ott egy szerkesztő – valamiféle individuális vagy kollektív szakértői kontrollt követően – továbbítja a szöveget a kontrolláló ágensek (szakértő bírálok) felé. Ők megírják a névtelen bírálatokat, s azok egy reverz mediális (szerkesztőségi) úton visszajutnak a szerzőhöz.

A fenti eljárás legitimitációját elvben az anonimitással elérhető érték és érdeksemlegesség szolgáltatja. Érdekes módon azonban ez a legitimitáció maga általában nincs legitimálva, vagyis nem tudjuk, hogy ez az eljárás tartalmaz-e tudományos értelemben vett többletet az előzőekben ismertetett nevesített és nyilvános bírálati gyakorlattal szemben. A legitimitáció jogos igénye legalább azt motiválja, hogy az idevágó igazolás lehetőségeit végiggondoljuk. Itt most csak a két legegyszerűbb problémafelvetéssel kívánunk élni.

Először is, elméletileg, amennyiben feltesszük, hogy az anonimitás és a nyilvánosság kizárása önmagában érték, úgy megkérdőjelezhetjük, hogy a diplomavédések és PhD védések miért nem kettősvak lektorálás útján kontrolláltak. Logikailag ugyanis abból, hogy mindkét területen ugyanúgy tudományos teljesítményértékelés zajlik, egyenesen következik, hogy mindkét területen a hasznosabb módszert kell követnünk.

Másodszor, gyakorlatilag, egyszerű tartalomelemzéssel megállapítható, hogy melyik módszer használata során keletkeznek jobb tudományos minőségű szövegek *mindkét oldalon*. A számunkra érdekesebb oldal természetesen a bírálati oldal, hiszen a bírált szövegek – tudományos folyóiratokban legalábbis – leggyakrabban már tudományos fokozattal rendelkező, a tudományos közösség gyakorlatában kutatóként aktívan résztvevő ágensektől származnak, vagyis felkészültségük a bírálati rendszerektől függetlenül is magasabb, mint korábbi fokozatszerzési eljárásaik időpontjában. A bírálati szövegek tartalomelemzése tehát azt kutatná, hogy az adott szöveg a.) teljesíti-e azokat a tudományos elvárásokat, melyeket az adott szerző egy nyilvános és nevesített véleményben ésszerű módon demonstrálni óhajtana b.) meghaladja-e az imént említett elvárásokat.

A kettősvak bírálati rendszerben az érték- és érdeksemlegesség biztosítására ugyanakkor nem csak az anonimitás szolgál, hanem az általában vett tudományos szocializáció (amely során a szocializációs folyamatban a tudományos beavatás és működés során a későbbi bíráló alkotásai ugyanúgy sorozatosan alávetetnek kettősvak bírálatnak; így mintázva-kódolva azt a gyakorlatot, amit neki később hasonlóan kell megvalósítania) és a – sokszor nagyon precíz formában, tételesen megküldött kiadói irányelvek. Ezek általában egyaránt megkísérlik kizárni a gazdasági és a személyes elfogultságokat is; ennek gyakorlatát mutatnánk be röviden a

Magyar Kommunikációtudományi Társaság által kiadott KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry c. folyóirat kiadói gyakorlatában.

Az elfogultságok érvényesülését a szerkesztők mind a bírálók, mind pedig a szerzők esetében törekednek kiküszöbölni. A bírálók a bírálati felkérések mellé kapnak külön file-ban „irányelveket” a bírálat készítéséhez, a jelen témában releváns részek a következők:

Néhány esetben elengedhetetlen a lektorálásra történő felkérés visszautasítása. Amennyiben a lektor úgy érzi, hogy nem rendelkezik a tanulmány témájában megfelelő szakmai jártassággal ahhoz, hogy tudományos értékét megítélje, a tanulmány bírálatát vissza kell utasítania. A lektorálásra kijelölt idő a kézirat kézhezvételétől számított ~4 hét – amennyiben előre látja, hogy ez a határidő az Ön számára nem tartható, kérem ne vállalja a felkérést. Szintén kérjük a felkérés, illetve a bírálat megírásának visszautasítását azokban az esetekben, amikor a lektor a tanulmány

- témaválasztása
- episztemológiai alapállása
- az alkalmazott érvelés típusa
- hivatkozott szerzői
- vagy végkövetkeztetése(i)

alapján úgy érzi, hogy nem tudna tudományosan pártatlan maradni a bírálat folyamatában. (Tóth 2012)

A folyóirat a szerzőktől pedig, az ún. „Publishing Agreement” aláírásakor a következő nyilatkozat megtételét kéri:

Ezennel nyilatkozom, hogy

1. (...)
2. (...)
3. Nem kötöttem sem szóban, sem írásban a kutatás egyetlen szponzorával sem olyan egyezséget, ami megakadályozná, hogy bármilyen eredményt közöljek, vagy hogy olyan analízistípust vagy elemzési módszert válasszak, amit egyébként megfelelőnek tartok, vagy hogy úgy kommentáljam vagy magyarázzam az eredményeket, ahogyan azt megfelelőnek tartom.
4. Nem kötöttem sem szóban, sem írásban a kutatás egyetlen szponzorával sem olyan egyezséget, ami arra kötelez, hogy az elért eredményeket egy meghatározott sorrendben vagy kontextusban közöljem, hogy egy meghatározott elemzéstípust használjak, hogy a leadott cikkben egy bizonyos módon kommentáljam vagy magyarázzam bármelyik eredményt, vagy az elkészítéséhez felhasznált anyagot. (KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry 2012)

A bírálók esetében a folyóirat tehát törekszik arra, hogy ne csak a szakmai kompetenciát és a relatíve gyors bírálati folyamatot biztosítsa, de az esetleges ideológiai vagy episztemológiai elfogultságok kezelésére is törekszik, ugyanis olyan tudományterületen (kommunikáció- és médiatudományok) működik, ahol hagyományosan nagyobb szerepe van a különböző ideológiák és világnézetek, kutatási paradigmák melletti elköteleződéseknek. Az efféle „episztemológiai normakontroll”, ami a tudományos szocializációval válik részévé egy bíráló tudományos identitásának, jelentősen befolyásolhatja egy-egy közlésre szánt tudományos eredmény pozitív vagy negatív bírálatát, így érdemes elkerülni azt a helyzetet, hogy a külső bíráló egy olyan alapállásból értékeljen egy kéziratot, amely nem kompatibilis azzal, amelyből azt megírták, vagy esetleg egyenesen ellentmond az adott területen általánosan elfogadott paradigmáknak (Tóth 2014: 34–35). A szerzőkkel aláíratott nyilatkozattal pedig azt próbálják kiküszöbölni, hogy ezek az episztemológiai elfogultságok a kutatás szponzorai felől érvényesüljenek.

Míg a tudományos közlés gyakorlatában a szponzorok nevesítése teljesen standard és elfogadott, a bírálók nevesítése már problematikusabb. A rendelkezésünkre álló empirikus anyag ráadásul azt mutatja, hogy a kettősvak bírálati rendszerek által generált bírálati szövegek általában távolról sem érik el a nyilvános és nevesített opponenciáktól megszokott tudományos minőséget, így azt a következtetést kell levonnunk, hogy a kettősvak bírálati rendszerek empirikusan problematikusak, kiegészítésekre szorulnak, amennyiben

- a. a bírálati rendszerekben szükséges volna olyan speciális (az adott folyóiratra jellemző) tudományos szempontok direkt megfogalmazására, melyeket a bírálók-nak követniük kell;
- b. a bírálati rendszerekben szükséges volna azon általános (minden tudományos szövegre illetve az adott szűkebb diszciplínára nézve érvényes) szempontok demonstratív érvényesülésére, melyek hiánya dilettantizmusra, megléte szakértelemre utal
- c. a bírálati rendszerekben legalább a nyilvánosság kritériumát érvényesíteni kellene, amennyiben a szerző ezt igényli. A tudományos nyilvánosság számára elvben lehetőséget kellene teremteni a rekonstrukcióra, vagyis a szerző nyilvánosan védhesse meg álláspontját a dilettáns kritikával szemben, ha ilyen helyzet adódik.
- d. a tudományos közösség kontrollja ilyen helyzetekben legyen kényszerítő erejű.

A fentiekből világos, hogy az anonimitással járó esetleges előnyök esetleges hátrányokat indikálnak, melyekre csak a nyilvános kontroll, a szakmai önszabályozás lehet a gyógymód. Nem lehet nem észrevenni ugyanis, hogy a tudományos nyilvánosság kontrollja itt mintegy az individuális ágenciát helyettesíti, szerepe pedig annál nagyobb, minél kevésbé érhető el a kontrolláló individuum mint individuum. Ennek belátásához elég utalni arra, hogy például a PhD védekek esetében, ahol a kontrolláló ágensek szövegei nyilvánosak és nevesítettek, a szakmai nyilvánosság szerepe általában szinte formális.

IRODALOM

Arisztotelész (1994) *Politika*. Gondolat Kiadó.

A Magyar Tudományos Akadémia Doktori Szabályzata (2014). Internet:

http://mta.hu/data/cikk/12/56/31/cikk_125631/0DSZ-egyseges_2014_06_25.doc
[letöltés időpontja 2015.04.23]

KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry (2012) Publishing Agreement for an Original Article. Kiadatlan kézirat.

Tóth János (2012) Irányelvek a KOME szakmai lektorai (referensei) számára. Kiadatlan kézirat.

Tóth János (2014): Szimulakratív szignifikáció es szimulakratív szinterek – egy deviáns publikációs gyakorlat vizsgálata. *Információs Társadalom* 14(2), 24–44.

Fenyvesi Judit

HATÁROK ÁTLÉPÉSE KONCEPCIÓZUS HOAXOKKAL

A nemzetközi, tudományos érdeklődésre szert tevő álhírekkel kapcsolatos kutatások átfogó rendszerezése számos lehetőséget tartogat magában. Választott témám, a hoaxok természetének megismerése, egyre inkább globális szintű jelenségnek tekinthető, ezért is érdemes foglalkozni vele. Az álhírek különböző formái már az ómédiában is felfedezhetők, és az újmédián keresztül ugyancsak jelentős szerepet töltenek be a modern ember hétköznapjaiban. A hoaxok konstruálása velünk született kommunikációs hajlam, és ez a jelenség a tudományos életben, bizonyos politikai szituációkban is megfigyelhető, aminek hatása akár makrogazdasági szinten is érezhető. A határok átlépése az álhírek esetében többféle dimenzióban értelmezhető.

Az álhír vagy – idegen szóval – a hoax fogalmára számtalan definíciót megalkottak a kutatók a mögöttes szándéknak, a motiváció különféle formáinak vagy intenzitásának megfelelően. Robert Nares brit lelkész, filológus a hoax szót csalásként definiálta, míg Jan Harold Brunvand szerint ezt a kifejezést csak akkor kellene használni, ha tudatos félrevezetésre irányuló kísérlet valószínűsíthető. Lynda Walsh, a Nevadai Egyetem professzora azt állítja, hogy néhány hoax (mint például az 1814-es nagy tőzsdei csalás) anyagi természetű, és a „sikeres hoax elkövetők” gyakran pénzbeli nyereséghez vagy hírnévhez jutnak kitalációikon keresztül, így a hoax és a csalás között nem feltétlenül tisztázott a különbség. Alex Boese, a Museum of Hoaxes honlap kitalálója azt írja, hogy a hoaxok közötti egyetlen különbség a nyilvánosság reakciójában rejlik. A Magyar értelmező szótár szerint pedig az álhír megtévesztő, valótlan hír. Értelmezésben az álhír olyan szándékosan előállított, hamis, de legalábbis problematikus információt tartalmazó, hitelesnek tűnő hír, amely virális jelleget ölt, függetlenül a forrás eredeti céljától, mely lehet humor vagy akár csalás is.

Az álhíreknek, összeesküvés-elméleteknek, pletykáknak jól körülhatárolható funkciójuk van, és pszichológiai szükségletet elégítenek ki mind a kitaláló, mind a közvetítők részéről. Ez a szükséglet a világban való kiigazodás igénye, azaz mindenkinek szüksége van olyan koherens világmagyarázatra, amelynek keretében a világ eseményei, történései értelmezhetőek. Az álhír gyakorlatilag játszma: „nemegyszer ismétlődésekbe bocsátkozó, a felszínen hitelt érdemlő, rejtett indítékú tranzakciók ismétlődő készlete”, melynek két fő ismertetőjegye a rejtett jelleg és a nyereség (Berne 1984: 61). Ez a két jellemző az álhírré egyértelműen vonatkoztatható. A forrás motivációja alapvetően kétirányú, ám ugyanakkor a hoax egyik fontos jellemzője a virális jelleg, azaz terjed és szaporodik. Az érdeklődés felkeltése és a terjesztés inspirálása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a hoax valódi vírusként a lehető leggyorsabban bekerüljön a közbeszédbe. Az álhírekre jellemző, hogy az emberi hiszékenységre alapozva gyakran arra veszik rá a felhasználókat, hogy azokat saját maguk továbbítsák, közvetítsék az ismerőseiknek. A hoaxnak el kell jutnia a célközönséghez, „ki kell szívárognia”, mert a széles nyilvánosság érdeklődésének hiányában az álhír létezése megkérdőjelezhető, s inkább csak

próbálkozásról beszélhetünk, mint valódi hoaxról. A hoaxok általában egy konkrét célt szolgálnak, ami észrevehető a szövegben, így az álhírek létrehozóinak motivációja és a hoax valótlansága azonnal kiderülhet. A hoaxok alkotóira jellemző az exhibicionizmus és a nárcizmus, szinte minden esetben tetten érhető az öndicséret. Ez abból is látható, hogy a szöveg azzal a premisszával indít, hogy az író valamilyen különleges tudás, információ birtokában van, melyhez mindenki mást megelőzve jutott hozzá. A szerző tehát egy egyedülálló, legtöbbször negatív előjelű információ megosztásával kívánja felkelteni az olvasó kíváncsiságát, a jól érte-sültség, vagy a beavatottság érzését kínálva. A hoaxok közös ismérve az is, hogy egyszerre textuálisak és metatextuálisak, ezért mind a megalkotásuk, mind pedig a megfjtésük sok időt és energiát vesz igénybe. A hoaxok egyfajta görbe tükörként is definiálhatók, mert a textuális rendszerben megtalálható tudásokra építkeznek. Az álhír a rendszer részeként, belülről fertőz, ugyanúgy, mint egy vírus. A hoax valóban virulens, nem úgy, mint egy internetes reklám-kampány, ami egy adott határidőn belül önlepleződéssel végződik, hiszen az alkotók csak így érhetik el a megbízó által kijelölt célt. Az álhírnek tehát szükségszerűen be kell illesz-kednie a megtámadott rendszerbe is, így szimultán, ebben a kettős rendszerben kell funkcionálnia. A hoaxok további szabályszerűségei a kiváltott hatásban érhetőek tetten. Az esetek túlnyomó többségében egyfajta episztemológiai neuralgiát, azaz idegfájdalmat indítanak el az ál-hírek, ami neheztelésként, felháborodásként jelentkezik. Bizonyos esetekben okozhatnak derült-séget is, feltéve, ha ez az alkotó szándéka. Az álhírek vizsgálatánál fontos szempont annak ered-ményessége is. Számos kérdés merül fel ezzel kapcsolatban. Vajon eléri-e a célját az álhír vagy sem? Az eredetileg kitűzött cél valósul meg, vagy a hoax önálló életre kelve az alkotó által még csak nem is sejtett és befolyásolhatatlan, korrigálhatatlan módon fejt ki a hatását? Ez a veszély reális, hiszen ha az álhír célcsoportjának meghatározása, a tervezés, a szerkesztés és a terjesztés módja pontatlan vagy hiányos – azaz a létrehozók által felvázolt kontextus nem elég egyértelmű vagy nyitott –, a kitűzött cél nem valósul meg. A hoaxok ugyanakkor erkölcsi, etikai szempontból is megkérdőjelezhetőek. A legfőbb probléma az, hogy ab ovo valótlanságra, hazug-ságra épülnek, és megalkotóik ennek teljes mértékben a tudatában vannak. A textuális infor-máció tehát irreleváns, sokszor tetten érhető a rosszindulat, és még ha nemes cél érdekében is hozzák létre, elkerülhetetlen, hogy valakinek valamilyen kárt vagy hátrányt ne okozzon. Mind-ezt ráadásul úgy, hogy valamilyen érték melletti kiállást jelöl meg szándékként, tehát egy hazugsággal kívánja megvilágítani az igazságot, „A cél szentesíti az eszközt” logika mentén (Fleming O’Carroll 2010: 45–59).

Az álhírek tipizálása különbözőképpen lehetséges, akár a forrás, a motiváció, a cél, a színtér, a résztvevő felek, a tartalom, a terjedési mód, a visszajelzés lehetősége szerint. A ho-axok terjedési mód szerinti csoportosítása a legalkalmasabb a rendszerezésre. A hoaxokat terje-dési mód szerint vizsgálva a következő kategóriákba sorolom: pletyka, sajtó hoax, tv, rádió hoax, mobil hoax és internet hoax. Az egyes típusok tartalom alapján további altípusokra bont-hatóak. A konkrét álhíreket az egyes kommunikációs csatornák átvehetik, és gyakran át is veszik; azaz egy álhonlaptól lehet a médiában egy (ál)hír, kapcsolódhat hozzá lánclevél és fordítva is igaz lehet, azonban a legtöbb esetben visszakereshető a forrás, más szóval a „fészek”.

Szvetelszky Zsuzsa kutatásai alapján a pletykát is az álhírekhez sorolom, hiszen mind-ennek az alapja ez a bennünk lévő, genetikailag kódolt hajlam (Szvetelszky idézi Angelusz és Váradit 1970). Szvetelszky hangsúlyozza: „Ha azt állítom, hogy a nyilvánosság létrejötte előtt nincs különbség a pletyka és a hír között, akkor ebből következően a pletyka az írott törté-nelem előtti időszakban – mindaddig, amíg szóbeli közlésen alapult a társadalmi élet – az infor-máció terjedésének elsődleges formája (Szvetelszky 2002: 33). Barkow evolúciós pszicho-lógus szerint a lét-és fajfenntartásban segít az eredendően mindenkinben benne lévő pletykál-kodási hajlam, ami öröklődik és terjed. A pletyka terjedésének formája, iránya jellegzetesen kör alakú, amelyben minden tagnak van szomszédja, akivel rendszeresen érintkezhet. A kör középpontjában pedig a pletykafészek vagy a pletykatéma áll. Szvetelszky Zsuzsa harmincöt

pletykatípust gyűjtött össze, melyek megkülönböztető ismérvei az időszerűség (aktualitás), a cselekmény, a terjedés iránya, a funkció, a pletyka önállósága, a csatorna, a hatókör, a szerkezet, a helyszín, a válaszkényszer és a viszony. A pletyka időben és térben is körkörös pályán mozog; az eredeti pletyka sok esetben véleményekkel megtűzdelve érkezik vissza a kiindulópontához. A pletyka indításának pedig két kezdőpontja lehet: az információhiány, amikor információt szeretnénk szerezni, vagy az információtöbblet, amikor információt szeretnénk leadni. A pletyka önmagát változtató mozgásformáját, a valódi terjedést akkor figyelhetjük meg, ha a szóbeli közlések során jut tovább a hír: X mit írt Y-nak Z-ről (Barkow–Cosmides 1992). Hankiss Elemér szerint is három személy szükséges a pletykáláshoz: egy közlő, egy befogadó és egy témaszemély (Hankiss 1983). A pletykák alapvetően a pénzzel, nemiséggel és a hatalommal mint témakörökkel állnak kapcsolatban, s ítélet-, jóslat-, tudás-, hatalom- és jutalomjelleggel bírnak. A pletykát leginkább a külső és belső jutalmak tartják fenn. Külső jutalom a hallgatóság arckifejezése, mimikája, míg a belső jutalom az öngazolás, hogy a pletyka által részt veszek a világ folyásában. A pletyka ereje azonban mindig attól függ, hogy milyen izgalmat, érdekességet kínáló összefüggésrendszerbe helyezik. A legnagyobb sikert tehát azok a pletykák érik el, amelyekben a nemiség és a pénzügyi körülmények egymásra hatnak, kölcsönhatásban állnak. Ha pedig történetünket egy elektronikus levelezőlistán, egy chatszobában vagy egy portálon tesszük közzé, akkor a pletyka tartalma, formája, funkciói is ezeken a kereteken belül maradnak. Az internet beiktatásával tehát virtualizálódhat a pletyka.

Történeti szempontból a hoaxok színtere az olcsó pletykalapok megjelenésétől, az 1830-as évektől alakult ki. Az egyik első, igazán nagy hatású hoaxot a New York Herald szolgáltatta 1874-ben, amikor a Central Park állatkertjéből kiszabadult vadállatok vérengzéséről írt részletesen. A XIX. században olyan, szépirodalomból ismert szerzők nevéhez is köthető álhírek megírása, mint Edgar Allan Poe vagy Mark Twain. Mark Twain 1863-ban egy kövé vált emberről írt a Nevada államban található Virginia város Territorial Enterprise című lapjában. A szövegben elrejtett utalások, mint például a kövé vált ember ujjainak a leírása, és a kedélyes, vicces hangnem ellenére az olvasók és az újságírók is hitelesnek tekintették a történetet, elfogadva a szerző minden állítását. Az újságírás fejlődésével azonban olyan keretek és elvárások alakultak ki, amelyek a ténytudást és a hitelességet helyezték előtérbe. Frank Luther Mott 1942-ben végzett felmérése szerint a „hoaxok iránti tolerancia visszaesett, ahogy a riportkészítés etikája felfejlődött” (Mott 1942:46). A XX. században az újságokban újra fellelhetővé váltak a hoaxok, de már koncentráltan, az április elsején esedékes bolondok napjához kapcsolódva. Az újabb és újabb médiafelületek megjelenésével párhuzamosan pedig újabb alfajtái jöttek létre az álhíreknek. Ez a megállapítás gyakorlatilag minden, lehetséges kommunikációs eszköz esetében igaz, azaz, ahol híreket lehet kommunikálni, ott egy hoax is felbukkanhat. Az 1930-as években a legeredményesebb hoaxok sikerüket a manipulált fotóknak köszönhették. A Berliner Illustrierte Zeitung 1933-ban egy, a saját erejéből repülni képes emberről közölt beszámolót, április elsején pedig Wisconsin állam parlamentje döntött össze az épületen belül felforrósodott levegő által okozott túlnyomástól, legalábbis a Capital Times képekkel is megtűzdelte híradása szerint.

A sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény¹ (Smtv.) tartalmaz rendelkezéseket. A törvény indoklása szerint a sajtó a hiteles, gyors és pontos tájékoztatás feladatát a közönség jogait szabályozó paragrafusában jeleníti meg, és nem a sajtó kötelezettségeit meghatározó 13. §-ban, ezzel is jelezve, hogy nem az egyes médiaszolgáltatókra, hanem a médiarendszer egészére vonatkozó alapvető követelményt mond ki. Az Smtv. a kiegyensúlyozott tájékoztatás követelményét új szövegének megállapításával a

¹ 2010. évi CIV. törvény a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól

lineáris médiaszolgáltatásokra² korlátozza, elhagyva a rendelkezésből a lekérhető médiaszolgáltatásokra utaló szövegrészt. Ugyanitt a törvény tartalmi követelményt állapít meg a tájékoztatásra vonatkozó kötelezettségek részletes szabályozására nézve. Ennek értelmében a tájékoztatási tevékenységet végző lineáris médiaszolgáltatások kötelesek a közérdeklődésre számot tartó helyi, országos, nemzeti és európai, valamint Magyarország polgárai és a magyar nemzet tagjai számára jelentőséggel bíró eseményekről, vitatott kérdésekről az általuk közzétett tájékoztató, illetve híreket szolgáltató műsorszámokban kiegyensúlyozottan tájékoztatni. A jogszabályi előírásoknak köszönhetően az álhírek kevésbé jellemzőek a lineáris műsorszolgáltatók esetében.

A mobiltelefonon mint kommunikációs csatornán terjedő álhíreknek nincs igazán múltja, valamint szakirodalom sem lelhető fel ebben a témában. Annak ellenére, hogy a mobilon küldött szöveges üzenet még mindig jelentős volument képvisel az üzenetközvetítés területén, mégis elhanyagolható a témában képviselt értéke több ok miatt is. Egyrészt maga az üzenetküldés nagy mennyiségben rendkívül költséges, másrészt pedig ilyen esetben az üzenet küldője szükség esetén bármikor visszakereshető. 2009-ben egy fővárosban élő óvónőtől indult álhír keltett komoly pánikot a Pakson és környékén élők között, de a rendőrség még aznap eljutott ahhoz az újságíróhoz, aki az óvónőtől kapott információt ellenőrzés nélkül terjesztette és közveszéllyel való fenyegetéssel gyanúsították meg.

Az interneten terjedő álhírek közül az email hoaxok, az álhonlapok és az álhirdetések köre jelentős. A legnagyobb online adatbázisok az email hoaxokat tartalom-alapú megkülönböztetés alapján rendszerezik. A www.hoaxbuster.org 13-13 címkét ajánl, míg a www.snopes.com 44 kategóriával rendelkezik, Theresa Heyd öt csoportba sorolja az emailben terjedő álhíreket: vírus hoaxok, nyereményjáték hoaxok, jótékonyági hoaxok, városi legendák, ál-hoaxok.

A vírus hoaxok első dokumentált esete 1988-ban a „2400 baud modem vírus” volt. A www korszak első email hoax esete pedig az 1994-es Good Times vírus, mely sok vírus hoax ősének tekinthető. A klasszikus vírus email hoaxok általában olyan, nem létező biztonsági fenyegetéssel szemben figyelmeztetnek, melyek emailen keresztül fognak érkezni és az ezekben megjelenő fenyegetések szintje széles skálát ölel fel: a legkézenfekvőbbtől kezdve (fájlok törlése, valamint a címlistán szereplő sokszorozás veszélye) egészen a lehetetlenig (hardver megsemmisítése). Az ilyen típusú levelek a hitelesség megerősítése érdekében gyakran utalnak nagyobb szoftverfejlesztő cégekre. A vírus email hoaxok újabb változatai már másfajta fenyegetésre utalnak, így például veszélyes weboldalakra, vagy akár a feltételezett mobiltelefon vírusokra is.

Az ún. „giveaway” (nyereményjáték) email hoaxok 1999-ben jelentek meg, és általában egy nagy cég email kezdeményezései néha marketing, néha pedig piackutatási okból kifolyólag. Ha a felhasználó egy előre meghatározott számú alkalommal továbbítja az emailt vagy ha az üzenet eléri a terjedés egy bizonyos fokát, akkor a résztvevők valamilyen nyereményben részesülnek. Ezt a kitalált keretet termékek és szolgáltatások megnyerésének széles körére alkalmazták már a márkás cipőktől kezdve a luxusutazásokig.

A jótékonyági hoaxoknak vagy szimpátia hoaxoknak két alapvető típusa van: a „beteg gyermek”, illetve az „elveszett gyermek” története. A „beteg gyermek” narratíva lényege, hogy valaki – általában egy gyermek vagy annak szülei, családja – önhibáján kívül nyomorba taszítódik, vagy szenvedésnek van kitéve egy baleset vagy valamilyen betegség kapcsán. Leggyakrabban egy szervezet, cég vagy néha egy névtelen milliárdos biztosítja az anyagi támogatást azzal a feltétellel, ha az email továbbítási rátája egy adott határértéket meghalad, melyet

² Smtv 1.§ 5. pont szerint a lineáris médiaszolgáltatás a médiaszolgáltató által nyújtott, műsorszámok műsorrend alapján történő egyidejű megtekintését, illetve meghallgatását lehetővé tevő médiaszolgáltatás.

regisztrálnak. Az „elveszett gyermek” hoaxok pedig egy elveszett vagy elrabolt gyermekről szólnak, s a levélben az információ terjesztését kérik. Fontos azonban, hogy el kell határolni az email hoaxokat azoktól a levelektől, melyeknek ténylegesen van valóság alapjuk. A jótékonyági email-hoaxok alcsoportjaként lehet megemlíteni az „ima-lánc” leveleket, melyben szellemi támogatást kérnek beteg vagy eltűnt emberek számára (Heyd 2008:35).

A városi legendák esetében a szóban forgó események mindig egy mindennapos környezetben, hétköznapi emberekkel történnek; ez egy olyan narratív stratégia, mely előidézzi az empátiát a mese hallgatójában. A városi legendák jellemzően erkölcsi tanulsággal vagy figyelmeztetéssel zárulnak. A városi legenda jellemzője, hogy misztikusan jelenik meg és spontán terjed különböző formákban, humor és horror elemeket vegyesen tartalmaz, jól mesélhető, nem szükségszerűen hamis a történet, bár a nagy része az. A vallásos hiedelmekkel kapcsolatos ügyek önmagukban nem igazán vehetők bele a városi legendákkal kapcsolatos elméletekbe, noha esetenként besorolhatóak a legendák típusaiba. A vendéglátóipari egységekkel szembeni visszaélések kapcsán pedig kialakult az ostension (felmutatás) fogalma a városi legendák vonatkozásában. Ezt a fogalmat eredetileg akkor használják, amikor egy kifejezést nehéz szóban megmagyarázni, helyette inkább példákat hoznak fel. Az ostension egy fordított folyamatot jelöl, azaz a szóbeszédet követi a valós esemény, ami nem ritkán rituális jelleget mutat, s több fajtáját különböztetjük meg.

Külön kategóriát képeznek az ál-hoaxok, vagyis az olyan szövegek, amelyek erősen hangsúlyozzák megtévesztő funkciójukat és paródiaként jelennek meg ebben a típusban, iróniájukat folyamatosan hangoztatják (Heyd 2008).

Az álhonlapok azok a honlapok, amelyek valódi portálként igyekeznek magukat felüntetni. Sokféle variációjuk létezik, két alapvető típust el lehet határolni: az ún. szatirikus honlapokat és a „cybersquatting”-ot. A szatirikus álhonlapokban megjelenő irónia a rejtettől az egészen nyilvánvalóig terjed, míg másik oldalról megközelítve a szakértői hamisítványoktól (például a www.theonion.com című internetes újság) a privát honlapokig (www.bonsaikitten.com) terjed a skála. A „cybersquatting” kifejezést eredetileg azokra értették, akik népszerű internet domain neveket regisztráltatnak – rendszerint nagyobb cégek neveit – azzal a szándékkal, hogy később majd nagy haszonnal értékesítsék. A Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) vázolt fel „cybersquatting” ellenes taktikákat, melyet az ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers) is jóváhagyott. A „cybersquatting” másik típusa és egyben az álhonlapok másik típusa is azok a weboldalak, melyek néha egy egész ideológiát vagy csalást rejtenek magukban, és rendkívül sokatmondó URL címmel rendelkeznek. Az URL összetevőit megnevezve (név, kiterjesztés) a felhasználók folyamatosan következtetéseket vonnak le a weboldal tartalmára vonatkozólag, és ezt az egyszerű, azonban hatásos mechanizmust használják ki a „cybersquatterek”. Ezen az elven működik a www.martinlutherking.org weboldal is, amely azt a benyomást kelti, mintha Martin Luther Kinggel kapcsolatos kutatásokhoz tartalmazna anyagokat. Hamar feltűnik azonban, hogy egy szervezet rasszista, gyűlöletkeltő oldaláról van szó (Heyd 2008).

Az álhirdetések nagy részére jellemző a vagyoni előnyszerzési szándék, míg a kis része inkább csak bosszúságot okoz, azonban ezeknél is felvetődhet a jogi felelősség problémája (például fiktív szolgáltatás hirdetése más személy valós elérhetőségének a megadásával). A különböző járműhirdetési portálokon találhatunk olyan hirdetéseket, ahol az eladásra kínált luxusjármű jelentősen a piaci ár alatt kerül meghirdetésre, de nem annyira alatta, hogy az már egyáltalán ne legyen hihető. Az álhirdetők kommunikációjában és viselkedésében egyfajta szabályrendszer követése figyelhető meg, aminek alapos ismerete azonban lehetővé teszi számunkra, hogy elkerüljük az átverést.

Az álhírek kitalálóinak elsődleges motivációja jellemzően a tréfa, és nem céljuk az illegális vagyonszerzés, ám egyrészt néha nagyon vékony a határvonal a tréfa és a polgári vagy

büntetőjogi következményekkel járó cselekedetek között, másrészt gyakran előfordul a vagyonszerzési szándék is, ami morális kérdéseket feszeget. Az álhírek vonatkozásában felmerül tehát a szabályozás kérdésének fontossága, mely azonban inkább csak az egyes esetek vonatkozásában lehetséges, mint általánosságban.

IRODALOM

- Bajomi-Lázár Péter (2006) *Társadalom és média*. Budapest, Antenna Könyvek.
- Barkow, Jerome Halifax–Cosmides, Leda (1992) *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. New York, Oxford University Press.
- Berne, Eric (1984) *Emberi játszmák*. Budapest, Háttér Kiadó.
- Boese, Alex (2002) *The Museum of Hoaxes: A Collection of Pranks, Stunts, Deceptions, and Other Wonderful Stories Contrived for the Public from the Middle Ages to the New Millennium*. New York, Dutton.
- Brunvand, Jan Harold (2001) *Encyclopedia of Urban Legends*. New York, W.W. Norton & Company.
- Brunvand, Jan Harold (1993) *The Baby Train and Other Lusty Urban Legends*. New York, W.W. Norton & Company.
- Fleming, Chris–O’Carroll, John (2010) The Art of the Hoax. *Parallax*, 4.szám.
- Mott, Frank Luther (1942) Facetious News Writing, 1833-1883. *Mississippi Valley Historical Review*
- Hankiss Elemér (1983) *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Heyd, Theresa (2008) *Email Hoaxes Form, function, genre ecology*. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company.
- Szvetelszky Zsuzsanna (2002) *A pletyka*. Books in Print
- Walsh, Lynda (2006) *Sins Against Science: The Scientific Media Hoaxes of Poe, Twain, And Others*. State University of New York Press

Herendy Csilla

KÖZIGAZGATÁS ÉS KREATIVITÁS ONLINE

Kudarcos és elavult megoldások vs. best partice-ek, világszerte

Mivel a netes kommunikációs formák között meghatározó a honlapokkal való foglalatosság (Castells, Ropolyi), az sem mindegy, hogy a közigazgatási szféra milyen online megjelenést tud felmutatni, beszéljünk akár az egyes önkormányzatok weboldalairól, webkettes aktivitásáról (pl. Facebookos jelenlétről), elektronikus ügyintézésről, államigazgatási szervek online megjelenéséről vagy a kormányzati portálról. Az online alkalmazások térnyerésének tényét – többek között – a közigazgatási szféra sem hagyhatja figyelmen kívül. Az ügyfelek (állampolgárok) igénylik az átgondolt, jól használható, egyértelmű weboldalakat. A gyakorlatban azonban sok esetben azért nem használják szívesen a közigazgatási szféra weboldalait, mert bonyolult a felületük, nehezen érthető a tartalmuk, és egyes esetekben gyakorlatilag semmibe veszik a valódi felhasználói elvárásokat, igényeket. A külső szemlélő számára úgy tűnhet, hogy az oldalak fejlesztői nem feltétlenül vannak tekintettel a site célcsoportjára, azok információs szükségleteire, keresési szokásaira, szóhasználatára.

A 30-35 év alatti korosztály netezési szokásai változóban vannak, és jellemzően egyre inkább mobilos felületről böngésznek, ha tehetik. Ennél fogva egy igen széles felhasználói csoport először mobilos felületen találkozik egy adott weboldallal. Ezt a tényt is változóan veszik figyelembe a közigazgatási oldalak fejlesztői, programozói.

A megszokás pedig elvárásokat gerjeszt, amely hatalmas kihívás a közigazgatási szféra számára is. Hiszen a felhasználóknak közigazgatási ügyeik intézésével kapcsolatban is szofisztikáltabb elvárásaik vannak/lesznek. Vagyis: ügyintézés hatékonyan, kényelmesen, ergonomikus felületen, egyértelműen, egyszerűen és gyorsan. Mindezt egyszerű leírni, de annál bonyolultabb megvalósítani.

Az elvárások többféle kérdést is felvetnek, úgymint: miért használható hatékonyabban, azaz könnyen és jól az egyik közigazgatási portál, és miért nehezen érthető, bonyolult és áttekinthetetlen a másik? Milyen megoldást kíván(na) meg az általános online felhasználói észjárás? Hogyan ismerhetjük meg ezeket? Hogyan lehet ezt jól csinálni? Hogyan készülhet olyan website, ami nemcsak, hogy jól használható, de egy komplexebb kommunikációs aktivitás valódi szereplője lehet?

Ha nehézkes: miért az?

A hazai közigazgatási szféra szereplőinek nagy része nem, vagy nem jól használja ki az online kommunikációban rejlő lehetőségeket. Weboldalaik sokszor elavultak, bő évtizeddel ezelőtti állapotokat tükröznek. Más esetben rosszul szerkesztettek, túl sok felesleges információt tartalmaznak, nehezen használhatóak, bonyolult a felépítésük vagy nélkülözik a kötelező tartalmi elemeket. Gyakran már azon sem lepődünk meg, hogy elavultak, és nincsenek tekintettel a potenciális célcsoportok információs és egyéb igényeire.

A hazai önkormányzati, települési szféra és államigazgatási szervek weboldalai, többek között az imént felvezetett problémáknak köszönhetően, igen vegyes színvonalúak. Az önkormányzatok esetében még mindig találkozhatunk azzal a kissé elavult gyakorlattal is, hogy a főoldal terjedelmes részét (a felhasználó számára legkesőbbé fontos tartalom) a polgármesteri köszöntő teszi ki.

Az államigazgatási szereplők esetében gyakran a site tervezői-szerkesztői nincsenek tekintettel a látogatók alapvető információs igényeire, jellemző (akár időszakos) keresési gyakorlatára. Ugyancsak előfordul, hogy az oldal hosszas flash-intróval kezd, betöltődése akár 1-2 percet is igényel.

A fent jelzett problémákra összefoglaló példa (állatorvosi ló, szinte minden hibát egyszerre tartalmaz) Hejőpapi weboldala, ahol a 2014-es oldal még flash-intróval kezdett (lásd: 1-es ábra), azonban idénre kisebb ráncfelvarráson esett át (lásd: 2-es ábra). Eltűnt az intro, megváltozott a háttérszín, a korábban alkalmazott és még elviselhető vajszínt mostanra kék váltotta fel, ez utóbbit böngészve a szöveg olvashatósága érezhetően romlik. A polgármesteri köszöntő, mint a weboldal egyik legfontosabb tartalmi eleme megmaradt, bár rövidebb lett. Ezt ellensúlyozza az új tartalmi elem, a számos képeslap, nönapi és egyéb üdvözlőlapp a főoldalon. Ezzel együtt jól látható óra és naptár került ki.

1. ábra

www.hejopapi.hu, 2014. január

Hejőpapi weboldala
www.hejopapi.hu

Kezdőoldal

- Hejőpapi története
- Hejőpapi címere
- Térkép
- Képviselő testület
- Bizottságok
- Díszpolgárok
- "Hejőpapiért" kitüntető cím
- Köszönő oklevél
- Cigány kisebbségi önkormányzat
- Vállalkozások
- Regionális hulladék lenakó
- Títop
- Hefop
- Képtár
- Letöltések
- Elérhetőségek

Parlagfű védekezési kötelezettség elmulasztása miatt bármelyik Hejőpapi lakos bejelentést tehet a

"Csendesen, de erősen érezzük, hogy tartozunk valahová. Egy fizikai és szellemi tájhoz, mely elidegeníthetetlenül a miénk."
(Bálint György)

Tisztelt Látogató!

Hejőpapi Község Önkormányzata képviselő-testülete nevében szeretettel és tisztelettel köszöntöm Önt Hejőpapi település portálján. A www.hejopapi.hu internetes elérhetőségünk segítségével a világhálón keresztül is megismerkedhet községünk nevezetességeivel, történelmi értékeivel. Hejőpapi a Mezőcsát-Nyék-ládháza közötti út mentén fekszik, a megyeszékhelytől, Miskolctól 25 km távolságra délre, ugyanakkor Tiszajvárostól mintegy 20 km-re nyugatra helyezkedik el. Az Alföld itt találkozik az Észak-magyarországi-középhegységgel. Hejőpapi – mely nevét a település patak mellettségre utaló Hejő előtagról és a falu egykori birtokosával, az egrí püspökséggel kapcsolatos Papi utótagról kapta – az 1902. évi helységnévtárban még Hő-Papi névalakban található. 1907-től már csak a Hejőpapi név használatos. Hejőpapi napjainkban egy fejlődőképes, versenyképes település. A honlapunkon található képek megtekintése útján Ön is meggyőződhet ennek bizonyosságáról, illetve betekintést nyerhet a község lakosságát érintő legsajátosabb, a településre jellemző életképekről. Remélem érdekeldése egyszer majd személyes látogatás formájában is tetet ölt.

Szeretettel várja:
Kopcsó László Zoltán
polgármester

2014. január

H	K	Sz	Cs	P	Sa	V
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

4 JAN

Köszöntünk mindenkit, aki a mai napon ünnepli névnapját!

Évfordulók

2014. január 4. szombat, Ma Tízszázötvenedik, holnap ötvenedik ünnepli a névnapját.

2. ábra

www.hejopapi.hu, 2015. április.

Animgif (animált gif kép) látogatószámláló, polgármesteri köszöntő a főoldalon

Ezek a tartalmi elemek és az elemek vizuális megoldásai bő egy évtizeddel ezelőtti állapotokat tükröznek, és gyakran felfedezhetők a közepes és kisebb települések honlapjain. A polgármesteri köszöntő főoldali jelenléte kifejezetten lassan kopik ki a gyakorlatból, számos önkormányzati weboldal főoldalának hangsúlyos vagy kevésbé hangsúlyos eleme.

Ugyancsak gyakori jelenség, hogy az oldalak fejlesztői nem feltétlenül vannak tekintettel a site célcsoportjára, azok információs szükségleteire, keresési szokásaira, szóhasználatára stb. A 30-35 év alatti korosztály netezési szokásai változóban vannak, és jellemzően egyre inkább mobilos felületről böngésznek, így egy igen széles felhasználói csoport egy adott weboldallal legelőször mobilos felületen találkozik.

Ideális esetben a készülő weboldalak reszponzívak, azaz minden kijelzőn (mobiltelefon, tablet, monitor) egyaránt jól olvashatók, böngészhetőek (lásd: 3-as ábra).

3. ábra

Ugyanazon tartalom megjelenése különböző kijelzőkön.

Forrás: http://webisztan.blog.hu/2012/03/06/reszponziv_webdizajn_hogyan_miért_kinek

A hazai felhozatal tehát sokféle, ám az elmaradott vagy kevésbé átgondoltan tervezett oldalak az alábbi fejlesztési gyakorlat valamelyikének, esetleg azok kombinációjának eredményei. Ezek különösen jellemzőek a házon belüli fejlesztésekre.

Először elkészül a design, amit elfogad a képviselőtestület vagy a polgármester. Erre a tervre kezdik rászabni a tartalmat, amelynek eredményeképpen a designt előbb-utóbb toldozni-foltozni, módosítani kell.

Ritkán tesztelnek, és ha tesztelnek is, nagyon ritkán lehet találkozni szakmailag elfogadott módszertannal. Gyakorik a házon belüli tesztelgetések, vagyis azok tesztelik az oldalakat, akik maguk is alapvetően értenek, ismernek és tudnak mindent: az önkormányzat alkalmazottai. Jellemző az a gyakorlat is, hogy informatikusoknak adják ki a tesztelési feladatot, akik a leg-ritkább esetben ismerik a usability tesztelési szempontokat. A házon belüli fejlesztésnél és tesztelésnél többnyire valamivel szakmaibbak a külső, ügynökség által fejlesztett oldalak, de természetesen ez sem garancia semmire.

A nem átgondolt fejlesztési gyakorlat mellett leginkább a szakemberek negligálása jellemző. Ez sem feltétlenül azért van, mert rosszindulatúak a megrendelők, inkább jellemző a témával kapcsolatos tudatlanság vagy a forráshiány. Így fordulhat elő, hogy a pár évvel ezelőtti fejlesztés során jó tíz éves és mára végképp elavult alapelveket követ vagy fogad el a megrendelő.

Lehet jobban!

A Települési Önkormányzatok Országos Szövetsége (TÖOSZ) megbízásából a TÁRKI kutatói 2004 és 2009 között minden évben kutatást készítettek, amely keretében évente több mint 1200 honlapot néztek át előzetesen megadott, szigorúan szakmai szempontrendszer alapján. A kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy információs központként, szolgáltatóként, a demokrácia gyakorlásának eszközeként, illetve gazdasági fejlesztés eszközeként mennyiben segíti a website az adott település működését a virtuális világban. A TÁRKI elmondása alapján 2010 óta sajnos már nem készült vizsgálat, pedig hiánypótló, szakmai alapokon nyugvó, egységes és összehangolt vizsgálatról volt szó, amely részeként a kutatási adatokat és eredményeket rendszeresen és részletesen nyilvánosságra hozták.

Több mint tíz éve zajlik „Az év honlapja”¹ verseny, amely célja, hogy a legkiválóbb honlapokat díjazza 25 kategóriában. A pályázaton részt venni regisztrációt követően lehet. A használhatósági kérdések nem szerepelnek kiemelten az elbírálási szempontok² között, és az sincsen részletezve, hogy az „Önkormányzatok és települések” kategóriában, a döntések során mennyire vannak tekintettel az önkormányzat-specifikus, jogszabályban is rögzített tartalmi követelmények meglétére (pedig igazán érdemes lenne).

A kategória leírása a következő: „Önkormányzatok és települések kategória.

Ebbe a kategóriába minden hazai település és önkormányzat weboldala benevezhet. Napjainkra egyre több önkormányzat kezdi felismerni a korszerű és egyben esztétikus honla-

¹ <http://www.azevhonlapja.hu/>

² <http://www.azevhonlapja.hu/elbiralas/elbiralas-szempontjai>

Az elbírálás szempontjai között usability szempontok nem szereplnek, kizárólag a navigációval kapcsolatban fogalmazznak meg szempontokat:

„A látogatók részéről a leggyakoribb panasz a weblapokra, hogy egy idő után elveszítik a tájékozódást, nem tudják, hol vannak, hogyan tudnak visszatérni a kezdőoldalra. Értékeljük, hogy a weblap mennyire áttekinthető, milyen segítséget nyújt a weblap egyes részeinek a megismeréséhez.”

pok szükségességét. Többnyire három célpiacot kell kiszolgálniuk: egyrészt az adott település lakossága felé nyújt információkat és bizonyos államigazgatási szolgáltatásokat, kommunikál a térségben letelepedett vagy letelepedést tervező vállalkozásokkal, valamint turisztikai szempontból is meg kell jelenítenie az adott várost/községet. A komplex információk mellett fontos a rendezett és igényes kialakítás is.”³

Azzal kapcsolatban, hogy a zsűrinek tagja-e usability szakértő, elmondták, hogy több neves online marketing szakember szerepel benne, és véleményük szerint mindegyikük rendelkezik usability ismeretekkel, de egyiküknek sem ez a fő szakterülete. Hozzáadták, hogy tervezik a zsűri bővítését.

Mivel a 2014-es győztesek listája a verseny oldalán nem érhető el⁴, a szervezőket (Év honlapja team) emailben kerestem meg. Elmondásuk szerint 2014-ben az Önkormányzatok és települések kategóriába Az év honlapja versenyén a kilenc pályamű⁵ is érkezett, azonban a szakmai zsűri egyik nevezőnek sem ítelt díjat a kategórián belül az adott évben. Arra a kérdésre, hogy ennek mi az oka, elmondták, hogy „Az Év honlapja díjazásával több száz pályázója közül kiemelni kívánja a példaértékűen kreatív, minőségi, esetlegesen új szemléletű oldalakat. Ha egy kategóriában valamilyen oknál fogva szakmai zsűrünk nem talál megfelelő pályaművet, nem köteles díjat átadni”.

Mivel 2014-ben nem voltak díjazottak „Önkormányzatok és települések” kategóriában, ezért a 2012-es s 2013-as év díjazottjait tárgyalom az alábbiakban. Az utóbbi évek települési honlap-kategória díjazottjai tanulságosak lehetnek egyrészt a kevésbé trendi honlappal rendelkező önkormányzatok számára, másrészt azon települések számára, akik épp fejlesztenek vagy fejleszteni készülnek.

2012

2012-ben „Önkormányzatok és települések” kategóriában a következő honlapok kaptak díjat: „Az Év Honlapja” Budapest XIII. kerületének weboldala lett, a „Minőségi díjat” pedig Vonyarcvashegy település weboldala kapta.

www.budapest13.hu

A XIII. kerület weboldala (lásd: 4-es ábra) fejlesztés tekintetében unikumnak számít az önkormányzati weboldalak között, ugyanis az oldal fejlesztése során a tesztelés, lakosság igényeire való odafigyelés nem csupán homályos alapelveként jelent meg, hanem a piaci szférában ismert és használt vizsgálatokat is alkalmaztak.

A site fejlesztése 2009 folyamán zajlott, a tervezést komoly analitikai elemzés és kérdőíves kutatás előzte meg⁶. A kérdőíves felmérés és az analitikai elemzés segített abban, hogy a website létrehozása során nem csak a tartalom elrendezésekor, hanem annak elnevezésekor is tekintettel legyenek a felhasználók észjárására. Az elkészült site főoldalán – téma szerint kiemelve – megtalálhatók a leggyakrabban keresett funkciók, lehetőség szerint úgy elnevezve,

³ <https://www.facebook.com/notes/az-év-honlapja/az-év-honlapja-2014-kategória-le%C3%ADrások/925988744082906>

⁴ <https://www.azevhonlapja.hu/sajtohir/dijat-nyert-weboldalak-2014>

⁵ <http://www.azevhonlapja.hu/fooldal/kategoria/32/onkormanyzatok-es-telepulesek#palyamuvek>

⁶ A fejlesztésről bővebben lásd: Herendy, 2011

ahogyan a felhasználók keresik/keresték azokat. A fejlesztő elmondása szerint a nyitóoldalon használt, felhasználói cél alapú navigáció alapötletét az angolszász (főleg angol és ausztrál best practice) közigazgatási oldalak adták, ahol a navigáció alapja a felhasználói cél, az információs igény. Vagyis: nem a polgármesteri köszöntő vagy a helyi hírek vannak fókuszban, hanem elsődleges cél a felhasználók segítése abban, hogy a lehető leggyorsabban megtalálhassák a keresett tartalmat (Herendy, 2011).

A weboldal mobilra optimalizált verziója elérhető, jól használható (lásd: 5. ábra), a főoldalon a legfontosabb tartalmakkal.

4. ábra

<http://www.budapest13.hu/> részlet

5. ábra

budapest13.hu mobil nézet

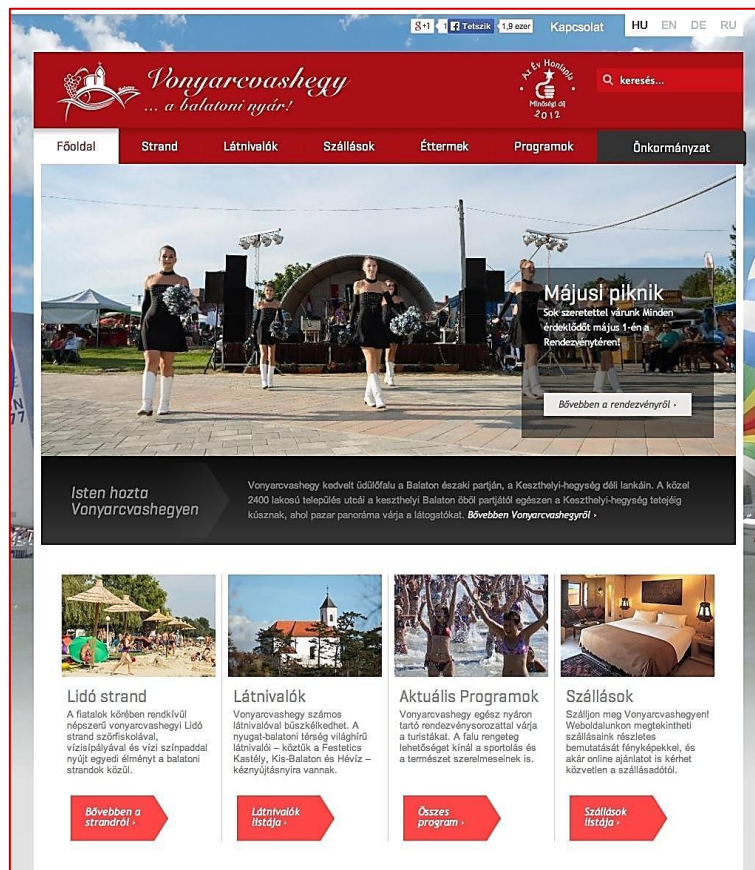

vonyarcvashegy.hu

A vonyarcvashegy.hu oldal már első pillantásra is hangsúlyosan turisztikai jellegű oldalnak tűnik. A látogatóknak szóló információk az önkormányzati témájú tartalomtól láthatóan elkülönülnek, ez pedig alapvetően hasznos mind a turisták, mind pedig a helyben élők részére.

4. ábra

<http://vonyarcvashegy.hu> főoldala (részlet)

Az oldal „különlegessége”, hogy a trendi főoldal után az „Önkormányzat” linkre kattintva a látogató egy teljesen más stílusú és felépítésű, szinte web1.0-ás hangulatú aloldalra érkezik, ahol tartalom van ugyan, az valamennyire friss is, de egyéb hiányosságain túl, nincs mód például az online időpont-foglalásra.

5. ábra

Önkormányzat aloldal: <http://onkormanyzat.vonyarcvashegy.hu/>

Közérdekű adatok | Központi ügyfélszolgálat | Az önkormányzat főoldala | Jogszabályi háttér | Keresés az oldalon

VONYARCVASHEGY NAGYKÖZSÉG INFORMÁCIÓSZABADSÁG OLDALAI

Átlátható önkormányzat

Önkormányzat | Hivatal | Ügyintézés | Hirdetőkábla | Rendelgetár | Konceptciók | Intézményrendszer | Hírmondó | Hírek | Pályázatok

Tiszteit Ügyfelünk!

Köszönjük Önt önkormányzatunk hivatalos alportálján, ahol az elektronikus információszabadságról szóló

2011. évi CXII. törvény rendelkezései alapján közzéteendő közérdekű adatokat hozzuk nyilvánosságra.

Kellemes és hasznos böngészést kívánunk!

Péter Károly
Vonyarcvashegy Nagyközség Polgármestere

Névjegy

Hivatalos név:
Vonyarcvashegy Nagyközség Önkormányzata
Székhely: 8314 Vonyarcvashegy Kossuth Lajos u. 42.
Postai cím: 8314 Vonyarcvashegy Kossuth Lajos u. 42.
Telefon: +36 83348-033
Fax: +36 83548-021
E-mail: ugyintezes@vonyarcvashegy.hu
Ügyfélfogadási idő:
Hétfő: 8.00-12.00 és 13.00-16.00 óráig
Szerda: 8.00-12.00 és 13.00-16.00 óráig
Péntek: 8.00-12.00 óráig
Keddi és csütörtöki napokon az ügyfélfogadás szünetel.

Gyakran keresett oldalak

Állásajánlatok

Iparűzési Adó

Adóügylek

Hulladékgyűjtési naptár 2015.

Álláshirdetések

Impresszum | Kapcsolat

Legutóbb frissült információk

- 36/2015. (III.26.) számú Képviselő-testületi határozat
- 35/2015. (III.26.) számú Képviselő-testületi határozat
- 34/2015. (III.26.) számú Képviselő-testületi határozat
- 33/2015. (III.26.) számú Képviselő-testületi határozat
- 32/2015. (III.26.) számú Képviselő-testületi határozat

Telefonos megkeresésre az oldal fenntartói elmondták, hogy a település weboldala egyértelműen a turistáknak szól. Ennek oka, hogy a település bevételeinek 95 százalékát a turizmusnak köszönheti. A fejlesztésért a helyi turisztikai egyesület volt a felelős, a weboldal alapja egy nyílt forráskódú rendszer (WordPress). Elmondásuk szerint a weboldal a település honlapja, melynek „szerves része” az önkormányzat aloldala (lásd: 5. ábra). A két oldalt két külön cég fejlesztette, és a vonyarcvashegy.hu fejlesztése során az oldal fejlesztője nem integrálta az önkormányzati oldalt a településibe. Elmondásuk szerint a két oldal egyesítése a fejlesztés során nem is volt cél. Arra nem tértek ki, hogy ha az önkormányzat oldala szerves része a helyi oldalnak, akkor miért nem integrálták azt.

A települési weboldal felépítését a fejlesztő cég (MKM marketing Kft.⁷), míg az önkormányzati aloldal menüstruktúráját a Localinfo (fejlesztő cég), a jegyző és a polgármester alkották meg, felhasználói tesztelést nem végeztek. Mindkét oldal tartalmát a helyi turisztikai egyesület frissíti.

A weboldal mobilra optimalizált verziója a tanulmány elkészültekor nem volt elérhető.

⁷ A vonyarcvashegy.hu oldalt a Lokálinfó (MKM marketing kft fejlesztette), az oldalon megadott kontaktszemély elmondása szerint tekintetkövetéses vizsgálatot alkalmaztak. Az említett Kft.-t nem tudtam elérni.

2013

2013-ban „Önkormányzatok és települések” kategóriában „Az Év Honlapja” díjat a Hévizre.hu rezponzív turisztikai honlap nyerte, a különdíjat pedig Eger megyei jogú város hivatalos portálja, az eger.hu.

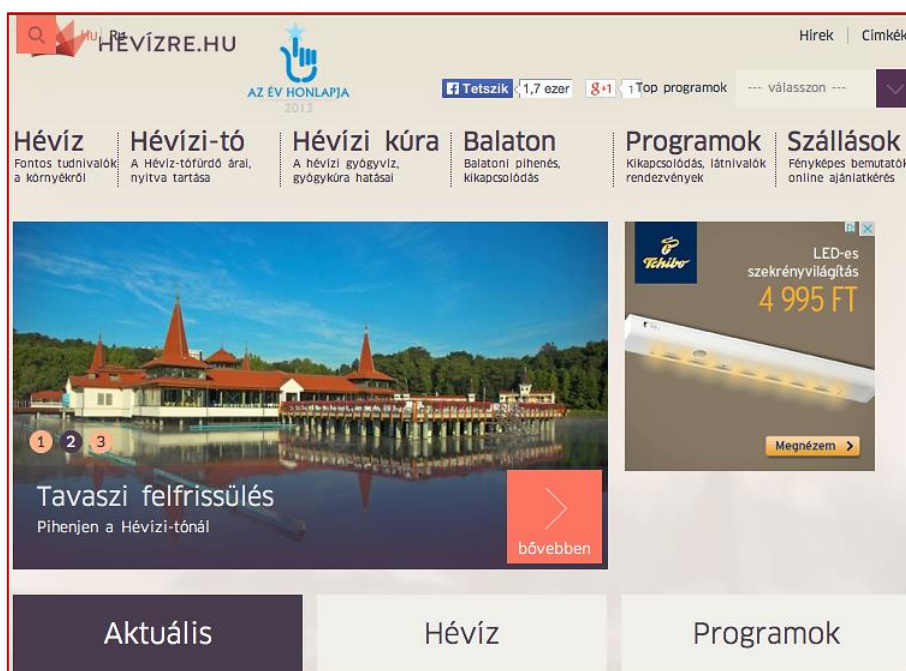
hevizre.hu

A hevizre.hu nem önkormányzati tárgyú, hanem alapvetően turisztikai oldal, így esetében az önkormányzati szempont nem hogy kevésbé, hanem egyáltalán nem is hangsúlyos. Turisztikai szempontból viszont értékes, látványos.

Korábban a magyar mellett oroszul is elérhető volt az oldal. Talán az orosz nyelvű oldal mellett elkelt volna egy angol és/vagy egy német is, amennyiben a célcsoport ezt igényli (véltetően igen). Az impresszumból következőleg az oldal fenntartója és készítője nem az önkormányzat, hanem egy Kft.

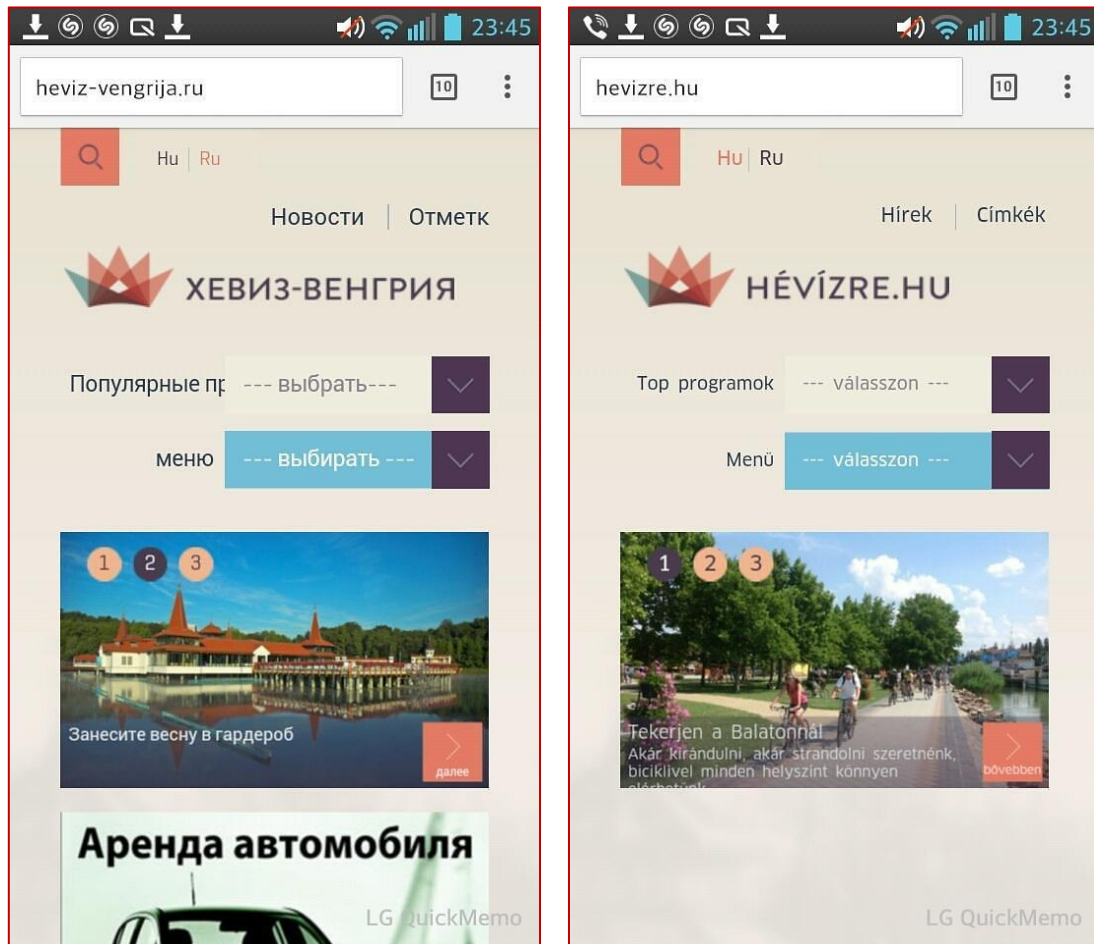
6. ábra

<http://hevizre.hu> (főoldal, részlet)

A weboldal rendkívül egyszerű, mobilra optimalizált verziója a tanulmány elkészültekor elérhető, böngészhető. Érdekes, hogy a mobil verzió az orosz fordítás elérhető, míg a weboldalon nem.

7. ábra
hevizre.hu, mobil verzió (orosz, magyar)

eger.hu

Az eger.hu-t (lásd: 8. ábra) 2013 júniusában élesítették, amely valóban tetszetős, trendi önkormányzati oldal. Hasznos a lap alján elhelyezett menüterkép is, azonban az oldal az önkormányzati ügyintézés tekintetében kevésbé segítőkész, többek között például azért sem, mert a „kereső” és az „Impresszum” nem az általános webes észjárásnak megfelelő helyen vannak elhelyezve. Az oldal impresszumában kizárólag e-mailes megkeresésre van mód, az így feltett kérdéseimre az oldal fejlesztéséért felelős csapat vezetője, Rázi Botond alpolgármester válaszolt.

8. ábra

<http://eger.hu>

A site fejlesztése 2009 folyamán zajlott. A teszteléssel kapcsolatban az alpolgármester elmondta, hogy „a tesztelést a fejlesztő csapat (Eszterházy Károly Főiskola és a polgármesteri hivatal) munkatársai végezték, de megkértek más hivatali alkalmazottakat, önkormányzati képviselőket és a TV munkatársait is, hogy legyenek segítségükre”.

Az oldal fejlesztésekor cél volt, hogy a menüszerkezet maximum háromszintű legyen, ennek okaként a következőket jelölték meg: „A jó kezelhetőség, átláthatóság volt a maximum 3 lépcsős menürendszer gondolatának alapvető célja. Korábbi honlapunkon »magunk sem találunk mindent«, voltak kirívó esetek, amikor egy-egy dokumentum, egy-egy korántsem mellékes tartalom 7., 8. szinten szerepelt, ez megengedhetetlen. Alapvetően új honlapot építettünk, követve a trendeket, valamint saját ötleteket is beépítettünk a projektbe. Például ún. foote-ekkel egy kattintással elérhetővé tettük a főoldalról a főmenü legfőbb almenüit, pl. Közgyűlés, Irodák, Bizottságok, Okmányiroda, Közérdekű adatok, Hirdetmények, különböző rovatokba sorolt hírek, vagy éppen a megfelelő turisztikai információk ugyanúgy, mint az egyes, kiemelt adóügyi nyomtatványok”.

A teszteléssel és a fejlesztéssel kapcsolatban elmondták, hogy „Nem csupán a tesztelésben, de az előkészítésben is részt vettek outsiders, turisztikai szakemberek, „idegen” informatikusok, grafikai szakemberek, intézmény-vezetők stb.”, és „A tesztelés során saját informatikusaink, programozóink, személyes ismerősök, átlagpolgárok, intézményvezetők, cégvezetők, képviselők is kaptak tesztelési kulcsot, észrevételeiket igyekeztünk figyelembe venni.”

Az eger.hu mobilra optimalizált verziója a tanulmány elkészültekor nem volt elérhető.

Tesztelni, tesztelni, tesztelni!

A bemutatott példákából látható, hogy a hazai települések, önkormányzatok részéről igény mutatkozik arra, hogy a készülő, újratervezett oldaluk jól használható legyen, és valamilyen formában a tesztelést is igyekeznek beiktatni a fejlesztési folyamatba. Látható azonban, és a kutatási tapasztalatok is azt igazolják, hogy dacára az olykor megjelenő igyekezetnek, a tesztelés módja és menete legtöbbször az alapvető kutatási szabályoknak sem felel meg.

Összességében úgy jellemezhető a helyzet, hogy annyira kevés az olyan oldal, amit tesztelnek, hogy már az is örvendetes(nek látszik), ha valamit egyáltalán tesztelnek – még ha rossz, vagy legalábbis kifogásolható módszertannal teszik, akkor is.

A hazai közigazgatási szféra weboldalainak felhozatala, minősége, használhatósága lassanként javul, azonban a gyerekbetegségektől nem mentes, de ezen tanulmány írója bizakodó, és arra tesz javaslatot, hogy az önkormányzatok, települések a fejlesztés megkezdése előtt részletesebben is tanulmányozzák a külföldi, lehetőleg angolszász best practice oldalakat, toolbox-okat. Erre két kiváló példa a brit Government Digital Service Design Principles⁸ és a Government Service Design Manual⁹ segédanyagok (lásd: 8-9 ábrák), valamint a Brit Columbia kormányzati oldalán elérhető toolbox, amelyek lépésről-lépésre vezetnek végig a tervezés szakaszain, bemutatva a lehetséges tesztelési módszerekre is.

8. ábra

Government Digital Service Design Principles

⁸ <https://www.gov.uk/design-principles>

⁹ <https://www.gov.uk/service-manual>

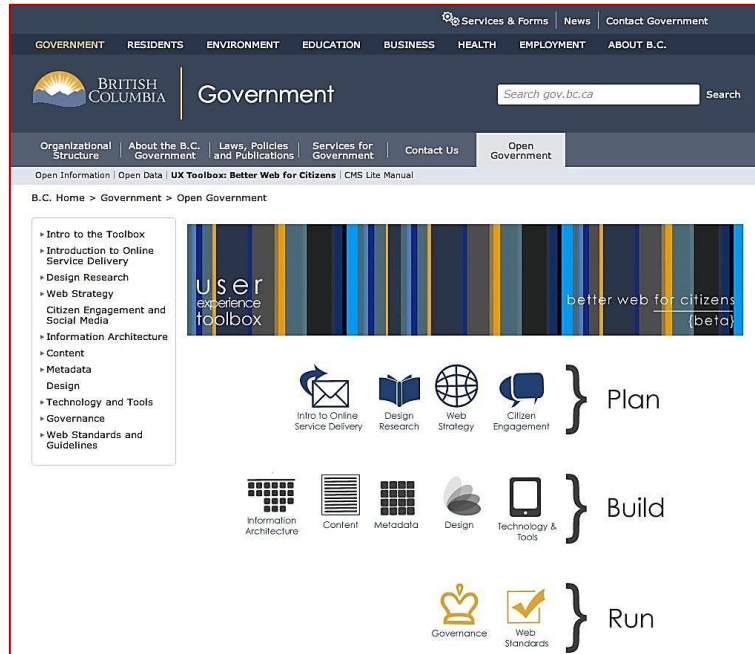
9. ábra
Government Service Design Manual, részlet

The screenshot shows the 'Government Service Design Manual' website. At the top, there is a navigation bar with the GOV.UK logo, a search bar, and links for 'Digital by Default Service Standard', 'Start using the manual', and 'Feedback'. Below the navigation bar, there is a section titled 'Tell us what you think' with a link to a survey. The main content area features a large heading 'Government Service Design Manual' and a sub-heading 'Build services so good that people prefer to use them'. The 'Making a service' section is highlighted, showing five phases: Discovery, Alpha, Beta, Live, and Retirement. Each phase has a brief description and a link to learn more. On the left side, there is a 'Guides and resources for...' section with links for various roles like Service managers, Content designers, Designers, etc.

Ugyanebben a témában hasznos anyag a Brit Columbia, Kanada legnyugatibb tartománya kormányának online elérhető segédanyaga¹⁰.

¹⁰ <http://www2.gov.bc.ca/gov/topic.page?id=157D6555F8744850A439544F41727402>

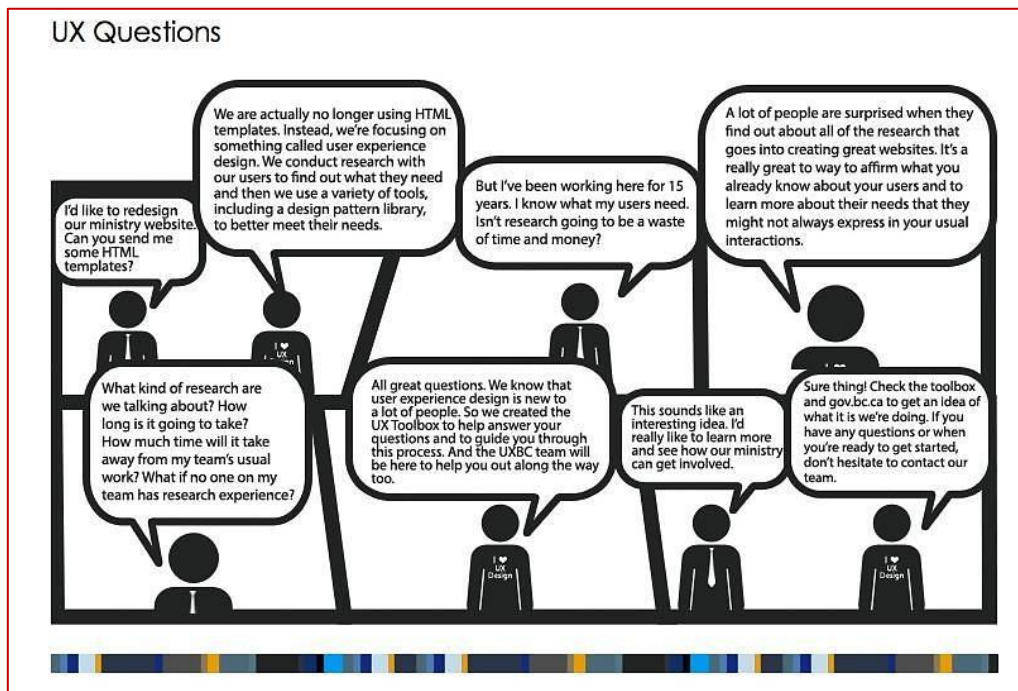
10. ábra
Brit Columbia, toolbox, részlet

A toolbox a főoldalon az érdeklődőknek egy rövid képregényben azt is megmagyarázza, mi az a user experience design, miért van szükség tesztlésekre, hogyan zajlik minden előben (lásd: 11. ábra).

Hasonló toolboxnak a hazai közigazgatási szféra is nagy hasznát vehetné.

11. ábra
A téma képregényes bemutatása a toolbox főoldalán.

FORRÁSJEGYZÉK

Herendy Cs. (2011) *Önkormányzatok online. A felhasználóbarát weboldalaktól a webkettes megoldásokig*. E-Government Alapítvány a Közigazgatás Modernizációjáért, Budapest.

LINKEK

<http://hejopapi.hu>

<http://vonyarcvashegy.hu/>

<http://www.budapest13.hu/>

<http://www.eger.hu/>

<http://hevizre.hu/>

<http://www.azevhonlapja.hu/>

<https://www.gov.uk/design-principles>

<https://www.gov.uk/service-manual>

<http://www2.gov.bc.ca/gov/topic.page?id=157D6555F8744850A439544F41727402>

Illés Zsófia – Szabó Krisztina – Szemere Alexandra

JÁTÉK HATÁROK NÉLKÜL

Kreatív módszerek és alkalmazásuk az érveléstechnika oktatásban¹

Absztrakt

Tanulmányunkban a magyarországi felsőoktatás érveléstechnika kurzusainak kreatív fejlesztését tárgyaljuk. A napjainkban népszerű infokommunikációs eszközök mellett számos olyan kreatív lehetőség áll rendelkezésre, melyekkel a helyenként száraz tananyagot – az infrastrukturális lehetőségektől kvázi függetlenül – könnyebben befogadhatóvá lehet tenni. Az ún. kreatív játékok órai alkalmazásának komoly oktatástechnikai szerepük lehet.

Kutatási hipotézisünk: a tananyagra formált társasjátékok hatékony módszertani segítséget nyújthatnak az érveléstechnika oktatásban. Esettanulmányunkban a saját oktatási gyakorlatunkban (Logika: argumentáció c. kurzuson) használt Tabu játékot mutatjuk be a kortárs nemzetközi neveléstudományi elméletek vonatkozó részeire alapozva. Célunk olyan alternatív eljárások felsőoktatási alkalmazásának ismertetése, amelyek hosszú távon lehetőséget nyújtanak az érveléstechnika kurzusok népszerűségének, hatékonyságának, színvonalának növelésére, valamint a tananyag alaposabb megértésének elősegítésére.

Bevezetés: az érveléstechnika oktatás nehézségei

Az érvelési eszköztár értő és intelligens gyakorlati alkalmazása, az érvelési szituációkban való jártasság, valamint a klasszikus és modern argumentáció-elmélet ismerete elengedhetetlen alkotóeleme kell hogy legyen a felsőoktatásnak. Az érveléstechnika olyan elméleti és gyakorlati tudást és készségszintű kompetenciákat ad, melyek az előadótermeken túl is hasznosak. A racionális érvelésre való képesség társadalmi elvárás, a vitahelyzetek általi tudásszerzés módszere, mely amellyel, hogy tisztázó és meggyőző funkciókkal rendelkezik, a tudományos kutatói munkának is szerves részét képezi. Éppen ezért a felsőoktatásnak tudományos vitaszíntérenként is kellene funkcionálnia az ismeretbővítés, a tudomány fejlődése és az egyetemi polgárok szocializációja okán. Ennek sikeréhez pedig elengedhetetlen az érvelési eszközök minél magasabb szintű elsajátítása. (Andrews 2010) Gyakorló oktatókként úgy látjuk, hogy sok esetben még a kommunikáció szakos hallgatónak is gondot okoz a nyilvános megszólalás és vitázás.

Fentiekből következően kutatásunk célja olyan alternatív lehetőségek felsőoktatási alkalmazásának ismertetése, amelyek hosszú távon lehetőséget nyújtanak az érveléstechnika kur-

¹ Jelen tanulmány a BME GTK TFFT DI *Integrált érvelés OTKA* pályázatának keretében készült. OTKA-szám: K-109456.

zusok színvonalának növelésére, valamint a tananyag alaposabb megértésének elősegítésére. Eredményeinket az érveléstechnika oktatóinak figyelmébe ajánljuk.

Tanulmányunkban a hipotézis és a módszertan ismertetése után bemutatjuk kutatásunk teoretikus háttérét (Alexander 2014, Buck 2013, DeHaven–Susan Ferebee 2012, Fry–Ketteridge–Marshall 2008, Griffiths 2008, Marks 2014, Race 2006, Ruben 1999), majd választott alternatív javaslatunkat, a társasjátékot. A konstruktivista pedagógiai modellt elméleti és módszertani keretként alkalmazva tesztjátékként a *Tabu* játékot választottuk. A játék alkalmazását tanulmányunk második felében részletesen ismertetjük. Végül összegezzük eddigi eredményeinket, és néhány jövőre vonatkozó kitekintést is teszünk. Kutatásunk hosszú távú célja a jövő magyarországi értelmiségét alkotó, jelenleg a felsőoktatásban résztvevő hallgatók érvelési és vitakultúrájának fejlesztése.

1. Hipotézis és módszertan

A nemzetközi érveléstechnikai és oktatásmódszertani szakirodalomban elmélyülve, szemünkbe ötlött McGonigal következő kérdésfelvetése: „A játékokat általában szórakoztatónak, nagyjából egyértelműeknek tartjuk, amikkel el tudjuk ütni az időt. De mi lenne, ha úgy gondolnánk rájuk, mint a jövő felsőoktatásának fejlesztését szolgáló színterére?” (McGonigal 2013: o. n.) McGonigal ötlete azért izgalmas, mert könnyedén összeköthető azokkal a kortárs neveléstudományi elgondolásokkal, melyek az ún. aktív tanulást helyezik előtérbe. A játék aktív és konstruktív folyamatai, a szabályrendszerek elsajátítása, a játéktérben való eligazodás, és az egyes taktikai és stratégia lépések kigondolása és megjátszása már gyermekkortól kezdve a társas nevelést és tanulást szolgálják. Ez alapján McGonigal kérdése a játék felsőoktatási alkalmazásáról helyénvalónak tűnik, főleg, ha az aktív tanulási folyamat elméleteihez illesztjük. (lásd a 2. fejezetet)

McGonigal az oktató ismeretanyagra vonatkozóan is fogalmazott meg kérdéseket: „Vajon olyan tudást kell elsajátítaniuk a hallgatóknak, amelyet már mindenki ismer, vagy inkább olyan problémákat kellene megoldaniuk, amelyeket korábban még senki sem oldott meg?” (McGonigal 2013: o. n.) McGonigal arra hívja fel a figyelmet, hogy a hallgatóknak az elméleti ismereteken túl azok gyakorlati alkalmazását is meg kell tanítani.

„Ha a játék hatékony fejlesztő és bevonó eszköz a gyerekek tanulási folyamatában, akkor miért ne működhetne a felnőttek esetében is épp ilyen hatékonyan?” (O’Riordan-Kirkland 2008: 1) E kérdésfeltevésből kiindulva fogalmaztuk meg hipotézisünket: a tananyagra formált társasjátékok hatékony módszertani segítséget nyújthatnak az érveléstechnika oktatásban. Ennek igazolásához a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen 2014-15. őszi félévben oktatott *Logika: argumentáció* című kurzuson teszteltük a potenciális feladatokat. A heti kétszer 80 percen oktatott, 16 fős órán alkalmazott játékok közül a *Tabu* emeljük ki és mutatjuk be részletesen a 3.1-es pontban. Tanulmányunkat és eddigi eredményeinket szekunder kutatásunkra, személyes tesztelésre és résztvevő megfigyelésre alapozzuk. Mivel a folyamatban lévő kutatás elején járunk, ezért módszertanilag (pl. az eredmények visszamérése) még további kidolgozásra, fejlesztésre van szükség, hogy az eredményekből minél helyesebb következtetéseket vonhassunk le.

2. Teoretikus játék

Fontos tisztázni, hogy mit tekintünk kreatív játéknak, illetve milyen értelemben használjuk a fogalmat. Kreatív játék minden olyan klasszikus táblás és szóbeli társasjáték, amely semmilyen online, IKT (Információs és Kommunikációs Technológiák), sem egyéb költséges és különleges infrastrukturális eszközöket nem igényel.

Hangsúlyozzuk, hogy nem teljes órát kitöltő „játszadózásról”, hanem a tananyag elsajátítását, elmélyítését, a gyakorlati eszköztárba való azonnali beépülését szolgáló játékok megfelelő időpontban történő alkalmazásáról beszélünk. „A megfelelő játék a megfelelő hallgatónak, a megfelelő időben szórakoztatóvá és érdekessé teheti a tanulást, hozzásegíthet az ismétléshez, ezáltal megerősítve a tanulási folyamatot, és akár még úgy is működhet, mint egy teszt, amivel mérhető a tanulás.” (Meier 2000: 148)

2.1. A társasjáték mint hatékony bevonó eszköz

A nemzetközi szakirodalomban egyetértést fedeztünk fel a játékok hatékonyságának megítélésében. A „játék érdekes, ötletes, szórakoztató és nagyon lebilincselő tud lenni.” (Meier 2000: 147) O’Riordan és Kirkland a játékot élvezetesnek és interaktívnak találták, a hallgatók az ilyen jellegű dinamizmusra természetesen reagáltak, és pozitív visszajelzéseket adtak. (O’Riordan és Kirkland 2008: 2) Marquis a felsőoktatásra vonatkoztatja a játékosokra alkalmazott McGonigal-féle négy szempontot, melyek a következők:

1. Folyamatos optimizmus (urgent optimism)
2. Közösségi háló (social fabric)
3. Élvezetes alkotó folyamat (blissful productivity)
4. Epikus jelentés (epic meaning)

(Marquis, 2011: o. n.)

Folyamatos optimizmus (1.) alatt azt értik, hogy a játékot játszó személyek úgy gondolják, reális esélyük van arra, hogy döntéseik sikerre fogják vezetni őket. Közösségi hálót (2.) építenek ki: bizalommal fordulnak játékpartnereikhez, együttműködnek céljaik eléréseért, valamint érzik a közösséghez való tartozás előnyeit. A játékkal töltött időt élvezetes alkotó folyamatként (3.) élik meg, örömeiket lelik abban, hogy hasznosabban töltik szabadidejüket, mint azok, akik ugyanezen idő alatt nem csinálnak semmit. Azáltal, hogy a játéktérben egy nagyobb esemény részeseinek érezhetik magukat, ahol döntéseiknek látványos befolyásoló erejük van, tevékenységük epikus jelentést (4.) is nyer. Ez az érzés motiválja és ösztönzi őket, hogy még tovább játsszanak. (Marquis 2011)

Előbbi szempontok McGonigal szerint hatékonyan működnek a szabadidőben játszott játékoknál, pont ezért választják sokan az időtöltés ezen formáját: a fent említett érzéseket szeretnék átélni. Ezeket az érzéseket a felsőoktatásban, a tanórák keretein belül is ki lehetne váltani a hallgatókból: annyi kell hozzá, hogy az imént részletezett négy szempont központi szerepet kapjon a tananyag kialakításában. (Marquis 2011) A különböző tananyagrészekhez igazított játék O’Riordan és Kirkland szerint „[...] lehetőséget teremt az együttműködés fejlesztéséhez, valamint elősegíti az aktív tanulást.” (O’Riordan és Kirkland 2008: 3) Számunkra az aktív tanulás elősegítése, elérése olyan fontos cél, melynek megvalósításához a játék megfelelő eszköznek mutatkozik.

2.2. Aktív tanulás és a konstruktivista pedagógiai modell

Meghatározó tanuláselméleti keretünk a különböző alternatív tanítási eszközöket bevonó és alkalmazó, együttműködésen alapuló, közös tudásra építő konstruktivista modell. Ennek lényege, hogy „a tanulók nem átveszik a tudást valahonnan, azaz nem a tudás közvetítése az, ami a tanulási folyamatot előidézi, hanem a tanulók maguk konstruálják meg a saját tudásukat”. (Nahalka 2014: 40) Ez a tudásépítő koncepció „a tudásszerzést társas tevékenység közben teszi lehetővé”. (Kárpáti 2008: 129) Az 1. táblázat mutatja a további különbségeket a hagyományos pedagógiával szemben, különböző tényezőket vizsgálva.

1. táblázat

*A hagyományos (instruktív) és az újszerű (konstruktivista) pedagógia különbségei
(Csontos és Szabó 2009: o. n.)*

	Hagyományos	Konstruktivista
Tanár	Főszereplő, szakértő	Szervező, edző, társ
Tanuló	Passzív hallgató, befogadó	Aktív cselekvő, konstruktív
Tartalom	Tantárgyakra bontott, elvont, átfogó	Integrált, több tudományterületet átfogó, autentikus
Értékelés	Válogató, minősítő	Diagnosztizáló, alakító
Tanulási környezet	Nagy lépések, kevés információforrás, sok utasítás	Apró lépések, sok interakció
Didaktika	A hagyományos háromszög: tanár, diák, tananyag	Didaktikai sokszög: tanár, diáktárs, feladat, média

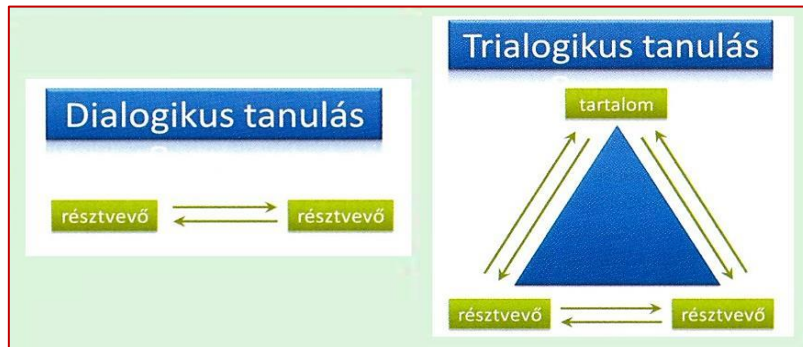
A táblázatból látható, milyen viszonyban áll tanár és tanuló a konstruktív szemléletben. A tanár társként jelenik meg, a diák pedig aktív résztvevő a tartalom megkonstruálása során, ami a közös munka eredménye. „A kollaboratív együttműködés és tudásépítés egyik viszonylag új modellje a triadikus tanulásmélt, mely a kölcsönösen, közösen készített vagy módosított objektumokon, tartalmakon keresztül tanulást jelenti.” (Kárpáti 2008: 129) Ez a folyamat szervesen beilleszthető az érveléstechnika játékosításának elképzelésébe, amennyiben azt a hallgatókkal közösen létrehozott, és segítségével folyamatosan formált aktív rendszernek tekintjük. (1. ábra)

„Hagyományosan azt tekintették – és sok helyen ez ma is jelen van – tanulási tevékenységnek, ha a tanuló memorizál vagy gyakorol.” (Nahalka 2014: 40) A különböző reformpedagógiák megjelenésétől kezdődően azonban kitágult az a tevékenységrendszer, amely a tanulási folyamatot segíti és szolgálja. Az olyan tevékenységek, amelyeket az emberek a hétköznapi életben végeznek, folyamatosan megjelentek az oktatásban, és váltak tanulási tevékenységgé. (Nahalka 2014) Ez a folyamat a 21. században is zajlik, és láthatóan egy jóval gazdagabb tevékenységrendszer segíti az oktatást. Számunkra a játék jelenti ezt az alternatív eszközt, amely megjelenik a tanulási tevékenységek rendszerében, és amely a különböző hallgató típusoknál egyaránt alkalmazható.

Ha a felsőoktatási intézményben tanuló hallgatók szemszögéből szeretnénk megérteni, hogy ők hogyan sajátítják el a tananyagot, hogy számukra mi a fontos és motiváló, akkor szükségesnek látszik a hallgatók céljuk szerinti csoportosítása. Biggs alapján kétféle hallgató típust különböztetünk meg. *A tudományosan elkötelezettnek* („academically committed”) határozott tervei és céljai vannak tanulmányaival. Amit tanul, valóban érdeklő és fontos számára: folyamatosan reflektál a tananyagra; az előadásra megfelelő háttértudással, valamint kérdésekkel érkezik, amelyek kulcsfontosságú szerepet játszanak tudása létrehozásában. (Biggs 2007) Ebben az esetben a megszerzett tudáson és annak megfelelő alkalmazásán van a hangsúly. Az oktató ilyenkor szinte bármilyen tanítási módszert alkalmazhat, hiszen a hallgató sikeressége elsősorban saját motivációjából fakad.

1. ábra

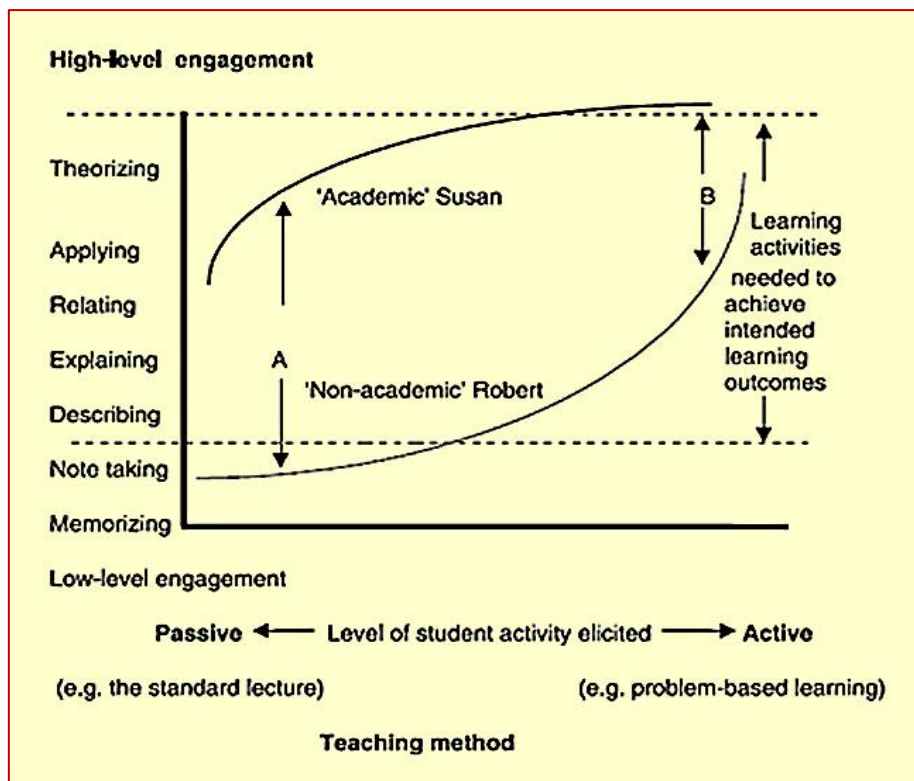
Dialogikus és trialogikus tanulás
(Kárpáti 2008: 129)

A másik típus a *felületes hallgató*, aki számára elsősorban a képesítés megszerzése a cél, hogy a munkaerőpiacon biztosan és könnyedén el tudjon helyezkedni. Ő kevésbé elkötelezett és motivált; a releváns háttértudás, valamint a tananyaghoz tartozó kérdések kevésbé fontosak számára; tanulási stratégiája kimerül abban, hogy az elsajátítandó tananyagot felületesen tanulja meg vagy bemagolja. Annyi erőfeszítést tesz csupán, hogy átmenjen a vizsgákon. (Biggs 2007) Mivel ebben az esetben a hallgató tudása csupán felületes, ezért szükség lesz olyan tanulást segítő eszközökre, amelyek a tananyag megértését és elsajátítását segítik. Azok a módszerek, amelyek a *tudományosan elkötelezettek*nél alkalmazhatók – például a hagyományos előadás mint passzív tanítási módszer –, kevésbé lesznek sikeresek az érdeklődés és az elkötelezettség alacsony foka vagy hiánya, valamint a különböző célok miatt. A kihívást ezek a hallgatók jelentik. (Biggs 2007)

2. táblázat

Hallgatói orientáció, tanítási módszer és a tanulói elkötelezettség szintje
(Biggs 2007: 10)

„Vajon hatékonyabb-e az aktív tanulás?” (Wingfield-Black 2005: 120) A 2. táblázat kiválóan szemlélteti a két hallgató típus közti különbséget, valamint tanulási aktivitásukat az aktív és passzív módszerek esetében. (Biggs 2007: 10) Látható, hogy a különbségek csökkennek a hallgató típusok között, ha az aktív tanítási eljárást alkalmazzuk.

Úgy gondoljuk, hogy az a szakadék, amely a hallgatók között a passzív tanítási módszer esetében megjelenik, különböző kreatív játékok bevonásával csökkenthető. A következő fejezetben ezeket a játékokat mint kreatív tanulási eszközöket mutatjuk be.

3. Alkalmazott társasjátékok

Kutatásunk jelenlegi fázisában olyan kreatív játékokra helyezük a hangsúlyt, melyek nem igényelnek online, IKT vagy egyéb különleges, költséges apparátust. Meier a következőképpen fogalmazta meg (a 2.1. pontban idézett szerzőkkel összhangban), hogy a tanórán alkalmazott jó játéknak milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie:

Kapcsolódjon a szakterülethez!

Tanítson gondolkodásra!

Legyen szórakoztató és kössön le, de ne legyen bugyuta és mesterkéltnél!

Legyen alkalmas a tanulók közti együttműködés gyakorlására!

Legyen benne kellő mértékű kihívás, de ne legyen megoldhatatlan!

Engedje meg az azonnali visszajelzést!

(Meier 2000: 148)

Ezeket a szempontokat figyelembe véve válogattunk be különböző játékokat a *Logika: argumentáció* kurzusba, melyeket az adott témakörhöz alakítottunk. A beemelt játékok: *Activity*, *Racionális vitahelyzet szimulációja*, *Képleírós feladat*, „*Bullshit*” játék, *Zsebszöveg*, *Saját életből vett példák (vita- és meggyőzési helyzetekre)*, *Valóság alapú szerepjátékok*, *Tabu*, *Legyen ön is milliomos! /Who wants to be a Sweetie?*, *Karaoke Jeopardy*. (2. ábra)

2. ábra

Tesztelésre kiválogatott játékok

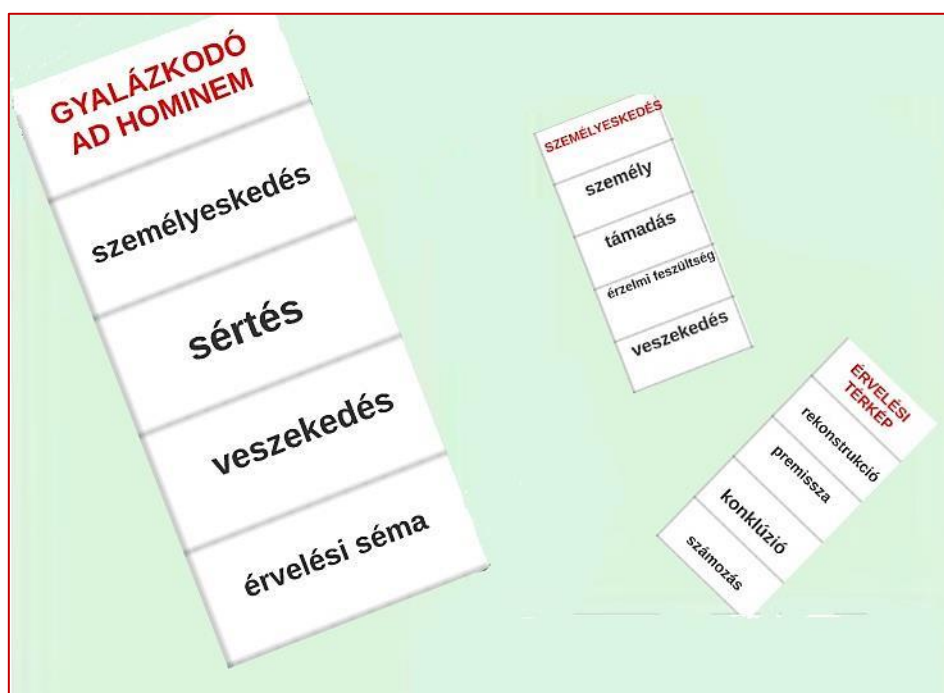

3.1. A Tabu

A *Tabu* egy szóbeli társasjáték, melynek alapját kártyára írott szavak alkotják (lásd 3. ábra), ahol a legfelső fogalom a megmagyarázandó szó, az alatta felsorolt szavakat pedig tilos a magyarázat során használni – innen a *Tabu* elnevezés. A játékot a következőképpen játszottuk órán: a hallgatókat létszámuktól függően 4-5 fős csapatokra osztottuk. Körönként felváltva a csapat egy tagja húzott egy *Tabu* kártyát, majd a társainak másfél percen belül el kellett magyaráznia a kártyára írt, a tananyaghoz kapcsolódó fogalmat. Amennyiben sikerült megfejtetni a fogalmat, a csapat kapott egy pontot. Ha nem sikerült másfél percen belül kitalálnia a csapatnak a megfejtést, a többi csapat el tudta rabolni a pontot a kezdő csapattól. Azok nyertek, akik több pontot gyűjtöttek össze a játék végére. Motivációként a győztes csapat +10% pontot kapott a következő zárthelyin.

3. ábra

Példák általunk készített *Tabu* kártyára

A *Tabu* jól példázza, hogy hogyan lehet hatékonyan és sikeresen alkalmazni a játékokat órai környezetben. A 3. fejezetben bemutatott meieri szempontok mindegyikét tudja teljesíteni. Vagyis:

Kapcsolódjon a szakterülethez! Jól alakítható az adott tananyagra, nálunk specifikusan az érveléstechnikára. Azokkal az elméleti fogalmakkal tudunk dolgozni, melyek elhangzottak az órákon.

Tanítson gondolkodásra! A hallgatóknak azonnal alkalmazniuk kell a tanultakat, így a szakkifejezés és annak jelentése egyből beépül gondolkodási folyamatukba

Legyen szórakoztató és kössön le, de ne legyen bugyuta és mesterkél! A játék rendkívül könnyen alakítható a hallgatók aktuális tudásszintjéhez, háttértudásához és az átadott tananyaghoz. Azáltal, hogy ehhez igazítjuk a nehézségi fokot, le tudjuk kötni a hallgatókat, és élvezetes is lesz számukra a játszás.

Legyen alkalmas a tanulók közti együttműködés gyakorlására! A *Tabu* csapatjáték jellegeből adódóan a hallgatóknak egyértelműen együtt kell működniük egymással.

Legyen benne kellő mértékű kihívás, de ne legyen megoldhatatlan! A nehézségi szint a tabuszavak meghatározásával (mennyiségi, minőségi változtatásával) alakítható, így a kihívás mértéke mindig a hallgatók aktuális tudásának megfelelő, úgy, hogy még meg is tudják oldani a feladatot – akár elsajátították már az adott fogalmat, akár még folyamatban van az elsajátítás.

Engedje meg az azonnali visszajelzést! Hallgatók és oktatók kölcsönös visszajelzést adhatnak egymásnak a játékmenet végén. Az oktató fel tudja hívni a figyelmet az esetleges hibákra, és további instrukciókat is tud adni az ismeretek mélyebb elsajátításához, a pontosabb megfogalmazás érdekében. A játék során rögtön kiderül, hogy mely hallgató érti az adott fogalmat, és ki az, akinek további tanulásra van szüksége. (4. ábra)

4. ábra

A Tabu tulajdonságai

TABU

Könnyen alakítható az aktuális tudásszinthez.

Kellő mértékű **változatosságot** és **komplexitást** enged meg.

Alkalmas a nyilvános beszéd és megszólalás gyakorlására, mind az **érvelési struktúra** spontán, élőnyelvi kialakítására, mind pedig a **retorikai készségek** fejlesztésére.

Motívál: olyan környezetet teremt, amiben jól érzik magukat a résztvevők, és **nem kényszernek** fogják fel a tudás elsajátítást

Különösen alkalmas az új szakkifejezések és a szakszargon hosszú távú elsajátítására.

Azonnali **FEEDBACK** a hibáról + **INSTRUKCIÓK**

Önreflexió: milyen tudással rendelkezett eleinte, mennyit változott a következő esethez képest: **ÖNÉRTÉKELÉS, SAJÁT FEJLŐDÉS MONITOROZÁSA, TANULTAK HASZNOSSÁGÁNAK MÉRÉSE A TANULÓ SZÁMÁRA!**

Funkciójában megfelel a játék nemzetközi szakirodalmak által méltatott tulajdonságainak.

Általános probléma az érveléssel: nem figyelnek a hallgatók a predikátumokra (szövegben: "korlátozott", rekonstrukcióban: "tiltott"), mégis helyesnek gondolják a rekonstrukciót, pedig: érvelési hiba

3.2. Eddigi eredményeink

A felsorolt tulajdonságokkal rendelkező, az érveléstechnikához alakított *Tabu* játék a kísérleti órákon (*Logika: argumentáció*) jó eredménnyel szerepelt, a hallgatók visszajelzései pozitívak voltak. A csoport tagjai élvezettel vettek részt a játékban, motiváltak voltak a máskor oly száraznak tartott tananyag rész elsajátításában és gyakorlásában. Azonnal lehetőség nyílt számukra, hogy az új fogalmakat beépítsék szakszókincsükbe. Gyorsan fény derült a hallgatók esetleges elméleti hiányosságaira, pontatlanul memorizált fogalmaikra – mind saját maguk számára, mind az oktatók számára. Világossá vált, mit nem értenek, hol szükséges finomításokat, kikötéseket tenni, valamint hogyan tudjuk elősegíteni a hatékonyabb tartalom befogadást.

Az eddigiek alapján a játék két hiányosságát fedeztük fel. Az egyik, hogy a szokatlan módszert egyes hallgatók nehezebben adaptálják, pusztán időtöltésnek, nem pedig tanulási folyamatnak látják. A másik probléma a játék versenyhelyzet-teremtési erejéből fakad. Emiatt

a hallgatók hajlamosak asszociációs játékként felfogni a feladatot, a mihamarabbi kitalálás érdekében háttérbe szorítva a szaknyelvet. A fenti hiányosságokra a jövőben mindenképpen figyelmet kell fordítanunk.

Összefoglalás

Kutatásunkban O'Rirordan és Kirkland (2008) kérdése nyomán fogalmazzuk meg hipotézisünket: a tananyagra formált társasjátékok hatékony módszertani segítséget nyújthatnak az érveléstechnika oktatásban. Tanulmányunkban a *Logika: argumentáció* című kiscsoportos kurzuson tesztelt *Tabu* játék módszertanát és alkalmazhatóságát vizsgáltuk. Eddigi eredményeink alapján úgy látjuk, hogy a játék bevonása az érveléstechnika oktatásba hatékony módszertani fejlesztés lehet, amit érdemes nagycsoportos előadási szituációkban is kipróbálni. A jövőben tehát a *Tabu* játék további tesztelését és fejlesztését, továbbá a 3. fejezetben felsorolt játékok kidolgozását kívánjuk elvégezni. Mivel még kutatásunk elején járunk, ezért a játékok tesztelésének módszertanát és az eredmények visszamérését illetően is további fejlesztések szükségesek annak érdekében, hogy oktatás-módszertani szempontból hatékony programot tudjunk kínálni az érdeklődőknek.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány szakértő támogatásáért köszönet illeti Danka Istvánt és a BME GTK Tudományfilozófia és Tudománytörténet Doktori Iskola munkatársait.

IRODALOM

- Alexander, Bryan (2014) Gaming the Future of Higher Education.
<http://www.academiccommons.org/2014/07/24/gaming-the-future-of-higher-education/>.
 2014. 11. 27.
- Andrews, Richard (2010) Argumentation in Higher Education. Improving Practice Through Theory and Research. New York, Routledge.
- Biggs, John és Catherine Tang (2007) *Teaching for Quality Learning at University*. New York, Open University Press.
- Buck, Tara E. (2013) The Awesome Power of Gaming in Higher Education.
<http://www.edtechmagazine.com/higher/article/2013/10/awesome-power-gaming-higher-education>. 2014. 11. 27.
- Csontos Jánosné és Szabó Gyuláné (2009) *Kompetensen a kompetenciáért (Kompetencia-alapú pedagógiai rendszer. Programcsomagok és jellemzőik.)* Power Point prezentáció. Budapest. <http://slideplayer.hu/slide/2273952/>. 2015. 04. 27.
- DeHaven, David és Susan Ferebee (2012) Why Gaming Is Working in Higher Ed. *Techonomy*. Kaplan University. <http://techonomy.com/2012/11/why-gaming-is-working-in-higher-ed/>. 2014. 11. 27.
- Fry, Heather, Steve Ketteridge és Stephanie Marshall. *Understanding student learning*. In: Heather Fry, Steve Ketteridge és Stephanie Marshall (2008 szerk.): *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education*. New York, Routledge. 8–26.

- Griffths, Sandra (2008) *Teaching and learning in small groups*. In: Heather Fry, Steve Ketteridge és Stephanie Marshall (2008 szerk.): *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education*. New York, Routledge. 72–84.
- Kárpáti Andrea et al. (2009szerk.) *A 21. század iskolája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kirkland, Deborah és Fiona O’Riordan (2008) Games as an Engaging Teaching and Learning Technique: Learning or Playing?
http://icep.ie/wp-content/uploads/2010/01/Kirkland_et_al.pdf. 2014.11.27.
- Marks, Jonathan (2014) Can Games Save Higher Education?
<http://www.mindingthecampus.com/2014/10/can-games-save-higher-hducation/>. 2014. 11. 27.
- Marquis, Justin. (2011) What Does Game-based Learning Offer Higher Education?
<http://www.onlineuniversities.com/blog/2011/10/what-does-game-based-learning-offer-higher-education/>. 2014. 11. 27.
- Meier, Dave. (2000) *The Accelerated Learning Handbook*. New York, McGraw-Hill.
- Race, Phil (2006) *The Lecturer’s Toolkit. A practical guide to assessment, learning and teaching*. New York, Routledge.
- Ruben, Brent D. (1999) Simulations, Games, and Experience-Based Learning: The Quest for a New Paradigm for Teaching and Learning. *Simulation Gaming*, 1999/30. 498–505.
- Sz. n. (2014) Konstruktív tanuláselmélet, tanulási eredmények mérése. Interjú Nahalka Istvánnal. In: Vilimi Kata (2014 szerk.): *Alma a fán. A tanulás jövője*. 3. kötet. Budapest, Tempus Közalapítvány. 38–47.
- Wingfield, Sue Stewartés Gregory S. Black (2005) Active Versus Passive Course Designs: The Impact on Student Outcomes. *Journal of Education for Business*. 2005/81/2. 119–123.

Molnár Csilla

A KREATÍV GAZDASÁG ÉS A KULTÚRA ANTROPOLÓGIÁJA

Absztrakt

Írásomban a napjainkban divatszóvá vált kreatív jelzőt és a hozzá kapcsolódó kifejezések (kreatív ipar, kreatív gazdaság) kommunikációs legitimációjának feltételeit vizsgálom. Feltételezésem, hogy hívszóvá válásuk annak köszönhető, hogy az utóbbi három évtizedben átalakult a kultúra jelentéstartalma. A magas művészetek létrehozott kultúrafelfogás átadta helyét az antropológiainak. Ez a folyamat elsőként az angolszász társadalmakban játszódott le az 1960-as évek végétől a kultúrakutatásban, majd az 1990-es évektől a politika színterén is teret nyert az úgynevezett kreatív iparágak meghatározásával.

A másik összefüggés, melyre társadalmi kommunikációs vonatkozásban kitérek, hogy a kreatív gazdaságot sokan a tudásalapú gazdaság talaján létrejött új struktúraként értelmezik, ami az egyéni invenció jelentőségét fokozná tovább. Azonban ebben a közegben a kreatív termelés eredményessége nem a létrehozásánál, hanem a fogyasztásánál dől el. Tehát nem értékelhető kreatívknak valami, ha a fogyasztás színterén elutasítják, hiszen a kreatív termékek a 'tapasztalati javak' kategóriájába tartoznak, melyek megítélése szubjektív és jellege vágyalapú. A kreatív termék retorikájának szólama, hogy használatának növekedése – szemben más javakkal (pl. autó, elektronikai cikk) – növeli a termék értékét (pl. egy film, könyv, szoftver). Ez a posztindusztriális társadalom és gazdaság érvrendszerén alapul, amely az értéket a használat exponenciális növekedéséhez köti.

Következtetésem, hogy a kreatív gazdaságról mindezek alapján egy olyan antropológiai kultúrafogalom összefüggésében érdemes gondolkodni, amelyben a cselekvés kommunikatív hangsúlyai a fogyasztás létrehozásának és irányításának gesztusaiban öltönek testet. Ebben a kontextusban a tudás értékét az határozza meg, hogy felhasználásával milyen új jelentések hozhatók létre, melyek aztán legitimálják képviselőik számára a „kreativitás étoszát”.

Kulcsszavak

kreatív, kultúra, antropológia, használat, érték, legitimáció

Bevezetés

A kreatív szó értelme sokáig az egyéni, individuális teljesítményre vonatkozott, ezt minősítette a találékonyosság, eredetiség, ötletesség értelmében. Az utóbbi három évtizedben azonban megjelentek olyan kifejezések, mint a kreatív ipar, kreatív gazdaság, melyekben a kreatív szó mintegy kitérítve eredeti értelmét, intézmények, társadalmi folyamatok, jelenségek jelzőjévé vált. Mindezzel párhuzamba állítható az 'okos' (*smart*) szó használatának közelmúltbeli kibő-

vülése, amikor tárgyakra alkalmazzák azt, ami eredetileg csak élőlényekre vonatkozott (pl. okostelefon, okosóra).

Fentebbi jelentésbeli változások akkor tartósulnak, ha vannak jelölők, esetünkben termelők és fogyasztók, akik érvényesnek ismerik el ezt a jelentést, és létezik olyan jelöltjük, amely a tapasztalat világában megfeleltethető neki. Ezek felbukkanása pedig olyan társadalmi, technológiai változásokra utal, amely akár korszakváltásnak is tekinthető. Ilyen a posztindusztriális társadalom és gazdaság megjelenése, amelyben a kreatív gazdaság és kreatív ipar kifejezések is jelentéssel bíró, központi kifejezések lettek.

A preindusztriális társadalmakban a termelési kapacitások és a tárgyi világ szűkössége miatt, ha valamit ritkán, kímélően használtak, és tovább maradt meg, az annál inkább tartotta az értékét (pl. nemzedékeken átörökített ruházat, szerszámok, háztartási eszközök, könyvek, stb.). Ettől eltér az indusztriális társadalmak logikája, ahol mind a termelés, mind a fogyasztás vonatkozásában a tömegessé válás jellemző, idővel az így termelt javak egyre többek számára válnak hozzáférhetővé. A tömeges termelés megkívánja a tömeges fogyasztást, amelyben minden annak arányában veszíti el értékét, minél intenzívebb a használata. Ezt kívánja a termelés logikája is, hiszen a modern kor gazdasági válságait is mindig a túltermelés, a fölösleg keletkezése, kereslet és kínálat egyensúlyának felbomlása váltotta ki. A posztindusztriális társadalom sajátossága, hogy olyan új, nem-materiális, a tudáson és az információn alapuló tökefajta dominánsak benne, melyeknek minél intenzívebb a használatuk, a rendszer annál inkább megtérül fenntartóinak, vagyis, ha az itt termelt javakat minél többen, minél inkább használják, az annál inkább növeli a javak értékét (Márfai Molnár 2010).

A kultúrafogalom átalakulása

A modern társadalomban alakul ki a kultúrának az a jelentése, amely az oktatás és az intézményrendszer révén szélesebb körben is elterjedt, miszerint a kultúra a magasrendű szellemi javak – elsősorban művészi alkotások összessége, melyek létrejöttük után egy idő fölötti kánon részét képezik. A kultúrának ez a jelentéstartalma német nyelvterületen képződött ki a 18. században, ez alapján lehetett egy tartósabb közösség képzetét megalkotni, hiszen akkoriban ennek ott sem gazdasági, sem politikai alapja még nem volt. (Elias 1987) De ez a kultúrafogalom képezte az alapját később a magas és alacsony, komoly és könnyű, elit és népszerű művészet modern kori ellentétének is. Ennek a felfogásnak a jegyében még a huszadik század közepén is elszántan lehetett bírálni az immateriális javak használatának tömegessé válását, romlásként, hanyatlásként értékelve azt, ahogy W. Benjamin, M. Horkheimer vagy Th. W. Adorno tették ezt munkáikban.

A kultúra- és esztétikai kutatások körében az 1960-as évektől egyre elfogadottabbá vált, hogy a fogyasztás és a kultúra nemhogy ellentétesek lennének egymással, ahogyan a tömegkultúra korábbi kritikái vélték, hanem „a fogyasztást érintő döntések a mindenkori kultúra-tápláló forrásának mutatkoznak. Akik egy adott kultúrában felnevelkedtek, látják, hogy az már az ő életükben is folytonosan változik: új szavak, új eszmék, új formák tűnnek fel. A kultúra fejlődik, s változásából ők is kiveszik a részüket. Éspedig a fogyasztás az a terep, ahol a kultúráról vitáznak, ahol az elnyeri végső formáját.” (Douglas-Isherwood 1978)

Az 1970-es évektől bontakozik ki a kritikai kultúrakutatás (*cultural studies*), amely az angolszász nyelvterületről indul, de rövid idő alatt más modern társadalmakban is megjelent. A kritikai kultúrakutatás feltárta és értelmezte az adott társadalom különféle kulturális gyakorlatait, amelyet immáron nem a magas kultúra-tömegkultúra ellentétében szemlél, hanem különböző szubkultúrák együtteseként. Ez a megközelítési mód azzal az előnnyel járt, hogy eltekintett a magas kultúra szempontjainak kizárólagos érvényesítésétől, ami által előítélet-mentesebbé is vált. A tömegkultúra-elméletekben korábban homogénnek és arctalannak tekintett tömeget

többszörösen tagolt, nem, életkor, státusz, foglalkozás, etnikum szerint szerveződő csoportok, kulturális közösségek hálózatának lehetett tekinteni. (Wessely 1998: 20-21)

A vonatkozó kutatások egyik központja az 1970-es évektől a birminghami egyetemen működött Stuart Hall vezetésével. Vizsgálataik nyomán bebizonyosodott, hogy a társadalom különféle, fent említett csoportjai egyben külön-külön ízlésközösségeknek is tekinthetők, melyek rendelkeznek a spontán kreativitásnak, a jelentéstulajdonításnak azzal a szabadságával, amely kétségessé teszi, hogy a közönséget valami homogén képződménynek tekintsük, illetve megerősíti, hogy a társadalmat az ízlés vonatkozásában különféle rétegződési szempontok szerint kutassuk. Utólagosan ez a váltás a posztmodern tudományosság megjelenéseként is értelmezhető, amely a művelődés területén a modernségben létrejött és magától értetődőnek tekintett hierarchikus értékviszonyokat kérdőjelezi meg és építi le, hogy egy szélesebb kultúrafogalom kialakítását tegye lehetővé. (Grossberg 1996)

Ez volt az a (Thomas Kuhn által használt értelemben vett) paradigmaticus előfeltétel, amelynek nyomán az 1990-as évek elejétől elsőként angolszász nyelvterületen a gazdasági és politikai felfogásban is teret nyerhettek azok az elképzelések, amelyek a kultúrát gazdasági tevékenységként értelmezték, illetve a kulturális termelést, mint egyre nagyobb jelentőséggel rendelkező iparágat szemlélték. „Az ezekből megszülető ’kreatív iparág’ koncepciók már kezdték felismerni a kultúra gazdasági fejlődésben játszott fontos szerepét, így a kultúrpolitika fokozatosan olyan – addig teljesen mellőzött – területekkel is elkezdett foglalkozni, mint a média vagy a populáris zene. A gazdasági szempontok előtérbe kerülésével lassan új szerepbe kerültek a művészeti és kulturális iparágak, hiszen a gyorsan gyarapodó szakirodalom egyre több fontos ’mellékhatásukra’ irányította rá a figyelmet.” (Ságvári 2005)

A tudományos előfeltételek után a gazdasági és politikai legitimáció következett, amelyben a szerzők sora bizonygatta a kreatív gazdaság hasznát a GDP-hez való hozzájárulásában, illetve meghatározták azt a mintegy tucatnyi szektort, amely a kreatív ipart alkotja. Ilyen volt pl. Nagy-Britanniában az ezredfordulón tevékenykedő, kreatív iparágakkal foglalkozó munkacsoport (Creative Industries Task Force) tevékenysége. Az 1990-es években a kreatívon még a kulturális gazdaságot értették (Scott 1992), ezen belül a hagyományos kulturális szolgáltatásokat és a kulturális termékipart, majd az ezredforduló után a jelentése kibővül a szerzői jogi oltalom alá tartozó tevékenységekkel, az infokommunikációs technológiákkal és a K+F szektorral. (Cunningham 2002, Granham 2005, Hartley 2005) Ma a szerzők többsége az utóbbi értelemben használja a kreatív gazdaság fogalmát.

Kreatív termelés és kreatív fogyasztás

A médiában és a szélesebb köztudatban a kreatív gazdaság és képviselői két tudományos best-seller révén váltak ismertté. Charles Landry *The Creative City* (2000), illetve Richard Florida *The Rise of Creative Class* (2002) című könyvei voltak ezek, melyek szerzőiknek is világhírnevet jelentettek. Valami hasonló játszódott le fellépésükkel, mint az 1960-as évek elején Marshall McLuhan (*A Gutenberg-galaxis*), illetve az 1990-es évek közepén Manuel Castells (*Az információ kora*) esetében, hiszen mindannyiuknál közös a szemlélet- és technológiaváltáshoz kötött új korszak bekövetkeztének a hirdetése, illetve a vitatható, kissé elnagyolt módszerek és következtetések alkalmazása, legalábbis kritikusai szerint, ami azonban mit sem csökkentett műveik hatásából. (Florida műveinek kritikusai pl. Clark 2002, Dali 2004, Malanga 2004)

Florida szerint napjaink gazdasága már a tudásalapú gazdaságra épült új, kreatív gazdaság, amely a tudást, mint eszközt és az információt nyersanyagként felhasználva hozza létre kreatív végtermékét, az innovációt. Ez tulajdonképpen új jelentések alkotásának képessége, amelyet Florida felfogásában egy új kreatív osztály képvisel, amely különböző foglalkozási csoportokat foglal magában, melyek közös vonása a magas szintű képzettség, a szellemi tőke,

valamint az a kreatív étosz, amely kiemelkedő értéknek tekinti az egyéniséget és a tehetséget. (Florida 2002) A szerző nemcsak egyfajta osztályöntudattal ruházza fel a kreatív réteget, hanem úgy véli, tudatosan választanak helyszínt tevékenységüknek. Azok a települések számíthatnak a kreatív gazdaságra, amelyek rendelkeznek a három T vonzerejével: technológia, tehetség, tolerancia, azaz kedvező a hely gazdasági-technológiai fejlettsége, a munkaerő minősége, valamint jellemzi a nyitott és sokszínű, befogadó társadalmi-kulturális környezet.

Az ilyesfajta elméletek gyorsan és hatványozottan terjednek, afféle kulturális mémekként viselkednek. A kritika nélküli fogadtatásnak részben az is oka lehet, hogy szerzőjük néhány határozott tétel köré egy rugalmas rendszert épít, amely retorikailag is tetszetős formát viselve meggyőzőnek tűnő választ kínál az adott időszak meghatározó viszonylatainak megértéséhez.

Azt azonban meg lehet kockáztatni, amennyiben elfogadjuk Florida érvelését, hogy a települések ilyesféle szelekciója egy öngerjesztő folyamatot indukál, amely afféle 'Máté-effektusként' működik ('mert mindenkinek, akinek van, annak adatik és megszaaporíttatik, akinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, amije van' Máté 25:29). Vagyis a kreatív gazdaság által termelt javak elfogyasztása is ezekben az új centrumokban zajlik, hiszen a 'három T' adottságai mellett itt koncentrálódik a fizetőképes kereslet is. A nagyvárosokra jellemző 'tudásáramlás' és 'tudástúlsordulás,' a személyközi hálózatok sűrűsége (Kovács-Egedy-Szabó 2011) olyan előny és adottság, amelyet a kisebb lélekszámú települések nem képesek behozni, vonzerejüket legfeljebb az növelheti, ha ilyen nagyváros agglomerációjában vannak. A nagyvárosnak ezeket az értékeit azonban már évtizedekkel ezelőtt felismerték. Richard Meier rámutatott, hogy minden érdemi kommunikáció alapját a személyes találkozások teremtik meg, melyek a nagy, urbánus központokban zajlanak. (Meier 1962: 64-65)

Florida 2002-ben, az Egyesült Államok városainak kreatív jellegére vonatkozó kutatásait 2004-ben megismételte a nyugat-európai országokat illetően. (Florida 2004) Következtetése szerint Európa kreatív középpontja – amelyet az innovációs teljesítmény és a K+F ráfordítások alapján vizsgált – fokozatosan észak felé (Skandinávia) tolódik el. 2006-ban készült olyan elemzés, amelyben a közép-kelet európai országok kreatív adottságait is vizsgálták. (Ságvári-Dessewffy 2006) Eredményeik szerint Magyarország valahol a középmezőny végén helyezkedett el. De már akkor is kitűnt, hogy a 'harmadik T,' a Tolerancia-index meghatározásakor „a magyar társadalom ezen országcsoporton belül is elsősorban a túlélés/önkifejezés dimenziójában rendelkezik igen kedvezőtlen mutatókkal” (Ságvári-Dessewffy 2006: 39), ami a bizonytalanság, a komfortérzet hiánya nyomán a túlélésre törekvést, egyben a bezárkozást, az intoleranciát, az autoriter politikai nézetek térnyerését is jelenti, és kényszerűen háttérbe szorúlnak a posztmaterális értékek, olyan célok, mint az egyéni szabadság kiteljesítése vagy a társadalmi részvétel.

Egy 2011-ben publikált kutatás (Kovács-Egedy-Szabó 2011) szerint Magyarországon a kreatív gazdaságot lényegében Budapest és agglomerációja, valamint néhány, 100 ezer fő feletti város képviseli, ahol a kreatív foglalkoztatottak száma meghaladja a tízezer főt. Azonban minden mutatóban kiugró a főváros és vonzáskörzetének túlsúlya, valamint az, hogy a kreatív gazdaság színtereinek, illetve résztvevőinek lakóhely szerinti szegregációja egy roppant szűk földrajzi térbe koncentrálódik. (Kovács-Egedy-Szabó 2011: 57) Magyarországon a kreatív gazdaság megtelepedése pontszerű, jelenléte azokon a helyeken mutatható ki, melyek rendelkeznek a nagyvárosi lét fentebb már részletezett tulajdonságaival (kulturális diverzitás, szabadidős terek és személyes kapcsolatrendszerek széles választéka).

A kreatív iparágak által termelt javak fogyasztása is ennek megfelelően főként itt zajlik, hiszen ezeken a színtereken a legkönnyebb a hozzáférés, a választék itt a legnagyobb. Tulajdonképpen itt dől el, mi a kreatív. „A kreativitás a meglévő társadalmi teljesítményekhez, normákhoz, ízlésekhez és hatalmi viszonyokhoz kapcsolódva nyerhet csak értelmet (...) A kreatív iparágak esetén a végső szót a piac, azaz a fogyasztók mondják ki”. (Ságvári 2005: 5) Hogy

mégis a kreatív piacnak erről az oldaláról kevesebb szó esik, az a termelés és fogyasztás aszimmetriájából adódik. A kreatív termelők, ahogyan Florida elméletéből kiderül, képesek meghatározni önmagukat, saját étoszt alkotni és érdekeiket képviselni a források, támogatások, együttműködések elnyerése érdekében. A fogyasztók világa ezzel szemben amorf és kiszámíthatatlan, egyet azonban nem lehet elvitatni tőle, amit a kritikai kultúrakutatás is felfedezett: a fogyasztás gesztusaival maguk is kreatív tevékenységet folytatnak. Ez a tevékenység azonban nem értelmezhető maradéktalanul a fentebbi kreatív gazdaság fogalomrendszerével, hiszen azt a termelők, az alkotók vonatkozásában dolgozták ki. Ezért a kreatív gazdaság teljesebb, a fogyasztókat is magába foglaló elmélete a kultúra antropológiájának újrafogalmazott modelljét igényli.

Új antropológiafogalom felé

Az új modell lehetősége az elmúlt évtizedekben lépésenként körvonalazódott, indíttatását az ekkortájt született esztétikai elméletekből nyerte. Miután a vonatkozó metafizikai fundamentumok (igazság, érvényesség, objektivitás, haladás, stb.) elveszítették hitelüket, ezért az esztétikának a 'komoly' művészet teljesítményeire alapozott modern felfogása a huszadik század második felére is megkérdőjelezhetővé vált, bár az érintett intézmények és képviselőik ezt sokáig nem voltak hajlandóak tudomásul venni. A paradigmaváltás Kuhn-féle modelljének megfelelően az új jelenségek, új művészi gyakorlatok (pl. performansz, intermedialitás) a hagyományos eljárásokkal értelmezhetetlenné váltak.

A megoldást az esztétikai tapasztalat rehabilitációja jelentette, melyet részben már Gadamer elvégzett az 1960-ban megjelent *Igazság és módszer* című munkájában. Az esztétikai tapasztalatot más megismerési formákkal egyenrangúként, sőt a létmegértés igazán adekvát módzataként értékelte újra. (Gadamer 1984)

Ezt követően azonban szükség volt az esztétikai tapasztalat fogalmának kiszélesítésére, amely a hagyományos, kanonizált művészeti tevékenységek körén túl terjed. Ezt a feladatot a művészet társadalmi vonatkozásait illetően a kritikai kultúrakutatás oldotta meg az 1970-es, '80-as évekre. Az esztétikai elmélet igazán vonzó új paradigmái ezután jelentek meg Richard Shusterman *Pragmatista esztétika* (1992) vagy Nicolas Bourriaud *Relációesztétika* (1998) című művei által. Shusterman olyan fogalmakat rehabilitál, mint az öröm elve, a szórakozás-jelleg vagy a testiség szerepe az esztétikai tapasztalatban. Részletesen értelmezi a populáris kultúra olyan jelenségeit, mint a rap művészete, bizonyítván ezen alkotások és létrehozóik eredeti és kreatív természetét. Shusterman antropológiai jelentőségét is ez utóbbi vonatkozás erősíti, hiszen hivatkozott munkája végén javaslatot tesz egy új esztétikai elmélet, a szomaesztétika megalkotására. (Shusterman 2003: 469-504) Ebben maga is utal ennek esztétikain túlnyúló jellegére, mivel „a testet nem csupán az esztétikai érték és alkotás *tárgy*ként kezeli, hanem egyben olyan alapvető érzéki *medium*ként, amely ráirányítja figyelmünket minden egyéb esztétikai tárgyra és olyan dolgokra is, amelyeket általában nem tekintenek esztétikainak. (...) a szomaesztétika azzal fenyeget, hogy szétfeszíti az esztétikai disziplína szűk kereteit.” (Shusterman 2003: 496)

A szomaesztétika a testtel kapcsolatos gyakorlati metodológiákat két csoportba sorolja: a test különféle reprezentációs gyakorlatai (amely a külső megjelenésre teszi a hangsúlyt: testépítés, kozmetika, piercing), valamint a test 'belső megtapasztalására' koncentráló módszerek (jóga, harcművészet, testterápia). Ezeket kettős reflexió körébe vonja: az egyik az analitikus megközelítés, amely a testi percepciók, valamint a vonatkozó társadalmi-politikai kérdések felvetését és értékelését foglalja magában (mint Bourdieu és Foucault munkái test és hatalom viszonylatában), míg a másik, a pragmatikus szomaesztétika a testre vonatkozó metódusok kritikáját is tartalmazza. Ez a komplexitás túlmutat az elméleti filozófián, és megadja az új disziplína antropológiai dimenzióit azáltal, hogy elveti a test exteriorizálását, elkülönítését az emberi tapasztalatot megéltől aktív szellemtől. (Schusterman 2003)

A Bourriaud által kidolgozott relációesztétika egyik jellegadó vonása, hogy szintén túllép a hagyományos esztétika fogalmán: „a stílus és az aláírás eredményeként önmagába záródó tárggyal ellentétben az aktuális művészet azt bizonyítja, hogy forma csak a találkozásban alakulhat ki, a dinamikus kapcsolatban, mely egy művészi kijelentés és más művészi vagy nem művészi formációk között létrejön. (...) egyedül a párbeszéd teszi a formát termékennyé, emeli a 'találkozás' rangjára. A 'relációs' művészetelméletben az interszubjektivitás nem csupán a művészet befogadásának társadalmi keretét jelenti, a 'miliőt', a 'mezőt,' hanem a művészi módszer lényegét.” (Bourriaud 2007: 18-19)

Az ezek nyomán megújított antropológiának kétféle értelemben is van integratív jelentősége: az első az, hogy a testiséget a tudás részévé teszi, míg a másik, forma és jelentés interszubjektív képződését hangsúlyozza. Vagyis ez az antropológia az esztétikai tapasztalat alapján összekapcsolja az emberi lét fizikai dimenzióit és a személyen túli, szükségszerűen másokra utaló, kommunikatív igényű mivoltát. Ennek a kommunikatív igénynek persze vannak anyagi, pénzügyi, technológiai feltételei is, de ezek ebben a megközelítésben a fentebb vázolt új antropológiafogalom *egyik részét* képezik. Elhanyagolni ezeknek a feltételeknek a szerepét mindenestre nem lenne szerencsés. Ahogyan az információs kor társadalmának hazai kutatói, Csepeli György és Prazsák Gergő írják, a tehetség „csak akkor válik társadalmi szervező- és mozgatóerővé, ha beépül a világot átfogó kommunikációs hálózatba, melynek létrejötte, kiterjedése, alkalmazása és fejlődése az adott ország technológiai fejlettségétől, műszaki kultúrájától, valamint a kutatásra és fejlesztésre, innovációra fordított forrásainak nagyságától függ.” (Csepeli-Prazsák 2010: 29)

Egy további, talán nem mellékes velejárója a fentebb vázolt megközelítésnek, hogy elejét veszi annak a veszélynek, hogy a kreatív javak használatát annak előállítói kisajátítsák, mintegy irányítva, manipulálva azt. Ez a probléma szolgált alapul korábban a fogyasztói társadalom kritikusai számára is, hangsúlyozva annak manipulált, kritikátlan voltát. Esetünkben azonban a befogadás gesztusát is kreatívnek, integratívnak és kommunikatív igényűnek tekintjük, amely ekképpen tagadva a passzív státuszt, egyben megkérdőjelezi mindenfajta hierarchia abszolutizálását is.

IRODALOM

- Clark, Terry Nicholas (2002) *Urban Amenities: Lakes, Opra, and Juice Bars. Do They Drive Development? Vol. 9 of Research in Urban Policy.* New York, JAI Press.
- Csepeli György-Prazsák Gergő (2010) *Örök visszatérés? Társadalom az információs korban.* Budapest, Józsvöveg.
- Daly, Ann (2004) *Richard Florida's High-class Glasses. Grantmakers in the Arts Reader.* Summer, 2004.
- Florida, Richard (2002) *The Rise of Creative Class.* New York, Basic Books.
- Florida, Richard – Tinagli, Irene (2004) *Europe in the Creative Age. Demos,* February, 2004.
- Florida, Richard (2005) *The Flight of the Creative Class.* New York, Harper.
- Grossberg, Lawrence (1996) *History, Politics and Postmodernism: Stuart Hall and Cultural studies.* In: Morley, D. – Kuan-Hsing Chen (1996 ed.) *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies.* London and New York, Routledge.
- Kovács Zoltán – Egedy Tamás – Szabó Balázs (2011) *A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. Tér és Társadalom* 25. évf. 1. szám, 42–62.

- Landry, Charles (2000) *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. London, Comedia.
- Malanga, Steven (2004) The Big City. The Curse of the Creative Class. *City Journal*, Winter, 2004.
- Márfai Molnár László (2010) A kockázati tőke és a felelősség rendszerei, In: Karikó Sándor (2010szerk.) *Kockázati társadalom és felelősség*. Budapest, Áron. 83–93.
- Meier, Richard (1962) *A Communication Theory of the Urban Growth*. Cambridge, Mass. MIT Press.
- Ságvári Bence-Dessewffy Tibor (2006) *A kreatív gazdaságról – Európa és Magyarország a kreatív korban*. Budapest, Demos.

Szerző e-mail címe: molnarsilla@hotmail.com

Simon Miklós

**FÜGGŐSÉG – KOMMUNIKÁCIÓ –
AUTONÓMIA I.¹**
**Addikt Állapotoktól az Addiktológia
Állapotáig (és vissza)
– kommunikatív elemzés –**

*Hol függőség van,
ott függőség van
nemcsak a zsigerekben,
nemcsak a fejekben...*

(Illyés parafrázis)

Amikor Gorbacsov megkérdezte a szakembereket, mi lehet az oka az alkoholizmusnak a Szovjetunióban, a szakemberek szinte egyöntetűen állították: az alkohol. Az akkor kiirtott hatalmas szőlőültetvényeknek csupán töredékét sikerült azóta pótolni. A rászorulók (az ezzel és ebből élők) alternatív megoldások után néztek, az ültetvények helyére parlagfű települt. A politikus egyszerű ember. Nem szereti az „intellektuális mellébeszélést”. Kérdéseire egyszerű, egyenes választ vár. (Esní fog, vagy nem? Nem érdekli „légköri nyomás”, „felszálló légáramlat”, „anticiklon” „százalékos valószínűség”, stb.) És meg is kapja. A szakember megtanulta a leckét. Aki fizet, az rendeli a zenét. A híradóban még azt is megmondják, vigyünk-e magunkkal esernyőt. Cserébe nem firtatjuk az előző napi előrejelzést. A lényegét úgyis tudjuk: holnap *nagyjából ugyanolyan* idő lesz, mint ma volt. (Amennyit mégis változik, az hibahatáron belül van.)

A szovjet példából (de sorolhatnám az amerikai prohibíció, majd a „drogháború” alapvetően tanulság nélküli kudarcait, vagy itthonról a drogprevenció gyakorlatának szintén soha le nem vont tanulságait) nem a javaslatok – olykor a józan észnek, közgondolkodásnak is ellentmondó – látványos kudarca a figyelemre méltó. Ilyen, szinte primitívvá egyszerűsített közelítésben ez könnyen előfordul, és nem idegen a politikától sem. A figyelemre méltó az, hogy ezek a balfogások *újra, meg újra ismétlődnek*. Meg kell vizsgálnunk: mi lehet ennek az oka, milyen úton jutunk mindig ugyanoda? Mi a kommunikatív, ami ezt az állapotot fenntartja? Mi konzerválja, védi akár évtizedekre az addiktológia szignifikátumainak és szignifikánsainak töretlen változatlanóságát, s vele a kommunikatív színtér egyéb ágenseivel való diskurzus eleve behatároltságát? Ezzel összefüggésben: az „addikt ügyek” intézésének miféle „technicizációja” tartja fogva az addiktológia és az addiktológiával foglalkozók társadalmi kommunikatív állapotát?

¹ A tanulmány itt olvasható első részében az addiktológia *addikt kollektív ágenssé* válásának folyamatát vizsgálom (kommunikatív elemzés), míg második – a *Jel-Kép* 2016/2 számában megjelenő – részében a kialakult *addikt kommunikatív állapot* következményeit és máig ható, torz produktumait teszem vizsgálat tárgyává (szakmai elemzés). Mindkét tárgykörben javaslatot is teszek a helyzet meghaladására.

Háttér

Az addiktológia, a szintén nem oly rég önállósult pszichiátria gyámoltottjaként, öröklő alig felserdült gyámja összes kiforratlan/megoldatlan, társadalmi szintéren természettudományos (orvosi) szemlélettel csetlő-botló esetlenségét, bizonytalanságát. Merev, oksági szemléletét a fókusz és keretezés szűkre szabásával igyekeznek fenntartani, a társadalomtudományokban szokásos többszörös meghatározottságok számbavételének esélytelenségével. Nem a kerethez igazítja leírását, hanem diagnózisához rendel igény szerinti kereteket. Kompetenciáit így rendre túllépve, számtalan esetben bizonyul „túl nagynak a kabát”.² Miközben azonban, a pszichiátria lassan mégis meghaladni látszik neurológiai eredetét, az addiktológia toxikológiai szemlélete máig meghatározó.³

Kérdés, kérdés hátán

Sokan foglalkoznak ma addiktológiával, azt mégsem tudjuk, mivel foglalkozik az addiktológia? (A toxikológus mérgekkel és azok ellenszereivel foglalkozik. Pszichológusok, ha addikt jelenségek mechanizmusait, szociológusok, ha kiterjedtségét vizsgálják, nem lépnek túl szaktudományuk – pszichológia, szociológia – határain.) De végül is ki addiktológus, és mivel foglalkozik az addiktológia? Van-e például tárgya, speciális eszköztára? Van-e közmegegyezéssel jelenségek? Vannak-e szaktudományos ismérvei, megállapított törvényszerűségei? Ezeknek kritériumai, kategóriái, mértéke, változói? Vannak-e irányzatai, adekvát kérdései, ezekre adott válaszai? Van-e közös szakmai nyelve, általános jelenségeit leíró terminológiája, melyen a téma szakemberei szakmai diskurzust folytatva építkeznének?

A kérdéssor megválaszolásához további, praktikus egyszerű kérdések átgondolására van szükség: Ellátja-e elvárt feladatát (egyéni-, társas-, társadalmi szinten)? Vagyis: a.) képes-e a bajbajutottakon hatékonyan segíteni? b.) képes-e szakpolitikai döntésekhez megbízható, az idő próbáját is kiálló háttéranyagot szolgáltatni? Képes-e a mindenkori *drogpolitikát* hatékonyságával, koherens *szakmai* érvrendszerével befolyásolni? Beletörődik-e alárendelt, „egyetértési joggal felruházott” szerepébe? Esetleg független szakmaiságát feladva, s a politika mezejére lépve, netán önmaga kíván alternatív drogpolitikává válni? Rendelkezik-e szakmai és/vagy politikai minőségében a tőle elvárt, neki tulajdonított, a társadalmi folyamatokat értő, az iskolai nevelést, az egyéni sorsokat befolyásoló kompetenciákkal ill. (utóbbi esetben) legitimációval?

A jelenlegi öszvér-állapot az addiktológia és az addiktológusnak nevezett szakember helyét kereső, bizonytalan identitásából következik. (Ez ugyan világjelenség, ám ettől eltérő, egyedi utak is szép számmal akadnak.) Ez a köztes állapot lehetővé teszi, hogy ha politikusként menesztik, szakmaiságát sirassa, ha szakemberként kérdezik, sértett politikusként reagáljon. Egyéni stratégiaként érthető, szakmai szempontból zsákutca. Sok múlik azon, hogy az addiktológia az elkövetkező években képes lesz-e megteremtteni hiteles szakmai identitását, vagy a mindenkori politika függvényeként, annak kiszolgálójaként/ zsarolójaként (Tapolyai 2002) próbál-e a továbbiakban is érvényesülni?

² Ezért is van szünni nem akaró problémája a „norma”, „deviancia” „betegség/egészség” témakörével. (Pethő 2008), (Gyetvai 2010), (Rác 2011), (Buda 2012)

³ Ezért beszél szívesebben az addiktológia okságinak tűnő „boldogság-hormonról”, vagy „adrenalin-függésről” az érthetőbb és természetesebb „örömháztartás” vagy „kontrollfüggő attitűd” más nézőpontú, viselkedés szintű (leíró) megközelítése helyett.

Kettős aspektus

A probléma egyrészt az addiktológia általános, diszciplínán belüli, *szakmai koherenciával* (szignifikációival) kapcsolatos problémájaként, másrészt az addiktológia változó környezetével, (társadalmi/politikai) *beágyazottságával* – a speciális magyar viszonyokkal kapcsolatos – (kommunikatív) problémájaként rekonstruálható. Az első kérdés tehát az addiktológia egészére vonatkozik és szignifikatív elemzést igényel, a másodikban a magyarországi speciális viszonyoknak van döntő jelentősége, ezért ez esetben kommunikatív elemzés lehet célravezető. Ezek vizsgálatához ezúttal is Horányi Özséb társadalmi részvételre épülő (Horányi 2009/b) kommunikáció-elméletét (PTC) és kommunikatív eszközrendszerét veszem igénybe, ahogyan azt már korábbi tanulmányomban – az *addikt jelenségek rekonstrukciós elemzését* javasolva – is tettem. (Simon 2014)

Kommunikatív elemzés

Szintér

A gyorsan változó hazai sajátosságokra tekintettel egyszerre vizsgálnunk kell a fennálló kommunikatív állapot előzményeit, hatásait és esetleges meghaladásának lehetőségeit. A „*drog-szcéna*” ágenseinek szignifikációi és kommunikatív állapota a hatalomhoz, a politikához („*drogpolitikához*”), illetve a szakmájukhoz való közelségük alapján rekonstruálható. Adott társadalmi kommunikatív térben e koordináták mentén helyzetük, mozgásuk, helyezkedésük időről-időre jól követhető.

A szintér megválasztása tehát társadalmi léptékű, ágensei a „*drog-szcéna*”⁴ szereplői, ki-tüntetetten annak hatalomban lévő ágense („*drogpolitikus*”) és a hatalmi disztribúción jelenleg kívül lévő, magát (korábbi hatalom-közeli pozíciójához képest) „kisemmizettnek” érző, előbbieket által „*droglobbinak*” nevezett kollektív ágens érdekcsoportja. Nem nehéz belátni, ahogy „fogyasztó” és „ellátó” egyéni ágensek, úgy a „*droglobbi*” és a „*drogpolitikus*” is ugyanazon, „*drog-szcéna*” részvevői, egymást feltételező, kiegészítő (kollektív) ágensek. Létük szimbiotikus párjuk létének függvénye. Ez a közelmúltbeli állapot. Tanulmányomban először az általános (addiktológiai) szignifikáció alapállapotát tekintem át, majd a közelmúltbeli kommunikatív állapot előzményeit és máig tartó következményeit vizsgálom nevezett kollektív ágensek időben egymást követő kommunikatív állapotainak „pillanatfelvételein”.⁵

Szignifikatív

Nézzük tehát – viszonylagosan rendszerbe szedve, és amennyire lehet, tömörre csupasztva – az addiktológia hibásnak, gyengének vagy gyanúsak tetsző felépítése belső logikájában azokat az ellentmondásokat, részgazságokat, melyek kapcsán évek óta folyamatosan külső és belső bírálatok érik, de amelyekkel évek óta – úgy tűnik – mégis gond nélkül, „vidáman”

⁴ A „drog-szcéna” kifejezést 2011-ben tartott első, nagyszabású tiltakozó összejövetelükön önmagukra alkalmazták a szakma részvevői annak kapcsán, hogy az új politikai hatalom a korábbi évekhez képest drasztikusan csökkentette a területnek juttatott pénzeket. Ebben a tanulmányban szerző a kifejezést teljesebb körben, a hatalmat képviselő szakpolitikusokat is beleértve használja, annál is inkább, mert ebből a perspektívából (szaktudományos nézőpontból) álláspontjaik között lényegi eltérés alig mutatkozik.

⁵ „Hatalmi” és „drogpolitikai” szempontú szignifikatív áttekintésére nem vállalkozom. Ez utóbbi tárgyban leginkább magukat a „Tervezeteket”, illetve Sárosi Péter (2011) áttekintő („drogpolitikai”) tanulmányát ajánlom.

együtt él.⁶ Egyszerű szempontrendszert javaslok: vizsgáljuk úgy, *mintha tudomány lenne*, félretéve egyelőre azt a megalapozottnak tűnő gyanúkat, hogy (nézőpontunkból) szedett-vedettnek tűnő felépítését alapvetően más szempontok vezérik.

a.) Tisztázatlan, pontatlan, vagy hiányzó terminológia

– Definiálatlan fogalmakkal („*drog*”), („*kapu*”), („*drogos*”) operál, a leírások többsége ebből következően annyira általános, hogy – ebben a formában – inkább *közhelyszerű*, mintsem valódi, társadalmilag, egyénileg hasznosítható információ forrása.⁷

– Még az olyan fogalmak, mint „*substance*” vagy „*dependence*” is, meglehetősen kevés támpontot nyújtanak a rendellenesség súlyosságára, vagy a kezelés mibenlétére vonatkozóan. Ezek további összevonása „*substance use disorder*” közös fogalommá (DSM-5-ben) a diagnosztikus kategórián belüli lehetséges változatok további növelését eredményezi. (Brink – Scippers 2012)

– Ideológiailag szennyezett fogalmaiban ideológiai (politikai) vagy morális jobbitó szándék és kutatás kontrollálatlanul mosódik egybe.

– A konkrét eseteleírás szintjéről valamiféle általánosabb érvényű megállapítás szintjére lépés érdekében hibás út az *addikt-tárgyak összemosása* végső esetben valami féle Jolly-joker „*drog*” fogalommá. (Helyette sokkal inkább az addikt jelenségek *szimptomatikus etapjainak* egybevetése /metszete és folyamata/ hozhat értékelhető eredményt). (Simon 2012, 2014)

b.) Hibás, előítéletes professzionális attitűd

– Társadalmi szinten a „*mi normálisok*” intoleráns elhatárolódásban a média, gerjesztő szerepét említik sokan. (Young 1974) Jellemzőbbnek tartom ennél a függőség, mint „betegség” felfogásából⁸ adódó osztársadalmi tagadás („denial”) törvényszerű reakcióját, amelyet a tisztázatlan „*drog*” fogalom nyelvi szinten is megalapoz (kifejez). (Simon 2005, 2012)

– Sokan állítják (szemben az alkoholizmust betegséggként számon tartó irányzatokkal), hogy olyan címkék, mint „alkoholista” vagy „függő” éppen hogy kontra-produktívak, több kárt, mint hasznot hoznak (Fingarette 1990); ennek elfogadása Wesson, Havassy & Smith (1986) szerint erősen kapcsolatba hozható a függőség élethosszig tartó, gyógyíthatatlan betegséggként való elkönnyvelésével. (Chiauzzi – Liljegren 1993)

⁶ Egyetlen tudomány sem létezhet huzamosabb ideig a következetes gondolkodás szabályait ennyiféleképpen és ilyen mértékben figyelmen kívül hagyó belső ellentmondások feszítésében. (Egyik sem kap ugyanakkor ekkora lehetőséget társadalmi folyamatoknak az „elgondolásai” szerint történő – ellensúly, vagy alternatívák nélküli – szabad befolyásolására.) Egyebek mellett ez is indokolja a problémák számbavételét.

⁷ Mái emlékezetes számomra az a valóban kínos jelenet, mely a még működő Nap-TV Kinn-padon rovata szenzációsnak szánt vitaműsorában hangzott el évekkal ezelőtt. Meghívták erre a Kendermag Egyesület vezetőjét és vitapartnerétül egy idősebb urat a „drog” elleni küzdelem élharcosaként. Hosszú percek óta ment az egyre élesebb hangú műsor, amikor az idős úr nem bírta tovább a fiatalabb „flegmaságát” és felcsattant: „Maga legalizálni akarja, amitől az én fiam az életét veszttette!” Mire a másik meglepetten: „De hát tudomásom szerint még senki nem halt meg marihuána túladagolásától!” „Ki beszél itt marihuánáról? Az én fiam heroin túladagolása miatt veszttette az életét!” „Sajnos a műsoridőnk lejárt, legközelebb innen folytatjuk” – közli a szerkesztő. Ám a fiktív drog-fogalom továbbra is kábít bennünket.

⁸ Betegségből indul ki, pedig ez olyan, mintha az emberi elme konstruktivitását a paranoia felől próbálnánk megérteni.

- Diagnosztikus kategóriái felállításakor életkori sajátosságokat, súlyossági, veszélyeztetettségi (pláne egyedi!) különbségeket alig vesz figyelembe, holott ezek legtöbb esetben jóval döntőbbnek bizonyulnak, mint magának az addikt-tárgynak a sajátosságai. Az addikt állapotot statikusként („drogos”), nem annak dinamikus folyamatában kezeli. (Chiauzzi – Liljegren, S. 1993)
- Ha mégis, a „*bűnös tevékenység*” elvére épülő felfogások (lásd: „*kapudrog*” vagy „*drogkarrier*” fogalmai) egyirányúnak tételezik a folyamatot, ami súlyosan *stigmatizál*. Ez a visszaút esélyeit lebecsüli, azt kivételes lehetőségnek tartja. (Vö. pl. a „*bukott angyal*” szindróma, vagy „*jojó effektus*” és hasonló köznapi jelenségek iatrogén ártalomként való létrejöttét a helytelen összefüggésbe helyezett, elmarasztaló értékelés lehetséges következményeként.)
- Adódik ez főként abból, hogy az addiktológia főárama a megbetegedés tényének megállapítását, pontos „*diagnosztizálását*” (sic!), olykor folyamatának nyomon követését még tárgyának tekinti, a szabadulás (gyógyulás) spontán folyamatait azonban – úgy tűnik – már nem tartja annak.⁹ Ez a felemás attitűd bizonyos jelenségeket (*denial, relapszusok*) inkább tart a „betegség sajátossága” *visszahúzó* (negatív), mintsem a kliens „egészséghez való ragaszkodása”, vagy „változtatni kívánó tapasztalatgyűjtése” (Prochaska et al. 1992, 2009) *előre tekintő* (pozitív) tüneteinek.
- Éles elhatárolódást tesz a „*drogosok*” és a „*mi*” között, mégis adós annak a gyakorlati (pl. szülői, pedagógusi) szempontból igen lényegesnek tűnő szempontrendszernek a megteremtésével, mely egy *addikt kontinuum* mentén – legalább hozzávetőlegesen – meghatározná, hol van olyan „*kritikus pont*”, ahol veszélyeztetettség figyelmeztet, vagy ahonnan a visszafordulás vagy újrakezdés egyre nagyobb valószínűséggel külső segítséget igényel.¹⁰

c.) Hibás logikájú, vagy téves megközelítések, ebből eredő hibás döntések, döntés-előkészítések

- A diszciplína *szignifikátuma* nem valamely *pszichoaktív hatóanyag*, azt egy másik igen tiszteletre méltó tudomány (toxikológia) vizsgálja, hanem a függőség egyéni, társas, társadalmi szintű jelenségei, és ezek szinergiái. Felfogásom szerint ez a korszerű kommunikáció-tudomány keretei közt lehetséges. Az addikt-tárgy vizsgálatának ebben az összefüggésben lehet szerepe.
- Egy alapvetően társadalmi jelenséghez az élettudományok *magyarázni* kívánó szemléletével közelít. A társadalomtudományok *megérteni*, a természettudományok inkább *magyarázni* törek-szenek vizsgálatuk tárgyát. Ebből aztán nagyon egyszerű képletek születnek. (emlékeznek bizonyára: „az alkoholizmus oka az alkohol”). Az *egyvágányú diszpozicionális* magyarázatoknak a megvilágító ereje nem túl nagy, de előnyük, hogy szinte lehetetlenné teszik további magyarázat kérését. (Pete 2006)
- A ma legnagyobb hatású felfogás az időbeni egymásutániságot ok-okozati kapcsolatnak tételezi. Az alap-elmélet az általa létrehozott kategóriával „igazolja” a létrehozó elvet (*petitio principii*). (Kandel – Yamaguchi 1993, Vanyukov et al. 2012)
- A meghatározatlan nézőpontból készült leírásokkal kapcsolatosan óhatatlanul felmerül a „megfigyelő és cselekvő perceptuális torzításából” adódó *attribúciós hiba* (Rác 2002) lehetősége.
- A diszciplína tárgyának tisztázatlansága, a *kontroll helye* (Rotter 1966) konkrét helyzetben történő pontatlan meghatározásával („lebegtetésével”) a felelősség külső ágensre történő áthárításának kézenfekvő lehetőségét nyújtja. Ezt a gondolatot bővebben kifejti több új kiadást is megélt könyvében John D. Booth. (Booth 1992)

⁹ Mintha az onkológust csak a betegség progressziója érdekelné, a gyógyulás folyamatai, feltételei már nem.

¹⁰ Ezen a téren „pedagógiai” (és „prevenációs”) céllal a „zéró tolerancia” nehezen értelmezhető, farizeus álláspontja vált leginkább elterjedté.

– A *reprezentativitás*, ill. az *egyediség* problémája. Általános tapasztalatok érvényesítése az egyedi esetek sajátosságainak tiszteletben tartása nélkül, illetve beteg-populáció klinikai (egyedi) tapasztalatai alapján esetenként nekibuzduló országos „prevenció” szervezése – ekkora variabilitás esetén kódelőjáróan kudarca ítélt, nem mellesleg komoly (szakmai, erkölcsi) károkkal járó, felelőtlen vállalkozások.

Kommunikatív

(ill. az *addikt kommunikatív folyamat-elemzés három stádiuma* (Funk 2000))

A rendszerváltással megnőtt lehetőségekkel, a fogyasztási szokások, s a korábbi kínálatához kialakult szabályozó és kontroll mechanizmusok felkészületlennek, elégtelennek, eszköztelennek bizonyultak. Ez az eszköztelenség széles társadalmi rétegek kiszolgáltatottá, védtelenné válását eredményezte. Itt a kamasz gyerek éppúgy veszélyeztetetté vált a veszélyes és csábítóan kínált új élményekkel szemben, mint a nyugdíjas az élethosszabbító orvosi eszközöket százezrekért nyakába sózó, kifinomult marketing-technikákkal szemben. De (értelmezésünkben) *addikt veszélyeztetetté* váltak politikusok, szakpolitikusok, sőt egész szakmák is, amennyiben kevésbé védte őket évek során csiszolódo integritásuk.

A (szintén nem oly régen önállósult) pszichiátria alkoholológiával, toxikológiával foglalkozó szakemberei a legnagyobb természetességgel fordultak az új kihívások felé. Orvosi szemléletük, kóroktani gondolkodásuk azonban minden addikt jelenség mögött törvényszerűen „hatóanyagot”, kemikáliát kerestek. A politikának pedig az a sajátja, hogy szinte állandósult tünetként egyszerűen megfogalmazható, látványos közellenségre van szüksége. Feltörekvő politika és feltörekvő addiktológia e területen egymásra talált. Közös termékük „*a drog*” nevű média-fikció, melyből a politika rendszeresen és „jó adagot” irat magának. (Igaz, jól meg is fizeti). („*Mézesetek*”, 1. stádium” mondaná Funk dr., lásd Funk 2000.)

Az addiktológia pedig adja, sőt megnövekedett hatalmára ébredve, egyre többet és egyre nagyobb adagokban.¹¹ Olykor már kéretlenül is. (A tolerancia nő, a drive szintén.) „*A droghelyzet fokozódik*”(!),¹² hallhatjuk nap-mint nap, s a foglyul ejtett állam fizet. Egy „valódi” és egy „csinált” probléma e ponton egyre élesebben válik ketté. (Az előbbi a rendszerváltást követő fentebb leírt társadalmi veszélyeztetettség valós, napi kihívásait, utóbbi a morális pánik-keltés érdekében fiktív „*drogmumus*” kergetését, sajátos „látványkommunikáció” művelését, egyúttal a sóvárgó politika napi ellátását jelenti. (2. stádium)

Az állam azonban (a soros kormányváltást kihasználva) megragadja az alkalmat, és keményen „visszazsarol”. Korábbi juttatásait 1/10-ére csökkenti. A „drogscéna” komoly sérelmet szenvedett szakmai csoportja évek óta szervezeten és erőteljesen tiltakozik, tizedére csökkentett ellátottságát, korábbi privilegizált helyzetét visszasírva/követelve, jól szervezett, közös kismimizett érdekcsoportot alkotva, ám meggyőző társadalmi hasznosságot felmutatni képes szakmai érvrendszer nélkül. Nyilvánvalónak látszik, hogy ezen a terepen (a politikai

¹¹ A híryananyagokban rendszeresen jelenik meg ekkor a nem túl fantáziadúsán variált „kaptafa-mondat: „A budapesti (magyarországi) középiskolákban (szakiskolákban, szakközépiskolákban) minden második (harmadik, ötödik) fiatal kipróbálta (találkozott, megkóstolta) már *a drogot*.” Definiálatlan fogalmak, elsikkadó reprezentativitás, ismeretlen módszertan. Igazi „*brit kutatók felmérése szerinti*” típusú, de kiszámíthatóan célzott hatású, hangulateltelő híryananyag. (Simon 2005)

¹² Szerző ezekben a kritikus években, félállású iskolapszichológusként, egy fővárosi építőipari szakiskola pszichológiai feladatait látta el. Ez idő alatt, néhány banális eseten kívül, nem találkozott komolyabb visszaéléssel. Egyik esetben viszont két éves munkájába telt, hogy az „elterelés” következtében jelentősen megnőtt veszélyeztetettséget, segítő háttér-tevékenységével megfelelően kompenzálja.

arrogancia mezején) nála jobban pozicionált, felkészültebb ellenfelek játszanak. Tiltakozása így leperog, egyéb (szakmai) fegyvere csorba. Ez idegen pálya. Erről a pályáról mielőbb célszerű levonulni. (3. stádium)

1. táblázat

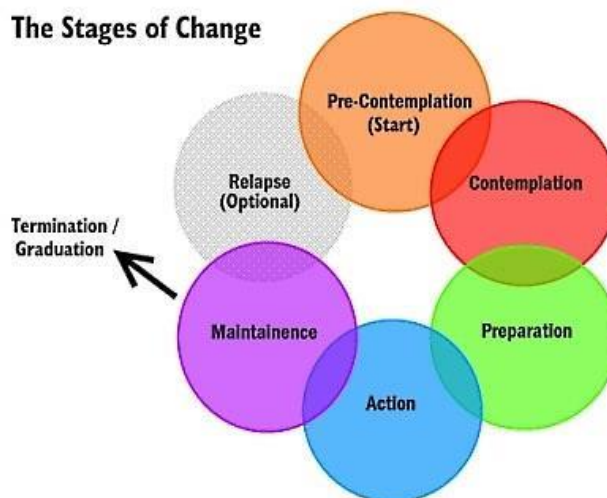
*Az addiktológia „addikt kollektív ágenssé” válásának folyamata
(a lehetséges változások szakaszaival)*

Társadalmi szintű <i>addikt kommunikatív állapotok</i> (1, 2, 3) progrediálásának folyamata		
1. stádium	<ul style="list-style-type: none"> – Az addiktológia nevében hozott döntések, valójában <i>politikai döntések, az addiktológiát a politika döntései legitimálására</i> használja. – Az <i>alárendelt, kitartott szerep</i> → a formálódó szakmát nem elégíti ki. 	politikai visszaélés
2. stádium	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Pygmalion életre kel</i>, és önálló tevékenységbe kezd. – <i>Mesterséges igényt kelt</i> önmaga iránt, megszervezi az állami juttatások elosztását (<i>technicizálás</i>) → önjáróvá válik, átveszi a raportot. – Ennek fenntartása érdekében szakmai kompetenciái helyett célszerűen a <i>zsaroló potenciálját</i> fejleszti (technicizálás kiteljesítése, másodszándékú kommunikáció, morális pánikkeltés). 	szervezeti visszaélés, „ <i>state capture</i> ” ¹³ (Martini 2014)
3. stádium	<ul style="list-style-type: none"> – A „<i>birodalom visszavág</i>”, kodependencia, kölcsönös függőség → „<i>róka fogta csuka</i>”. – Kommunikatív „<i>pattállapot</i>”. – Erős „<i>megvonásos tünetek</i>”, denial. – Mindenki rosszul jár (szakmai, kapcsolati, társadalmi leépülés). Hosszú távon fenntarthatatlan <i>addikt kommunikatív állapot</i>. 	kölcsönös visszaélés (jelen állapot)
VAGY:	A szabadulás ciklikus szakaszai (Prochaska et al.)	
	<ul style="list-style-type: none"> a.) Nincs szándék a viselkedés változtatására. b.) A probléma felismerése cselekvési szándék nélkül. c.) Szándék a probléma megoldására. d.) Aktív viselkedésváltoztatás. e.) Kitartó változás, új viselkedés megjelenése. f.) Visszaesés korábbi viselkedésmintákba. <p style="text-align: right;">(Lásd 1. ábra)</p>	Pre-contemplation Contemplation Preparation Action Maintenance Relapse

¹³ Transparency International (2009) The Anti-Corruption Plain Language Guide.
http://www.transparency.org/whatwedo/publication/the_anti_corruption_plain_language_guide

1. ábra

A szabadulás ciklikus szakaszai (Prochaska et al 1992, 2009, Simon 2014)

forrás: http://www.smartrecovery.org/resources/library/Articles_and_Essays/Stages_of_Change/understanding_stages_of_change.htm (James Prochaska)

Feltételrendszer és működtető mechanizmusok

A vizsgált szintér jelentős ágense (röla eddig kevés szó esett) a „drogfogalom” fogyasztója, akinek reakciójára számítva „drogmumus” maga is életre kelt. Most azért citálok, mert a bevezetőben feltett „miért” és „hogyan” kérdések megválaszolásához a deviancia és a média szociológiai irodalmából eredeztetett *morális pánik* (Kitzinger 2000) fogalmához kell visszanyúlnunk. A Császi által (McRobbie 1994, ill. McRobbie és Thonton 1995 nyomán) említett „rég” és „új” típusokhoz képest (Császi 2003) az itt felismert legújabb típus tulajdonképpen egy harmadik forma. Időközben a szakmai médiaismeret igen magas fokúvá vált, ehhez képest a média-fogyasztás még mindig kissé naiv, kezdetleges. Ebből következően a médiahatás professzionális kezekben sok esetben olyannyira kiszámítható, hogy nagy biztonsággal lehet számolni az általa kiváltott, kalkulált társadalmi reakcióval.¹⁴ Így tehát – a vizsgált esetben is – kevésbé *morális pánikról*, még kevésbé új típusú társadalmi „*rítusról*”, sokkal inkább professzionális tudatossággal alkalmazott (egyoldalú) *morális pánikkeltésről* beszélhetünk. Arról, hogy a morális pánikkeltés voltaképpen a *technicizálás* (Jancsics – Jávör 2012, Jávör 2014) *részeként* illeszkedik az érdekszféra szervezeti eszköztárába. A kulcspozícióin keresztül hatáskörbe vont érdekközösség (jó „*felelőtlen szervezetként*”) ez utóbbi lépéssel, az immár kalkulált és manipulált médiahatás révén, a bekövetkező társadalmi fogadtatásnak is (kiszámíthatóan és kockázatmentesen) megágyaz. A szervezeti viselkedés jellemzőjeként annak egyes tagjai – többnyire spontán és jó szándékkal – a szervezet részeként szolgálják annak ki nem mondott, látens céljait. Információ hiányában csupán kevés magas pozíciót betöltő vezető láthatja csak át a szervezeti működés egészének a deklarálttól eltérő, valós céljait.

¹⁴ Ezúton válhat sok más esetben is „*politikacsinálás*” részévé.

Addikt kollektív ágencia

Külső szemlélő számára a történet pikantériáját talán leginkább az addiktológia *addikt kollektív ágenssé* válásának folyamata adhatja, amiben azonban semmi meglepő nincs. Sőt, a társadalmi kommunikatív állapot adott viszonyait tekintve csaknem törvényszerűnek mondható. Ha a szervezeti és a társadalmi környezeti feltételek¹⁵ adottak – márpedig, a rendszerváltás következtében Magyarországon különösen azok – a rövidtávú érdekek mentén szerveződő addikt kötődés meg tud történni. És ami megtörténhet, az meg is történik, függetlenül valamely érdekcsoport eredeti céljaitól, és tevékenységének eredeti tárgyától. Megfelelő feltételek esetén igazi, sodró *addikt folyamat* áll elő, melynek újabb és újabb kommunikatív színterein ágens egyre újabb döntési helyzetekbe kerül, újabb problémákat kell azonosítania és kell rájuk megfelelő választ adnia. Éppen úgy, ahogyan azt a „*Hajnali feles*” modellen demonstrált *addikt folyamat* egyes stádiumainak rekonstruálása során korábbi tanulmányomban bemutattam. (Simon M. *Jel-Kép* 2014/2)

Ami talán mégis feltűnést keltő, az a szakmai érvekkel szembeni makacs változatlanság és stabilitás, ami a kölcsönös függőségben való egymásra talált/utalt felek kiegyensúlyozott erőviszonyaiból és – talán furcsa, de – megelégedettségéből adódik. Megtévesztheti az is a kívülállót, hogy a „drogscénán” belül, civil szervezetként fellépő szakmai érdekcsoport („drog-lobbi”) és a „drogpolitika” közt fel-fellobbanó parázs vitákban látszólag „szakmai ellentét” nyilvánul meg. Félreértés ne essék, itt *lényegi* szakmai ellentét nincs a felek között. A vita valójában az anyagi és természeti javak (pénz és hatalom) elosztásáról szól, ahogy arra korábban már utaltam. A társadalmi kontroll alól „elszabadult”, egyúttal azonban súlyosan függővé is vált érdekközösség a közvélemény manipulálásán keresztül ugyan foglyul ejti az államot, ám ezzel a lépéssel önmagát is súlyosan kiszolgáltatott, *kodependens* állapotba hozza. Ráadásul az a látszólagos érdekeltség, amely ennyire zárt közösséggé teszi tagjait, ma alig teszi lehetővé a közösségen belülről jövő szakmai innováció felbukkanását. És valóban, az utóbbi idők addikt témával kapcsolatos újszerű, friss gondolatai – Máté Gábor dr. (2012), Prochaska J. és tsai (1992, 2009), Gerald May (2006), Ann Gadd (2012), H-Peter Röhr (2014), Feldmár András (1997), Tapolyai Mihály (2002), stb. – valamennyien az elemzett „drogscénán” kívülről érkeztek.

A kínálkozó lehetőségek csábereje¹⁶ (incentív), a belső késztetés¹⁷ (drive) igénye az adódó lehetőségeket kollektív ágenciák estén is saját (rövid távú) érdekei szerint alakítja. A szervezeti viselkedésnek ezek az újszerű szempontjai olyan vizsgálatokra adnak lehetőséget, melyektől egyrészt az *addikció*, másrészt az *addikt jellegű szervezeti viselkedés* természetéről, háttéréről, mozgatóiról nyerhetünk újabb ismereteket. Tanulmányomnak a *Jel-Kép* 2016/2 számában következő második részében az addikt kollektív ágens két szimptomatikus intézményének szakmai elemzésére keríték sort. (A tanulmány első és második felének közös irodalomjegyzéke a második rész végén lesz található.)

¹⁵ Kis ország, kis szakma, összefonódó kapcsolatrendszer, törekeny szakmai háttér mellett, pályázati, elosztási, bírálati, felhasználási rendszerek átfedése, kialakulatlan szakmai identitás, mindenkinek újszerű kihívások, lehetőségek. Bizonytalan kontroll mellett gyenge integritás, fokozott hagyományos „orvosi tekintély”, plusz „íróasztal-tekintély”, stb teremtenek fellazult társadalmi kommunikatív feltételeket. A színtér integritásáról lásd Antal–Kiss (2012), Klotz–Sántha (2013).

¹⁶ A korábban háttérbe szorított, lekezelt szakma gyors felépülésének és kitörésének ígérete.

¹⁷ Kollektív integritás gyengesége, gyors előrejutás lehetősége.

Szabó Levente

A MODERN TERMÉSZETTUDOMÁNYOK PROBLÉMÁINAK KOMMUNIKÁCIÓ- ELMÉLETI KUTATÁSÁRÓL

I.

A kommunikációtudományok kétség kívül a modern társadalom leírására és értelmezésére jöttek létre, ugyanakkor maguk is a modernitás termékei. Egy fiatal tudományág, amelynek alapjai formálódnak, kevésbé szilárdultak meg, de meglepően alkalmas kulcsot – vagy inkább kulcsok halmazát – tudják adni igen különböző és változásoknak kitett területekhez. Ha mostanság bizonyos kérdőjelek fogalmazódtak meg a kommunikációtudományok szerepét illetően, akkor alighanem részben ezt az – „ellentmondásosnak” tűnő – képet értékelik.

A kétség mélyebben fekvő gyökere mégis az, hogy a modern társadalom emberképe problematikus: az egyén helyzete nem adottság a természeti és társadalmi világban, de még a saját belső világának vonatkozásában sem. A kommunikációtudományok jelentőségét az teremtette meg, hogy a modern ember a kommunikáció útján hozza létre helyzetét a természeti és társadalmi világban, valamint belső világának önreflexióját.

Mindenkor erős kutatási hipotézis, a vitázóknak problémafelvetés: vajon ez a kommunikáció mennyiben hozza létre a természeti, társadalmi és belső világot? A társadalmi és belső világ esetében a kérdés sok specifikus esetben nyilvánvaló kérdéssé tehető: például a modern társadalmi intézmények (így például a demokrácia intézménye) mennyiben és hogyan jön létre a kommunikációs lehetőségek megvalósulása során, vagy a pszichikum (így például annak konstituensei, talán legközismertebb meghatározásban a Freudtól származó tudatalatti, tudat és tudatfelettes formájában) mennyiben és hogyan jönnek létre a kommunikációs interakciók során. A probléma a nyelv vonatkozásában is specifikálható: például az, hogy a nyelv mennyiben és hogyan alapozza meg a társadalmi összefüggéseket (így például egészen konkrét kérdés lehet a jog szemantikája), illetőleg mennyiben meghatározója a modern emberképnek (így például egészen konkrét kutatások tárgya lehet a gondolkodás és érzékelés nyelvi meghatározottsága). Csak néhány tetszőleges példát kiragadva.

A lehetséges válaszok azt mutatják, hogy a kommunikáció illetőleg a nyelv valamilyen módon létrehozzák a társadalmi és belső valóságot, amelyre vonatkoznak.

II.

A természettudományok esetében a kérdés ilyen formában nem vethető fel. A kommunikáció és a nyelv nem határozhatják meg a természeti világot. A természettudományok egésze lényegét tekintve arra a feltételezésre épül, hogy az emberi világtól és megismeréstől függetlenül létezik egy valóság; magától értetődően bizonyítható, hogy ez az ember megjelenése előtt is létezett.

Részben az emberiség történetében kialakult tapasztalatoknak és világképeknek, részben a felvilágosodás programjában megfogalmazott racionalitás fogalmának megfelelően ez a valóság egy egészet alkot, amely megismerhető, mert ezt az egészet általános összefüggések határozzák meg (a természeti törvények definíció szerint éppen ezek az összefüggések). A módszeres tudományos kutatás ezt az egészet fogja visszatükrözni – ez azt is jelentette, hogy maga a tudomány is egy elméleti egészszé fog összeállni.

Ez a kép azonban a modern tudományok megjelenésével kétségessé vált. Olyan elméleti rendszerek jelentek meg, amelyek nem voltak beilleszthetők ebbe az egészbe. Ugyanakkor ezek az új elméleti rendszerek nemcsak hogy önmagukban egészek és teljesnek mutatkoztak, de nem voltak összevethetők a korábbi összefüggésekkel, és általános újraértelmezéseket is kínáltak. Az elméletek saját jogukon több eredményre vezettek – és inspiratívabbak is voltak az elkövetkezendő elméletalkotások számára.

Mindez felvetette a nyelvi kérdést. A természetre vonatkozó leírás eszköze, amely nem tudta annak egységét visszaadni, vizsgálандóvá vált. Az egyes elméleti rendszereknek valamilyen módon reflektálniuk kellett arra, ahogyan a természeti törvényeket megfogalmazták, és ahogyan ezeket megfigyelni és igazolni is tudták. Az alternatívák lehetőségei az elméleti rendszerek logikai alapjaira vonatkozó szigorú növelték, ám éppen ez mutatta meg, hogy sokkal több lehetőség van a követelményeknek megfelelő zárt matematikai rendszerek előállítására, mint bármikor. Az a filozófiai feltétel és várakozás, hogy a kísérletek és megfigyelések az alternatívák közül csak egyet igazolhatnak, általánosságban nem vált igazolhatóvá.

A természettudományokban a jövő nyitott: nem igazolható egy egységes elméleti és nyelvi rendszer lehetősége, ám a tapasztalatok alapján és elvileg nem igazolható ennek lehetetlensége sem. A radikálisabb hipotézis egyenesen a leírás tárgyában azonosítja a probléma forrását. Eszerint nem is a nyelvi eszközeink olyanok, hogy több, akár egymást kizáró elméleti rendszer meghatározása válhat lehetségessé, hanem maga a valóság ilyen: olyan párhuzamos világok léteznek a multiverzumban, amelyeknek megfelelnek a leírások (ezek száma például a húr-elméletben akár olyan nagy lehet, ami több mint a látható univerzumunk atomjainak az összege). Ez az elképzelés azonban sokkal alapvetőbb ismeretelméleti problémákat vet fel (tárgyalásukat ehelyütt nem tekintem célnak).

III.

A különböző elméleti-nyelvi rendszerek lehetősége és egymáshoz való viszonyuk nemcsak filozófiai probléma, hanem nyelvi, kommunikációs kutatási terep is.

Igazán kézenfekvő lenne a fenti kérdések kutatására kiemelni a természettudományok területéről például a genetikát. Egy olyan elmélet vált kísérletileg is szokatlanul sikeressé, amely kétségtelenül metaforikus: az emberi kommunikációt leíró fogalmak (kód, információ, betűk stb.) olyan jelenségekre és struktúrákra lettek vetítve, amelyeknek minden bizonnyal nincs köztük az előbbihez. Hogyan lehet érvényes egy ilyen fogalmi rendszer? Például kevésbé kézenfekvő, de annál alapvetőbb kérdéseket érinthet a relativitáselmélet természeti törvényeinek a vonatkoztatási rendszerekhez rendelésének a vizsgálata. Hogyan lehet úgy természeti törvényeket meghatározni, hogy ezek nem abszolútnak tekintettek, hanem mérhető dolgokként kategorizáltak – nyelvi konvenciókhoz vonatkoztatottak? Előbbi példa azt mutatja, hogy elméleti-nyelvi rendszerek metaforákból jöhetnek létre, utóbbi arra utal, hogy a természeti törvények valamely elmélete a vonatkoztatási rendszer szimbolikus fogalmán alapulhat. Külön kutatás tárgya lehet azoknak a természettudományi kérdéseknek a számbavétele, amelyek a nyelvi-kommunikációs kutatások számára relevánsak lehetnek.

Alábbiakban a kvantummechanika egyik alapproblémáján mutatom be a lehetséges nyelvi-kommunikációs megközelítést. A példa nemcsak azért érdekes, mert a modern fizika egyik

alapvető elméletéről van szó, hanem azért is, mert a fentiekben megfogalmazott kérdések talán ebben mutatkoznak meg a legélesebben. És nem utolsó sorban azért is, mert a probléma nem elvont összefüggésekben és bonyolult berendezésekben jelentkezik, hanem – mondhatni, túlságosan is – egyszerű elméleti összefüggésben és kísérleti helyzetben.

A probléma, amely a *részecske-hullám dualitás* jelenségeként lett azonosítva, voltaképpen már jóval a modern fizikát megelőzően ismert volt. A kétféle tulajdonságot két különböző elmélet írja le. Történetileg a tudományos nyilvánosságban a két leírás sokáig csupán két elmélet versengéseként értékelődött, és hol a korpuszkuláris elmélet, hol a hullámelmélet került az érdeklődés fókuszába. Mindkét elmélet a fény viselkedésének leírására szolgált, az egyik úgy tekintett erre, mint nagy sebességű mozgó részecskék sokaságára, a másik mint hullámok formájában terjedő jelenségre. Mindkét elmélet számos jelenség magyarázatául tudott szolgálni. Előbbi például a fényvisszaverődés (a visszapattanó golyók mozgásához hasonló) törvényeit rögzíthette, utóbbi például az interferencia (az egymást erősítő vagy kioltó víz hullámok terjedéséhez hasonló) törvényeit határozta meg.

A két versengő leírás valójában a modern fizikában szembesült egymással, és kiderült, hogy a két elmélet nem egyesíthető egy általánosabb érvényű elméleti keretben. Egyes összefüggéseiknek következményei ellentmondásban vannak egymással. Ugyanakkor kísérletileg mindkét elmélet igazolható, a megfigyelések eredményei megfelelnek külön-külön az egyik és másik elméleti leírásnak. Bizonyos értelemben így maguk a megfigyelések eredményei lehetnek ellentmondásban egymással. Egy egyszerű példával: ha adott egy a fényt át nem eresztő akadály, a részecskéként viselkedő fény nem fog e mögé kerülni (akárcsak egy elhajított labda, ami egyenes vonalon haladva nem fog az akadály mögé kanyarodni), a hullámként viselkedő fény viszont igen (akárcsak a hanghullám, amelyet egy fal mögött is hallani fogunk). Úgy tűnik, a fénynek két arca van, és ennek megfelelően mindkét elmélet önmagában helyes lehet a közöttük levő ellentmondás ellenére.

Ezen a szinten a probléma két elméleti-nyelvi rendszer viszonya egymáshoz. Két ellentmondásmentes matematikai-szintaktikai rendszer, és két hozzájuk tartozó szemantika, amelyek külön-külön teljesekek. A szintaxisaik összekapcsolása matematikai ellentmondásokhoz vezet, így magától értetődő azt gondolni, hogy az önmagukban teljes szemantikai vonatkozások sem kapcsolódhatnak. Szigorúan véve két olyan nyelvi rendszert rögzíthetünk, amelyek között nincs fordítási lehetőség, „kommunikáció”.

Egy másik szinten lehet a kérdést feltenni: állítható-e, hogy a két elméletnek nem lehetséges közös szemantikai kerete? Vagyis a két elméletnek megfelelő jelenségek nem lehetnek egy közös valóság részei? Nehéz, mi több egyenesen intuíción ellenes lenne elképzelni a két elméletnek megfelelő párhuzamos, egymással kölcsönhatásba nem kerülő valóságokat – ezekkel és a köztük feszülő ellentmondással akár a hétköznapi tapasztalataink során is találkozunk kellene. Bár ezt a lehetőséget alaposabb analízis nélkül nem lehet elvetni, most nem fogjuk ennek következményeit megvizsgálni. A másik lehetőség: a két elméletnek megfelelő jelenségek valamilyen módon „a” valóság részei. Ebben az esetben újra két lehetőségünk van. A két elmélet viszonyában megjelenő ellentmondásnak a világban is ellentmondásos jelenségek felelnek meg. Ez a lehetőség a megismerés lehetőségét teszi kétségessé, hiszen a megértés lényegében a szabályosságok megtalálását jelenti. A másik lehetőség az, ha feltételezzük, hogy a két elméletnek megfelelő természeti törvények egy magasabb rendű törvénynek az aletei, a megnyilvánulásai. Ennek a törvénynek például arról kellene rendelkeznie, hogy a jelenségeknek mikor kell a korpuszkuláris, és mikor kell a hullám természetüket megmutatniuk, hogy ne kerüljenek „ellentmondásba” egymással. (Kiegészítésként még megfogalmazható: lehetséges, hogy a megfigyelés ennek a felsőbb törvénynek csak az aleteit jelentő – korpuszkuláris és hullám természetű – megnyilvánulásaira tud vonatkozni?

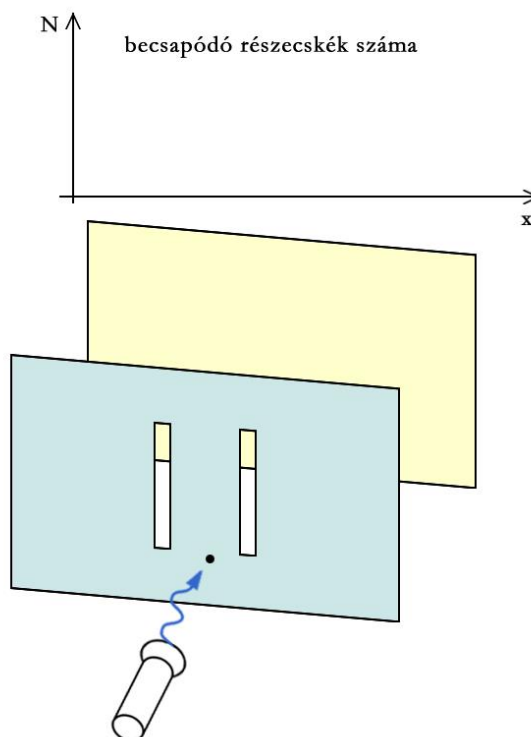
De mennyire szól mindez arról, hogy e vonatkozások alapjait jelentő két elmélet végső soron szimbolikus, így konvencionális elemekre épülő konstrukciók?)

Ha ez utóbbi feltételezésből indulunk ki, a kutatási kérdés a következő lehet: létre lehet-e hozni egy olyan megfigyelési helyzetet, amely kerete tud lenni a két elmélet vonatkozásainak? Vagyis azt kellene megfigyelni, hogyan viselkedik a „természet”, amikor az ellentmondást jelentő tulajdonságai egyszerre vannak előidézve. Figyeljük meg, hogy már itt, a megfigyelési körülmények felállításánál felmerül a beavatkozó megfigyelés kérdése, hiszen bizonyos értelemben egy ellentmondásos, azaz „természetellenes” helyzet létrehozását feltételezzük. A beavatkozó megfigyelés kérdése a kvantummechanika egyik alapvető problémája.

IV.

A körvonalazott megfigyelési helyzet kivitelezése a *kétlyukú kísérlet* megnevezéssel vált közzismertté, a kvantummechanika talán legtöbbet előadott klasszikusnak számító kísérlete, amely igen látványos módon mutatja az elmélet problémáját.

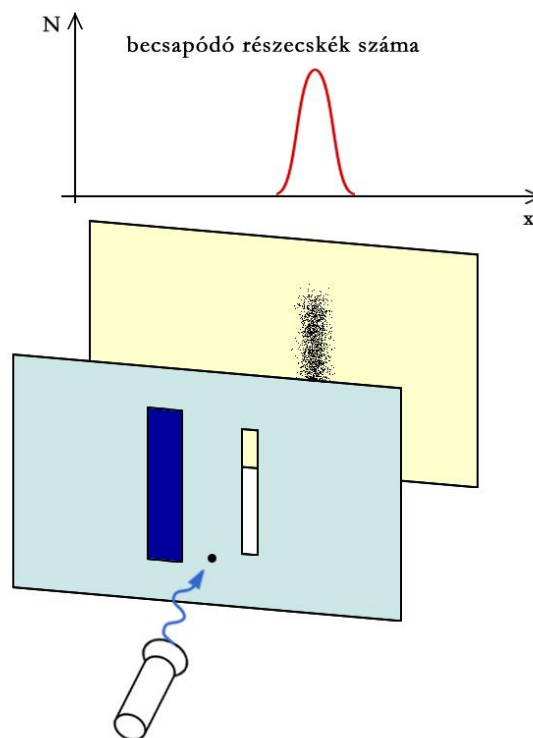
1. ábra

A kísérletben egy berendezés (elemlámpa forma) elektronokat bocsájt ki (kék hullámos nyíl és fekete pötty) egy lemez irányába, amelyen két rés található (halványkék felület). Az áthaladó elektronok ezután egy másik lemezen fognak becsapódni (halványsárga felület), ez egy detektáló felület, amely megmutatja a megérkezett elektronokat. A fenti grafikon a beérkezéseket ábrázolja, x a helykoordináta (például a detektáló felület bal szélétől mért távolság), N a becsapódott elektronok számát mutatja majd. A kísérlet célja szempontjából fontos feltétel – mint látni fogjuk –, hogy a forrás egyesével bocsássa ki az elektronokat (és nem csoportosan, tömegével).

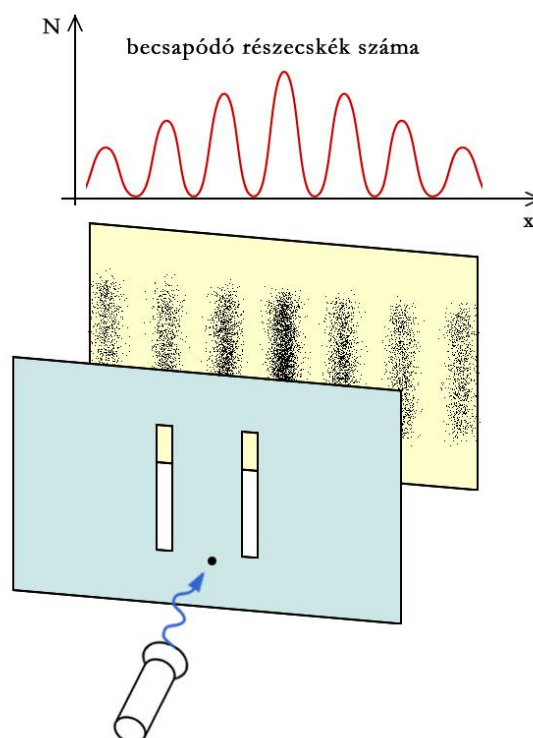
Legyen először letakarva az egyik rés (sötétkék takarás).

2. ábra

Az elektronok áthaladnak a nyitott résen, és a rés mögött fognak becsapódni a detektáló felületen. A grafikon ezt ábrázolja. Az elektronok részecskéként viselkednek (mintha golyókat dobáltunk volna át a résen). Ezután megnyitva mindkét rést, nem még egy hasonló alakzat megjelenése lesz az eredmény.

3. ábra

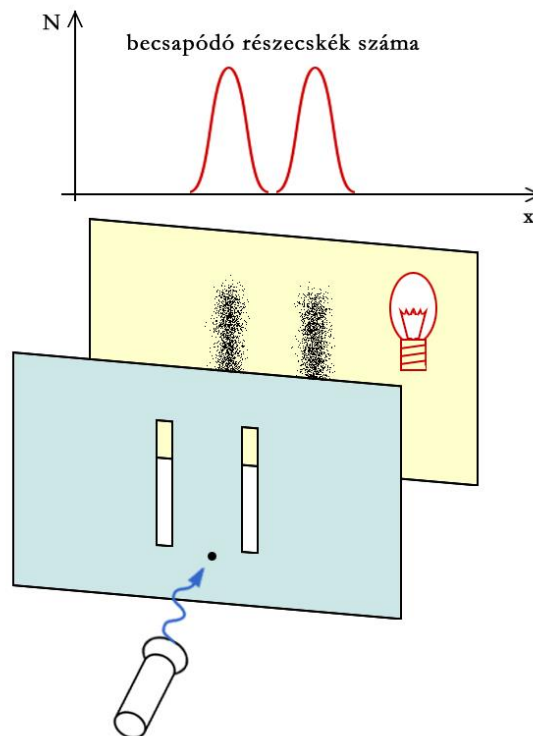
Ez egy interferenciakép. Hasonló ahhoz, amikor egy vízfelületen elhelyezett két résen haladnak át a hullámok. A detektáló felületen (mondjuk a parton) egyes sávokban hullámzik a víz, más sávokban pedig nem. A két résen áthaladó hullámok amikor találkoznak egymással egyes helyeken felerősítik egymást (amikor két hullámhegy találkozik), más helyeken pedig kioltják egymást (amikor egy hullámhegy és egy hullámvölgy találkozik). Hasonló interferencia alakul ki fény- és hangsugarak esetében is.

Az interferencia olyan jelenségek esetén alakul ki, amelyek hasonlóak a vízhullámokhoz. Ahol az esetleges alkotó részek (vízmolekulák) nagy tömege áll össze szabályos alakzattá és szabályos mozgást végez. A molekulák egyes csoportosulásai találkoznak egy másik csoportosulással és kölcsönhatás alakul ki közöttük. Az elektronokkal végzett kísérlet esetében nem ez a helyzet, hiszen a kísérlet egyik feltétele az volt, hogy a részecskék egyesével legyenek kibocsájtva.

Hogyan alakulhatott ki így interferenciakép? Szemléletesen csak az képzelhető el, hogy az elektron kettévált, és a részek a két résen áthaladva ezután interferáltak és egyesültek egymással. Ez azonban nem lehetséges, hiszen az elektron szét nem bontható elemi részecske (ha lehetséges is lenne a kettébomlás, a detektornak időnként fél-elektront is kellene jeleznie, ha csak az egyik összetevőnek sikerülne átjutnia valamelyik résen, ilyesmi azonban sosem történik). Ha nem válhat ketté az elektron, akkor az őt követő elektronnal lép kölcsönhatásba? Ez sem lehetséges, mivel a következő elektron a becsapódás után lett indítva.

A kísérletet úgy kellene módosítani, tehát, hogy a rések és az ott áthaladó részecskék közvetlenül legyenek megfigyelhetők. Ha a rések egy fényforrással vannak megvilágítva (villanykörtével szimbolizálva), akkor a fényben felvillanások fogják jelezni, hogy melyik résen van áthaladás. Ezt az információt lehet majd összevetni a detektáló felületen tapasztaltakkal.

4. ábra

A megvilágítás hatására azonban *lényegi változás* következik be. Az elektron újra korpuszkuláris tulajdonságát mutatja. A becsapódások helye megfelel a megfigyelt réseken történő áthaladásoknak, de eltűntek a hullámtulajdonságok, amit meg akartunk figyelni.

Nyilvánvaló, hogy a rések megfigyelését biztosító fényforrás valójában fotonokat bocsájt ki, és a felvillanások az elektronoknak fotonokkal történő ütközését jelzik. Ezek a kölcsönhatások megzavarják az elektronok mozgását. Ez azonban csak enyhe pályamódosulásokat kellene eredményezzen, ami az interferenciaképben szórások formájában kellene láthatóvá váljék, vagyis a kép nem változna, csak a vonalak válnának enyhén elmosódottabbakká. Ehelyett a kölcsönhatások az elektronok viselkedését alapvetően változtatják meg. Számos kísérlet történt arra, hogy olyan megfigyelő berendezést találjanak ki, amelyik nem zavarja meg ilyen módon az elektronok mozgást, de az eredmény mindig ugyanaz volt. Úgy tűnik, alapvető okai vannak a megfigyelés lehetetlenségének.

V.

A kvantummechanika elvként rögzíti a megfigyelés kölcsönhatással járó mozzanatát. Nem lehetséges megfigyelés kölcsönhatás nélkül, ez a *beavatkozó megfigyelés* fogalma. A kísérlet azt mutatja, hogy a beavatkozás alapvető lehet, nem lehetséges elvonatkoztatni tőle a megfigyelések eredményeinél (nem lehet elvonatkoztatni például korrekciós tényezőkkel, mint akkor, ha a kölcsönhatás csak enyhe szórást, pályaelgömbüléseket okozna).

Az elektronok fentebbi viselkedésére a fizika jelenleg sem tud magyarázattal szolgálni. A kvantummechanikában elfogadottá vált egy olyan kategorizálási mód, amely bár igen távol áll a szemléletességet igénylő gondolkodásunktól, arra viszont alkalmas, hogy matematikai reprezentációkat és levezetéseket tegyen lehetővé. Eszerint a réseknél nem válik ketté az elektron, de nem is az történik, hogy egyik vagy másik résen halad át. Az elektron állapota két áthaladási *lehetőség* valamilyen kombinációja, ez a *szuperpozíció* fogalma. A matematikai leírásban ez két valószínűség kombinációját (pontosabban komplex szorzatát) jelenti. A két résben valamilyen módon csupán ez a *két valószínűség van jelen*, és ezek eredményezik az interferencia jelenségét. Matematikai szempontból ez a leírás helyesnek bizonyul, hiszen bonyolultabb kísérleti helyzetekben is olyan számításokat és előrejelzéseket lehet végezni vele, amelyeknek eredményei megfelelnek ezeknek. Egészen pontosan: egy beavatkozó megfigyelést követően jóslatokat lehet tenni a következő beavatkozó megfigyelés kimenetelére.

Meglepő módon ez az elsősorban matematikai műveletek céljára felállított kategorizáció egyszersem több is pusztán absztrakciónál. A *lehetséges* áthaladások, valószínűségek valamilyen meglepő realitással bírnak. A *nullmérés* kifejezéssel illetett jelenségek során a megfigyelés akkor is változást idéz elő, ha nem detektál részecskét. Az előbbi kísérleti szituáció esetében a következő történhet: újra alkalmazzuk a fényt kibocsátó berendezést, ezúttal csak az egyik rés lesz megvilágítva vele. A megvilágítás előtt a detektáló felületen az interferenciakép látható, úgy mint fentebb a 3. ábrán. A fényforrást bekapcsolva eltűnik az interferenciakép, és az esetek egy részében felvillanást lehet látni a megvilágított rés mögött, amit becsapódás követ a megvilágított rés mögötti területen. Ez megfelel a várakozásoknak. Az esetek másik részében azonban a rés mögött nem látni felvillanást, vagyis nincsen megfigyelhető áthaladás, mégis eltűnik az interferenciakép, és becsapódást lehet detektálni a másik – nem megvilágított – rés mögött. Az elektron nem haladt át a megfigyelt résen – ezért volt nullmérés –, de a lehetőségének a megfigyelése is beavatkozással járt.

Ezek a jelenségek a modern fizikát megelőző klasszikus fizikában elképzelhetetlenek voltak. A klasszikus fizika lényegében a hétköznapi tapasztalatainkra épül, eredményei magyarázhatók e tapasztalatokra vonatkoztatva, modelljei ennek megfelelően elgondolhatók. A modern fizika és különösképpen a kvantummechanika jelenségei nem ilyenek mutatkoznak.

A mikrovilágban más jellegű természeti törvényeket lehet meghatározni, mint az emberi léptékű makrovilágban.

A megismerés is egészen más módon kell erre a világra vonatkozzon. A különbséget jól mutatja a beavatkozó megfigyelés problémája. Míg a makrovilágban el lehet vonatkoztatni az eszközök hatásaitól – a klasszikus fizika objektivitás fogalma a megfigyelőtől való elvonatkoztatás lehetőségén alapul –, addig a mikrovilág megfigyelésénél az eszközök és hatásaik hasonló nagyságrendűek, mint a megfigyelt jelenség – a megfigyelés aktusa és hatása konstitutív részévé válik a megfigyelt jelenségnek.

A fizikusok egy meghatározó része ezért azt gondolja, hogy a mikrovilág jelenségei ilyen feltételek között tulajdonképpen értelmezhetetlenek, legalábbis a klasszikus fizika megértés fogalma szerint. Az értelmezés csak matematikai lehet. A leírás feladata olyan matematikai rendszerek megalkotása, amelyek megfelelnek a megfigyelések eredményeinek, matematikai számolásokkal lehet jóslatokat tenni, új összefüggéseket és igazolható törvényeket lehet levezetni – függetlenül attól, hogy ezek megfelelőek a hétköznapi intuíciónkon alapuló gondolkodás módunknak vagy sem. A filozófiának csak e matematikai rendszerek vonatkozásában lehet feladata.

Vannak azonban olyan filozófiai értelmezések is – például az eredetileg éppen a kvantummechanikát megalkotó fizikusok által elindított *Schrödinger macskája* névvel elhíresült vitában –, amelyek a tudat új problematikáját látják a feltárult jelenségekben. Így a nullmérés szituációjában – amikor a megfigyelés mint kölcsönhatás be nem következte is megváltoztatja az anyag viselkedését – a tudat realitása mutatkozik meg, hatása olyan, ami a modern fizika előtt a klasszikus anyagi-világ-tudat dualitásában nem elgondolható. Más értelmezések a nullmérés jelenségét a negatív tények fogalma által nyújtott értelmezési keretben találják elhelyezhetőnek.

Kommunikációs szempontból tekintve a szemiotikai fogalmak kínálják kézenfekvően a kvantummechanikai kérdések értelmezésének a lehetőségét. Ebben a megközelítésben kidolgozott alapok szolgálhatnak a *szintaktikai* zártságú rendszerek vizsgálatára (így a matematikai kategorizáció és formalizmus meglepő hatékonyságának az elemzésére), a *szemantikai* vonatkozások rendszerének áttekintésére (vagyis a *jelekként* értelmezett jelenségek más jelenségekre vonatkozásainak analízisére), a *pragmatikai* kérdések felvetésére, tárgyalására (így a megfigyelés cselekvésként való problematizálására).

A kommunikációelméleti leképezésre a kommunikáció participációs elmélete (PTC) megfelelő keret lehet abból a szempontból, hogy már alapfogalmi és ezek struktúrájának szintjén meg lehet jeleníteni a felmerült kérdéseket. Az elmélet alapjában adott szemiotikai perspektíva a nyelvi rendszer (kód) fogalmát összekapcsolja a jelentéstulajdonítás (szignifikáció) aktusa, az ágens és szintér fogalmaival. A kvantummechanika megfigyelésekkel kapcsolatos problematikája így ebben a síkban elhelyezhető: a korpuszkuális és hullámelmélet olyan kódok használatát jelenthetik, amelyek a megfigyelést jelentéstulajdonításként határozhatják meg, ami a megfigyelő ágens aktusában valósul meg; a szintér fogalma azt mutatja meg, hogy e kódok használatával milyen tér-fogalom fog konstituálódni.

E kommunikációelméleti vállalkozások azonban előre láthatóan olyan helyzetekkel is szembesülhetnek, hogy akár a kiindulópontok és alapfogalmak újra- és továbbgondolását is szükségessé tehetik. Felszínre kerülhetnek és problematikusává válhatnak azok a hallgatóságos háttér-feltételezések, magától értetődőnek vett keretek, amelyek a szemiotikai összefüggéseknek az emberléptékű makrovilághoz való igazodottságukat nyújtják.

Így bizonyosan problematikus lesz azoknak a fizikai jelenségeknek a szemiotikája, amelyek az emberi intuícióval és értelemalkotással ellentétesnek mutatkoznak, és amely világ, mint láttuk, a megfigyelések számára közvetlenül nem hozzáférhető. Alapvető kérdések merülhetnek fel a megfigyelhető jelenségeknek a meg nem figyelhető jelenségekhez kapcsolódásuk

megértésében. Értelmezni kell azokat a kereteket, amelyek megfelelnek annak a helyzetnek, amiben két olyan nyelvi rendszer kapcsolódhat össze (a korpuszkuláris és hullámelmélet), amelyek bizonyos szempontból ellentmondásban vannak egymással. Kérdésfelvetés lehet az is, hogy vajon mennyiben szimptomatikus és szignifikáns ez a probléma a modern tudományok tekintetében, ahol az elméletek, mint nyelvi rendszerek egyre kevésbé látszanak egy felfedezendő nagy elmélet részegységeinek, és bár lehetnek nem összeegyeztethetők, kapcsolódniuk kell.

A modern természettudományok kutatása alighanem elengedhetetlen a kommunikáció-tudományok fejlődéséhez, és annak a szerepnek az átértékeléséhez is, amely a társadalomtudományok egy történetileg rögzült tartományához kötik. Másrészt úgy vélem, hogy a modern fizika egyik problémája – amely érinti a fizikatudomány identitását is – az, hogy elméleteinek és eredményeinek milyen a lehetséges percepciója más tudományterületeken, és ez a percepció milyen következményekhez vezet.

IRODALOM

- Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea – Pólya Tamás – Szabó Levente (2012) *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*, Budapest, Typotex.
- Bohr, Niels (1984) *Atomfizika és emberi megismerés. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat.
- Csaba Ferenc, (szerk.) (2003) *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén. Válogatott tanulmányok*, Budapest, Osiris.
- Einstein, Albert (2003) *A speciális és általános relativitás elmélete*, Budapest, Kossuth.
- Fehér Márta – Láng Benedek – Zemplén Gábor(2005) *Tudás az időben*. Budapest, L'Harmattan.
- Feynmann, Richard Phillips (1983) *A fizikai törvények jellege*, Budapest, Magvető.
- Forrai Gábor – Szegedi Péter, (szerk.) (1999) *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*, Budapest, Áron.
- Hamp Gábor (2006) *Kölcsönös tudás. Kommunikáció és megismerés*, Budapest, Typotex.
- Heisenberg, Werner Karl (1967) *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat.
- Horányi Özséb (szerk.) (2007) *A kommunikáció mint participáció*, Budapest, AKTI–Typotex.
- Horányi Özséb (2009) Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus (szinopszis, 7.3 változat). In Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János szerk., *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*, Budapest, Akadémiai, 201–235. Elérhető interneten: http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm
- Laki János (szerk.) (1998) *Tudományfilozófia*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- Neumann János (1965) *Válogatott előadások és tanulmányok*, Budapest, Közigazgatási és Jogi.
- Penrose, Roger – Shimony, Abner – Cartwright, Nancy – Hawking, Stephen (1997) *The Large, the Small and the Human Mind*. Cambridge, Cambridge University Press. Magyarul: *A nagy, a kicsi és az emberi elme*. Budapest, Akkord Kiadó, 2003.
- Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.) (1997) *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*, Budapest, Tankönyvkiadó.

- Quine, Willard Van Orman (2002) *A tapasztalattól a tudományig. Válogatott tanulmányok*, (szerkesztette és válogatta Forrai Gábor), Budapest, Osiris.
- Schwendtner Tibor – Margitay Tihamér (szerk.) (2003) *Tudomány megértő módon*. Budapest, L'Harmattan.
- Searle, John R. (1998) *Mind, Language and Society. Philosophy in the Real World*, Basic. Magyarul: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest, Vince, 2000.
- Simonyi Károly (2011) *A fizika kultúrtörténete*, Budapest, Gondolat.
- Smolin, Lee (2007) *The trouble with physics*. First Mariner Books. Magyarul: *Mi a gubanc a fizikával*. Budapest, Akkord Kiadó, 2011.
- Wigner Jenő (2005) *Wigner Jenő válogatott írásai* (válogatta Ropolyi László), Budapest, Typotex.

Szabó Péter

EGY INNOVATÍV KÉPZÉSI MODELL A MÉDIAOKTATÁSBAN

Az elmúlt évtizedben a felsőoktatás-fejlesztés számos stratégiai koncepciójának elméleti és praxisközeli térnyerése volt megfigyelhető. Ebben az útkeresésben tetten érhetők a gazdaság vezérelte politikai szándékok éppúgy, mint a globalizációs nyomás, az euro-atlanti képzési szisztémák, s nem kevésbé a hazai társadalom belső differenciálódásából adódó gazdasági (főképpen reálpiaci), tudományos és kulturális szükségletek.

Azok a politikai, gazdasági, társadalmi törekvések, amelyek az Európai Unióban és az ezen kívüli kontinentális országokban bár változó intenzitással, de céljaiban és tartalmában trendszerűen egy irányba mutatóan megjelentek, felfokozták a felsőoktatással szembeni követelményeket, amelyeknek fő mutatója a kimenő tudásteljesítmény, azaz a végzett hallgatók olyan munkaerő-piaci értéke, amely nemcsak szellemi, hanem (és főképpen) tőkehozamot is jelent. S a feladat nem könnyű: a politika (a gazdaságpolitika) és a szakmai civil társadalom erőterében működik a felsőoktatás. Ennek jelei, hogy az elmúlt évtized(ek)ben a különböző stratégiai célokat és változtatásokat megalapozó uniós döntések (irányelvek, ajánlások stb.) hatására (a globális recesszió következményeként is) erőteljesebbé váltak a közös cselekvés irányába mutató intézkedések a tagállamok szorosabb együttműködéséért, a nagyobb gazdasági és kulturális potenciálért, s ez utóbbiban a felsőoktatás minőségi fejlesztéséért, amely a kibocsátó-kapacitás növelését is feltételezi.

Akkor, amikor a felsőoktatási szférával kapcsolatos kérdésekre koncentrálnunk, (többek között és főképpen) azt kell vizsgálnunk, hogy a hazai felsőoktatási rendszer (benne a magán-felsőoktatás) milyen válaszokat tud, képes adni a változó társadalmi körülmények által indukált munkaerő-piaci szükségletekre.

Egy autentikus magán-felsőoktatási képzési hely, a Kodolányi János Főiskola (KJF)

Az állami felsőoktatás kontra magánfelsőoktatás-szektor relációban a Kodolányi János Főiskola mint nem állami intézmény reflektíven viszonyul a más (állami vagy más fenntartású) intézményekben tapasztaltakhoz, szakirodalmi tájékozódással vagy személyes kontaktusok alapján szerzett információk által. Ugyanakkor főiskolánk is átadhat olyan eredményeket, amelyeket az intézményműködtetésben, az oktatásban (a kompetenciaalapú képzésben), a tudományos kutatásban, a hallgatóbarát környezet kialakításában, az oktató-hallgató együttműködésben, a tanterv-, tananyag- és oktatásmódszer-fejlesztésben, a minőségfejlesztésben, a hallgatók tehetőségfejlesztésében, a pályaaorientációban, az oktatók belső továbbképzésében stb. értünk el.

Ezeket számos publikációban, előadásokban, konferenciarendezvényeken tártuk a szakmai közvélemény elé, és külföldi felsőoktatási partnereinkkel is megosztottuk. (Szabó 2011, Szele 2011, Bordás 2011)

Az elmúlt tíz évben két irányban fejlesztett a főiskola: az egyik a költséghatékony, az akadémiai tevékenységet támogató, de vállalatszerű intézményi szervezet, a másik pedig egy egységes intézményi (kari) szintű felsőoktatási képzési modell kialakítása.

A továbbiakban a 2014-ben bevezetett és szerzői jogvédelem alá is helyezett PIQ & Lead képzési modellt mutatjuk be.

Kihívások a globális, európai, nemzeti felsőoktatási rendszerekben, hatásuk és érvényesítésük a Kodolányi főiskolán

Az üzleti modellből vett módszerekkel és technikákkal, foglalkozásközpontú képzésszerkezettel olyan innovatív képzési modellt alakítottunk ki, amely bármilyen regionális és nemzeti szükségleteknek megfelelően rugalmas tartalommal megtölthető.

A PIQ & Lead modell olyan összetett rendszer, amely a megfogható közvetlen tartalmat és a felsőoktatási rejtett tantervi tartalmat integrálja: látható tantervvel, ami a tantervben megfogalmazott, közvetett tanterv – azon képességek és kompetenciák rendszere, amely a személyiség és a szakmai személyiség fejlesztésében a nem megfogható, nem direkt elemekre koncentrál. A képzési tanterv elemei, a tanegységek, a pedagógiai nézőpontok, a módszertan, a mérés és értékelés, a gyakorlat holisztikus rendszerbe illesztettek.

PIQ & Lead modell kulcselemei

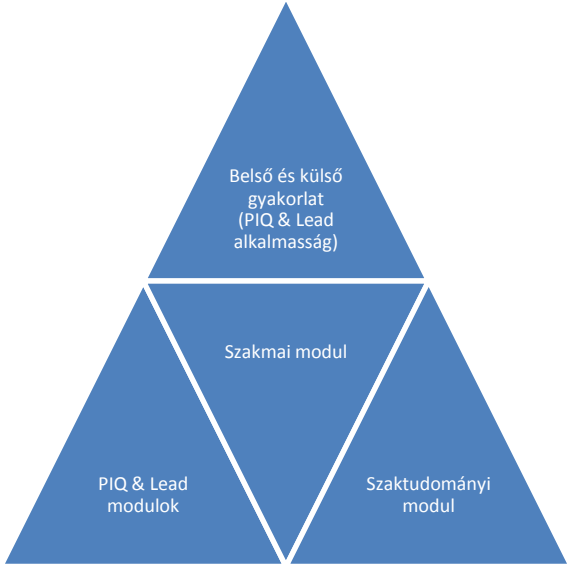
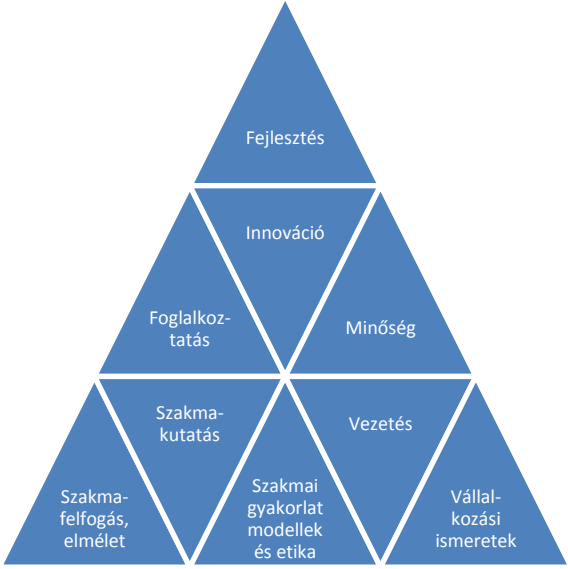
Életpálya-központúság: E képzési faktor (az élethosszig tartó tanulás elemeivel) azt jelenti, hogy a hallgató megismerkedik a szakterület teljes vertikális felépítésével, a szakterületet érintő kompetenciákkal, a felsőoktatási szakképzés kompetenciaszintjével, a bachelor szintű munkakörökkel, a mesterszintű foglalkozásokkal és a szakértői szintű tanácsadási területek és pozíciók leírásával, azok követelményeivel.

A személyközpontú képzési folyamat elemei: A hallgató előzetes értékelése, tanulási szükségletfelmérése, tantárgytervezése, tartalom meghatározása, a tananyag meghatározása, módszertana, tantárgyi kommunikáció módszertana, értékelés módszertan, oktatásdidaktika, tanulástámogatási módszerek, munka közbeni értékelési módszerek, ellenőrzési módszerek, tudás- és képességmérési módszerek, vizsgaszervezési módszerek, tantárgyértékelés módszertana, kimenet értékelése és a tanulási szükségletekhez alakítása.

A tanár szerepe a gyakorlatközpontú (szituatív) tanulási modellben: A tudományközpontú tudás felől elmozdulás történt a szakértői tudás felé, a gyakorlat informálta tudás felé. A tanári irányítási feladat része kell, hogy legyen az oktatót szakma koncepcióinak megértetése, a tanuló vezetése. A tanár szerepe a tanulói portfólió, mint kvalitatív változási folyamatot generáló eszköz megértése, értelmezése, a portfólióhoz kapcsolódó tevékenységek értékelése (formatív). Az oktató szerepe megnő az ún. autentikus feladatok megfogalmazásában, az autentikus mérések és értékelések megszervezésében. Az aktív tanulás feladatai és eszközei, technikai segítség elő a hallgató mentális gondolkodási modellje átalakítását. A képzés korábban az ismeretanyagot közvetítette, most a hangsúly a tanuló által elérhető eredményekre kerül.

A hallgató szerepe a gyakorlatközpontú (professzió-központú) képzési folyamatban: A hallgató arra törekedjen, hogy számára autentikus feladatokat kapjon, a hozott tudásnak megfelelően; naiv tudás átalakítása az ismeret és elvárás szint megismertetésével, szituált képességek kialakítása, amelyekben a hallgató a való világnak megfelelő feladatokat, kihívásokat kap.

1. ábra
A PIQ & Lead modell szerkezete

A PIQ and Lead modul helye a képzési programban	Képességek és kompetenciák/PIQ & Lead modul
	
<p>Oktatásmódszertan: kooperatív, együttes ismeretfeltárás, tantárgypedagógia és tantárgyi módszertan, minőség, innovációs technikák mint kognitív megismerési modellek.</p>	<p>Felsőoktatás-pedagógia: felnőttoktatás és az együttes alkotás pedagógiája, jól-léti pedagógia, a foglalkoztatáshoz szocializáció-pedagógia, a dinamikus minőség (életpályára állítás) pedagógiái, mint mentális modellek.</p>
<p>Tudásmérés és értékelés: tartalomhoz igazított.</p>	<p>Képesség- és kompetenciamérés: autentikus feladat és értékelés.</p>
<p>Tanulmányi környezet: problémaközpontú tanulás, tehetséggondozás, tanulói közösségek.</p>	<p>Gyakorlatkörnyezet: szakmai munkaközösség, projektközösség, multidiszciplináris és szakmai teamek.</p>

A PIQ & Lead modell képzési mérési és értékelési alapelvei: Intézményi szintű, regionális missziójú eredmények értékelése, kimenetközpontú kompetenciamérések a szakmában, alapvizsgák, kompetenciavizsgák, a tantárgyak oktatásában a tanulói teljesítmény folyamatos és reflektív értékelése. Az autentikus feladat célja, hogy a hallgató a szakmai standardok és elvárások mentén tanuljon, végezze feladatát, kapja az értékelést. Részvételiség: a tanulók bevonása a saját tanulási szükségleteik elemzésébe, a tanulók bevonása a tantárgyi tanulás munkatervének elkészítésébe, a tanulók egyéb szerepköreinek meghatározása, a tanulók érdekeltté tétele az átfogó tudásszint emelésében és jobb elismertetésében.

A tanterv szerkezete

A modell a tudástartalom alapján: generikus, szakterületi és szakmai ismeretekre, valamint ún. PIQ & Lead képességekre és kompetenciákra építve integrálja a szakmai alkalmasság adott szintjének megfelelően a képzési tartalmat.

2. ábra

A tantervkialakítás modelljei a tradicionális és a PIQ & Lead modellben

Tradicionális struktúra		PIQ & Lead struktúra
Diszciplináris modulok	alapozó ismeretek	PIQ & Lead generikus ismeretek modul
	törzsanyag ismeretei	Diszciplináris modul
	differentiált ismeretek	Professzió modul
Gyakorlat	általános gyakorlat	Életpálya szintjének megfelelő gyakorlat modul

1. A PIQ & Lead generikus ismeretek modul

A generikus modul részei az EU által meghatározott élethosszig tartó tanulási kompetenciák, valamint a NAFSA (Amerikában tanuló külföldi hallgatók egyesülete) által meghatározott kompetenciák alapján a PIQ & Lead a hagyományos írástudások mellett a szakértői szintű kommunikáció, új látásmódra, agilitásra, vezetésre, civilizációs megértésre mint írástudási készségre kíván felvértezni. A modul tárgyai tudástartalmat és háttérrel adnak az életpálya szinten megfelelő gyakorlatokhoz és készségekhez. A hagyományos informatika, kommunikáció, idegen nyelvi, szakmai önismereti témák mellett e modul részei az alábbi módszertani készségek és kompetenciák:

P mint „profession” A képzési szintnek megfelelő személyes és szakmai professzionalizmus, amely tartalmazza a személyiség szakmára való alkalmasságát, szakmai felfogást és elméleteket, az üzletág nemzetközi és nemzeti trendjeit, a szakmai gyakorlat nézőpontjait: a szakmai szervezetek és működésük modelljeit, a szakterület szolgáltatásait, a szakterület vevőinek ismeretét, a vevőkkel való kommunikáció és viselkedés modelljeit, a szakmakutatás szintnek megfelelő trendjeit.

I mint „innovation” A szakmai szervezetek, folyamatok, termékek és szolgáltatások kutatása, a szakmai innovációk megismerése, az innováció tervezés/design folyamatainak, a kapcsolódó tudás, technológia és értéktranszfer eljárásainak, a szellemi tulajdonnal való gazdálkodás feladatainak a megismerése a szintnek megfelelően.

Q mint „quality” A képzési modell tartalmazza a szakterület minőségi követelményeit, a kialakult standardok elsajátítását, a szervezeti minőség fejlesztése nézőpontjait és szakterületspecializált minőségi modelljeit és eljárásait.

Lead mint „leadership” (leadership, enterprise, assessment, development = vezetés, vállalkozás, értékelés, fejlesztés) A modell által jellemzett felsőoktatási keretrendszer harmadik központi eleme a vezetésre való alkalmasság kialakítása, személyes vezetői, csoportvezetői, projektvezetői kompetenciafejlesztés, a vállalkozásfejlesztés, a vállalkozások, tevékenységek, személyek, vezetők értékelése, a termék és/vagy szolgáltatás, a szervezetfejlesztés elemeinek, az innovációknak az alkalmazása.

A modul ismeretkörei az intézmény sajátosságainak megfelelően, a helyi tradícióknak és a jellemző foglalkoztatók szükségleteinek megfelelően alakíthatók. Pl. kutatóképzés, szakmai szakértői, specialista képzések esetében a fenti írástudási képességek már specializált, haladó szintűek.

2. Diszciplináris modul

A modul ismeretkörei a kari/ intézeti tradícióknak megfelelően alakíthatók a hagyományos modell alapján.

3. Professzió modul

A professzió-központú gondolkodás fontos összetevője a szakma elméleteinek, kutatásának és szakmai gyakorlati modelljeinek ismerete, a szakmai etikai kérdések betartása, a szakmai standardok szerinti tevékenység. Az oktató a tudományos nézőpontok mellett be kell, hogy kapcsolja a szakma gyakorlatának eltérő modelljeit és nézőpontjait is a képzési tartalmakba és képességfejlesztésbe. A fentiek alapján képes a legkorszerűbb diszciplináris, szakmai tartalmakat, képességeket és készségeket, a szakmai szintnek megfelelő alkalmasságot közvetíteni a képzési tevékenység folyamatában.

4. Gyakorlat modul

Életpálya-központú hallgatói személyiség és szakmai személyiség fejlesztése. Koherens szakmafelfogás a szakterület szakmaelméleti, szakmai gyakorlati, szakmaértékelési alkalmassági nézőpontjainak integrálásával. A szervezeti központú alkalmasságra való felkészítés, az innováció, minőség, vezetés, vállalkozás, értékelés és fejlesztés kultúrája képzés közbeni kialakításával. Személyiség-, feladat- és kimenetközpontú módszertan és értékelési rendszer. PIQ & Lead nézőpontú szakmapedagógia és felkészítési rendszer, amely integrálja az innovatív felsőoktatás-pedagógiákat, elkerülve azok egyes elemeinek túlértékelését.

A tanulás modellezése: az eredmények, a kimenet a tanulók részéről azt jelenti, hogy a képzés folyamatában minél több gyakorlati módszert és eszközt, technikát ismerjenek meg és alkalmazzanak, illetve a portfólió mint részletes egyéni tanulási terv jelenik meg.

Az intézet és/vagy tanszék feladata a hallgató szakmai kompetenciáinak fejlesztéséhez a megfelelő tanulmányi környezet kialakítása: a szakmai modulok munkaközösségének megszervezése, a szakmai koncepciók kialakítása, a szakma jellegének megfelelő módszertani kultúra létrehozása – tantárgyi didaktika, a könyvtári-információs és team-közösségek, gyakorlati kapcsolatok, szakmai feladatok jó megszervezése, a feladatok megvalósíthatóságának biztosítása, a szakmai teljesítménymérés változatos eszköztárának kialakítása, tantárgyankénti összehangolása, a szakmai kompetenciamérések megszervezése.

PIQ & Lead alapú képzésszervezés és forráselosztás

A KJF PIQ & Lead™ felsőoktatási képzési modell e jellemzők alapján meghatározza az intézményi képzési, kutatási és gyakorlatszervezés tervezési és folyamatszervezési működésének szempontjait, a kimenetközpontú teljesítményrendszernek megfelelő működést.

PIQ & Lead folyamat felelőségek és finanszírozási gyakorlat integrált allokációja:

1. foglalkoztatásra alkalmasság intézményi szinten: PIQ & Lead generikus kompetenciák – tudományos megfelelés, diszciplináris ismeretek kari és intézeti szinten;
2. szakmai alkalmasság, szakmai ismeretek: szaktanszékek;
3. pályalkalmasság: a külső és belső gyakorlat szintjein feladatközpontú költség-allokáció.

A PIQ & Lead modell potenciálja

A modell bármilyen felsőoktatási modellt alkalmazó és eltérő missziójú intézményben alkalmazható. A korszerű szakmai elméletekkel, gyakorlat-elméletekkel, szervezeti stratégiai nézőpontokkal a képzések képesek az állandóan változó szakterületi és üzleti környezet kihívásainak megfelelni, képesek tevékenységükkel szervezeti hatásokat elérni, a foglalkoztatás folyamatában képesek a szervezeti alkalmasság követelményeihez adaptálódni, képesek a szervezetek piaci alkalmasságát, megfelelését elősegíteni, amelyhez az alap, hogy az alkalmazott tudományos ismeretek multidiszciplináris nézőpontjait képes integrálni. A programok minősége az üzleti minőségi, innovációs követelmények alapján, az Európai Technológiai Intézet képzési standardjai mentén szintekre és küldetés mentén kialakított funkciókra adaptálhatók.

A modell működtetésében jelentős szerepe van a menedzsmentnek. Tagjai a felelősségmegosztási elvnek megfelelően látják el feladatukat úgy, hogy munkájuk összehangolt legyen, s ennek során érvényesüljön a transzparencia, vagyis egymás munkájának „láthatósága”. Két dokumentum határozza meg azokat a feladatokat, amelyek a főiskola irányításával, működésével kapcsolatosak, benne a felelősségi struktúrával. A rektorhelyettesek feladatainak konkrét megfogalmazása lehetővé teszi a munkateljesítmény és ennek minősége értékelését. (KJF Szervezeti és Működési Szabályzat 2011., KJF Teljesítményközpontú Vezetői Felelősségi Rendszere 2012.)

A Szervezeti és Működési Szabályzat V. fejezete iránymutató a rektorhelyettesek számára is: az alárendeltségükbe tartozó munkatársak, oktatók munkahelyi státusának, kötelezettségeinek, jogainak ismerete számukra (is) elengedhetetlen. (A KJF oktatóinak, tanárainak és tudományos kutatóinak Foglalkoztatási Követelményrendszere, 2012.)

Milyen változásokat eredményez egy ilyen program a bevezetése után?

Az új program bevezetése, alkalmazása a főiskola megalapítása után az intézmény legjelentősebb innovációja volt, amelyet korábbi eredményeinkre építettünk, ugyanakkor paradigmaváltást is jelentett, az intézmény új fejlődési pályájára állításának elengedhetetlen feltétele lett. Ezzel (számos megváltozott – nemegyszer negatív hatású – körülmény ellenére is) biztosítottuk az akkreditációban meghatározottak teljesítését.

Eredményeink:

A KJF konkrét gyakorlata alapján megnőtt a kísérleti programban részt vevő oktatók és hallgatók motivációja.

A kontrollcsoport hagyományos oktatásban részesülő tagjai sokkal kevésbé voltak motiváltak, gyakran unalmasnak tartották a régi típusú programot.

Az oktatók számára az előkészítő szakasz sokkal több munkát jelentett, majd a megvalósítás kiszámíthatóbb, élvezetesebb feladatot jelentett.

A munkaközösségek léte lehetővé tette az oktatók rugalmas cseréjét (szabadabbá váltak a külföldi utak, a konferencia-részvételek stb. anélkül, hogy elmaradtak volna a tanítási és más órák).

A kísérleti csoport eredményei 0,5-1 osztályozási értékkel javultak.

70%-kal csökkent a lemorzsolódás a szigorú tanulmányi szabályzat alkalmazása ellenére.

Jelentősen átalakult a hallgatókkal való kapcsolat: már a második foglalkozástól folyamatosan készülniük kellett, a hangsúly a szorgalmi időszakban történő munkára került.

A kísérleti programban résztvevők tanulmányaik befejezését követően gyorsabban kaptak munkahelyet, illetve hamarabb léptették elő őket. (Bordás, DPR kutatások, 2006-2010.)

A konkrét kísérletet 2006 és 2009 között végeztük. Ezt követően a KJF nyolc alapszakon és három mesterszakon vezette be az új típusú programot 2014-ben. A programot folyamatosan követő kutatással vizsgáljuk, de ezek eredményei még nem relevánsak. Egy azonban feltűnt mindnyájunknak. A 2015-ös felvételi időszakban 20%-al többen jelentkeztek első helyen az intézménybe, mint a korábbi két évben, annak ellenére, hogy a PR és marketing tevékenységünk hasonló volt, mint az előző években. Sikert ért tehát a hazai magán-felsőoktatást sújtó piaci viszonyok ellenére a pozícióinkat javítani.

Az általunk vázolt felsőoktatás-újraértelmezés reményeink szerint adaptív alkalmazkodást tesz lehetővé a társadalom különböző szegmenseinek igényeihez, s megfelelő output-indexszel rendelkeznek azok a hallgatók, akik főiskolánkon végezték tanulmányaikat.

IRODALOM

- Amaral, A. et al, (eds., 2009) *European Integration and the Governance of Higher Education and Research*. Springer, Dordrecht.
- Barakonyi Károly (2004) *Rendszerváltás a felsőoktatásban. Bologna-folyamat, modernizáció*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Barakonyi Károly (2009 szerk.) *Bologna „Hungaricum”. Diagnózis és terápia*. (Oktatás és társadalom 7.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Bordás Sándor (2006–2010) *DPR kutatások*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Bordás Sándor (2011) *Mentálhigiénés kutatás a Kodolányi János Főiskolán*. Székesfehérvár, KJF.
- Borsa Melinda – Horváth Tamás – Simon István (é.n. szerk.) *Stratégiai gondolkodás a felsőoktatásban*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.
- Csath Magdolna (2009 szerk.) *Innovációmenedzsment*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Derényi András (2010 ősz) A felsőoktatás és a foglalkoztathatóság kapcsolatának értelmezései. In: *Educatio*, 361–369.
- Dinya László (é.n.) Stratégiai gondolkodás és menedzsmentszemlélet a modern felsőoktatásban. In: Borsa M., Horváth T., Simon I. (szerk.) *Stratégiai gondolkodás a felsőoktatásban*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., 35–69.
- Dobos Gábor (2009 szerk.) *A nemzetköziesedés folyamata a magyar felsőoktatásban*. (Bologna füzetek 3.) Budapest, Tempus Közalapítvány.

- Dobos Gábor (2011 szerk.) *A magyar felsőoktatás nemzetköziesedésének folyamata 2.* (Bologna füzetek 8.) Budapest, Tempus Közalapítvány.
- Drótos György – Kovács Gergely (2009 szerk.) *Felsőoktatás-menedzsment.* Budapest, Aula Kiadó.
- Halász Gábor (2010 tavasz) Az oktatás fejlődése és uniós tagságunk: 2006–2010. In: *Educatio*, 34–53.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér – Szabó Péter (1997 szerk.) *Az emberi erőforrások hasznosítása, fejlesztése Magyarországon és Észak-Dunántúlon.* (Tudományos konferencia) Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér – Szabó Péter – Kovács László – Mócz Dóra (2014) *A PIQ & Lead felsőoktatási képzési modell szabadalmi leírása,* Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Hervainé Szabó Gyöngyvér (2015): Állami versenyképesség és jóléti modellek, társadalmi jólét a politikai ideológiák dinamikájában. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.): *A 21. század eleji államiság kérdőjelei.* Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 13–51.
- Hrubos Ildikó (2002) *A „bolognai folyamat”.* (Kutatás közben, No. 235.) Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- Hrubos Ildikó (2004 szerk.) *A gazdálkodó egyetem.* Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, Új Mandátum Kiadó.
- Hrubos Ildikó (2006) *A felsőoktatás intézményrendszerének átalakulása.* Budapest, Aula Kiadó.
- Hrubos Ildikó (2010 tavasz) Bologna folytatódik. *Educatio*, 19–33.
- Hrubos Ildikó (2011 nyár) Örök felsőoktatási érték – változó hangsúlyokkal. *Educatio*, 208–219.
- Iványi Károly (2009) A bolognai rendszer: dilemmák és a továbbfejlesztés lehetőségei. *Polgári Szemle*, 4. 11–27.
- Jameson, Frederic (2010) *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája.* Budapest, Noran Libro.
- Juhászné Belatiny Katalin (2009) Új Tudás Program – elvek és valóság. *Polgári Szemle*, 4. 6–11.
- Kontó Gizella – Mező Viola (2010 szerk.) *Pályakövetés 2010.* Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.
- Neave, G.(2005) *On Snowballs, Slopes and the Process Bologna: Some Tsty Reflections on the Advance of Higher Education in Europe.* Centre for Higher Education Studies, University of Oslo.
- OECD (Organization for Economic Cooperation and Development – Gazdasági Együttműködés és Fejlesztés Szervezete) (2008) *Tertiary Education for the Klowledge Society.* Paris, OECD.
- Sárdi Csilla (2012 szerk.) *A felsőoktatás-kihívásai a 21. században.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- Simon János – Kossuth Borbála (2015): A demokratikus állam szerepének változatai Európában és Magyarországon. In: Hervainé Szabó Gyöngyvér (szerk.): *A 21. század eleji államiság kérdőjelei.* Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 97–154.

- Szabó Péter (2012): Magyar felsőoktatás-fejlesztés és versenyképesség nem konszolidált hazai és uniós gazdasági környezetben. In: Bús I. – Klein Á. – Tancz T. (szerk.): *Értékkörzés és átadás. Nevelés- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szekszárd, PTE Illyés Gyula Kar, 129–136.
- Szabó Péter (2012.a) *Pedagógiai modellek bevezetésének lehetősége és szükségessége a felsőoktatásban*. Konferenciaelőadás-kézirat, 6 p.
- Szaniszló Gábor (2009) Versenyfutás a hallgatókért: magyar felsőoktatás 2009. *Polgári Szemle*, 4. sz. 40–51.
- Szele Bálint (szerk., 2011) *Tehetséggondozási workshopok a Kodolányi János Főiskolán 1-2*. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola.

Szécsi Gábor

NYELV ÉS KREATIVITÁS AZ INFORMÁCIÓ KORÁBAN

Az új kommunikációs technológiák multimediális világa a kommunikáció nyelv- és közösségformáló szerepének eddig ismeretlen dimenzióit tárja fel előttünk. Az információ korában a multimediális kommunikáció a mindennapi információ- és ismeretátadás meghatározó formájává fejlődött: a különböző természetű, komplexitású, forrású információk és ismeretek sodrásában az internetet és mobiltelefont használó ember mindinkább a szónyelvi és képanyelvi funkciók logikáját ötvözve keres biztos értelmezési fogódzókat. Az írott és beszélt nyelv, valamint a kép egyidejű komplementer transzmissziója a mindennapi kommunikáció megkerülhetetlen jelenségévé vált, és mint ilyen természetesen jól érzékelhető nyomokat hagy a hétköznapi nyelvhasználatban is. Egy olyan nyelv születik ennek a transzmisszióknak az eredményként, amely – megfelelően a Robert E. Horn (1999) *Visual Language* című könyvében olvasható elvárásoknak – az írásbeliség korlátait meghaladva alkalmas lehet a megismerhető valóság egyre fokozódó komplexitásának a megragadására.

Tanulmányomban azokra a nyelvhasználati konvergenciákra kívánok rávilágítani, amelyek a szónyelvi és képanyelvi funkciók logikájának kölcsönös viszonyát erősítik a multimediális kommunikáció gyakorlatában, és amelyek a nyelvi kreativitás eddig ismeretlen mintázatainak kialakulásához vezetnek az írott és beszélt nyelvben.

Szó, kép, kreativitás

A mindennapi kommunikáció gyakorlatát megváltoztató ikonikus forradalom a verbális és vizuális eszközöket formai és jelentéstani szempontból ötvöző, új nyelvvel ajándékoz meg bennünket. Az elmúlt évtizedekben megjelenő software-ek kínálta grafikai lehetőségek révén új típusú vizualitás születésének vagyunk tanúi, ami a kreativitás eddig ismeretlen formáit teremti meg a hétköznapi nyelvhasználat terén. A napjainkban használt számítógépes és mobiltelefonos alkalmazások a könnyű képalkotás technológiai feltételeit kínálva biztosítják a képi kommunikáció mindennapivá válásának és a nyelvi, képi kódok kreatív kombinálásának lehetőségét a képek világában egyre otthonosabban mozgó nyelvhasználók számára. Az MMS például lehetővé teszi a mobiltelefonos felhasználóknak, hogy képeket szerkesszen, szöveget illesszen az általa készített fényképekhez és rajzokhoz, majd továbbítsa azokat üzenet formájában. Az új technológiák teremtette nyelvi világban a kreativitás nem csupán mindennapi élményként hat, de az eredményes kommunikáció kritériumát is jelenti. A verbális kommunikáció képi dimenzióval való kiegészítése a nyelvi kreativitás új eszközei révén járul hozzá a mindennapi információcsere hatékonyabbá tételéhez. De miből fakad a képi dimenzió jelentősége a köznapi kommunikációban?

Ahogy arra a szónyelvi és képanyelvi funkciók logikájának viszonyán elgondolkodó Ludwig Wittgenstein (1969) is felhívja a figyelmet, gondolati folyamatainkban meghatározó szerep jut a képi szimbólumoknak. S bár a szónyelv és a képanyelv együtt, egymást áthatva funkcionálnak, „a közönséges ember gondolatai szimbólumok keverékében mennek végbe”, és ezek közül a szimbólumok közül a nyelvek „csak csekély részt alkotnak” (Wittgenstein 1969: 163). Ennek oka Wittgenstein szerint abban keresendő, hogy noha a szavak a képekhez hasonlóan életformákba ágyazott eszközök, szavaink túlnyomórészt konvencionális jelentéstartalommal bírnak, a képek lényegüket tekintve természet adta, konkrét jelentéshordozók. A gondolkodás képek rajzolásához hasonlítható folyamat, érvel Wittgenstein, amelyben a közvetlenebb nyelvként funkcionáló képnek nagyobb szerepe van, mint a szónyelvnek. A képanyelv és szónyelv viszonyának ilyenén értelmezése ma már persze korántsem számít egyedülálló filozófiai kísérletnek. Wittgenstein, Bertrand Russell (1986), Henry H. Price (1953) nyomdokain haladva mind többen veszik védelmükbe azt az álláspontot, hogy a vizuális képzetek lényeges szerepet játszanak a racionális gondolkodásban. Rudolf Arnheim (1979), Robert Horn (1999), Antonio R. Damasio (1996), Merlin Donald (1991), vagy éppen Nyíri Kristóf (2002) más-más diszciplínák irányából hívják fel a figyelmet az emberi gondolkodás eredendően képies jellegére és a képi kommunikáció mindennapi információcserékben betöltött jelentős szerepére. Miként Nyíri fogalmaz: „ha az emberi gondolkodás eredendően képies; ha szónyelvi emlékeink éppenséggel képi közegben tárolódnak, s képi közvetítéssel válnak ismét szónyelvvivé, akkor a hagyományok és hagyományozódás bármiféle érvényes elméletének érdemben kell foglalkoznia a *képi hagyományozás* sajátosságaiával.” (Nyíri 2002: 8)

Az új kommunikációs technológiák expanzióját kísérő médiakonvergenciák olyan nyelvhasználati közeledésekhez vezetnek, amelyek révén a szónyelv és a képanyelv transzmissziója felerősödik és a mindennapi kommunikáció meghatározó elemévé válik. Mindez persze jelentősen növeli a nyelvi kreativitás szerepét a multimediális információcserét is magban foglaló hétköznapi kommunikáció gyakorlatában.

Valószínűleg ennek a fejleménynek a felismerése sarkall mind több kortárs szerzőt arra, hogy a nyelvi kreativitást mint a mindennapi nyelvhasználat jelenségét, semmint különleges képességgel és tudással megáldott emberek privilégiumát vizsgálja. (Tannen 1989, Cook 1997, Crystal 1998, Carter 2004, Maybin–Swan 2007) „A kreativitás a mindennapi nyelv valamennyi elemét átható jellemzője”, olvashatjuk Roland Carter *Language and Creativity* című könyvében, azaz „nem egyszerűen kivételes emberek sajátja, illetve a hétköznapi emberek kivételes tulajdonsága”. (Carter 2004: 13) Nem kétséges, hogy a nyelvi kreativitás felfogásának „demokratizálódása” új lendületet kap a multimediális kommunikáció közegében. Az új kommunikációs technológiák használatával egyre elterjedtebb eszközzé váló nyelvi játékok, rövidítések, humor, kép-szó kombinációk stb. arra ösztönzik az alkalmazott nyelvészeket, hogy a hétköznapi nyelvhasználókra mint a nyelvi jelentés kreatív dizájnereire tekintsenek. Emiatt egyre komolyabb érdeklődés tapasztalható körükben a kreativitás interakciós funkcióit megjelenítő dinamikusabb modell iránt, amely képes lehet megvilágítani a mindennapi kreativitás dialogikus természetét.

Ennek a dinamikus modellnek a gyújtópontjába a nyelvi kreativitás mint a kontextus-érzékeny nyelvhasználatot szolgáló képesség kerül, amely révén a kommunikáló ember bármikor és bárhol új jelentéseket képes alkotni, amikor és ahol erre szükség van. A kreatív nyelvnek számos funkciója lehet a mindennapi beszédben. Roland Carter és Michael J. McCarthy az alábbiakat emeli ki ezek közül: az üzenet tartalmának újszerű megvilágítása; a diskurzus szellemessé, humorossá tétele; a kommunikált jelentéstartalom kiemelése; egy sajátos attitűd megjelenítése; negatív, ellenséges beállítódás kifejezése; a beszélő identitásának nyilvánvalóbbá tétele; a nyelvi formákkal való játék mások szórakoztatására; a beszéd egy szeletének lezárása és egy másik indítása; vagy egyszerűen csak a diskurzus „megolajozása”. (Carter-McCarthy 2004: 79) Ezek a funkciók Carter és McCarthy szerint a kreatív interakciók két alapvető szintjét feltételezik: egyfelől a beszéd alakzatainak prezentációs használatát (pl. a metaforikus találé-

konyság nyílt megmutatkozásai, szójátékok, idiómák használata, az elvárt idiomatikus formuláktól való tudatos eltávolodás), másfelől az első pillanatban kevésbé azonosítható, esetleg csak félig tudatos ismétléseket (pl. párhuzamok, visszhangok, érzelmi közeledést kifejező szókapcsolatok ismételtetése). Janet Maybin és Joan Swan (2007) vizsgálatai rávilágítanak arra, hogy a kreatív interakciók ezen két szintje rendszeresen megjelenik az internethasználók körében, akik a metaforákat, ismétléseket, rekontextualizációkat és műfaji ötvözeteket gyakran szolidaritásuk, kritikai álláspontjuk, vagy éppen társadalmi beállítottságuk közvetítésére használják.

A gondolkodás eredendően képies jellegére utal az a nyitottság, amellyel az elme a mindennapi nyelvi kreativitás eredményeként született új jelentéseket, névátviteleket, metaforákat befogadja. Mert miként arra Dawn G. Blasko és Cynthia M. Connine (1993) is felhívják a figyelmet, az új metaforákat ugyanolyan nyelvi mechanizmusok alapján értjük meg és fogadjuk be, mint a régieket, azaz interpretálásuk nem igényel több mentális munkát. Vagy ahogy azt Sam Glucksberg és Matthew S. McGlone (1999) hangsúlyozza, a metaforikus jelentéseket – legyenek azok új jelentés-kiterjesztés eredményei – éppoly automatikusan értjük meg, mint a szószerintieket. Erre az eredendően képies gondolkodásmódra hat felszabadítóan a mindennapi információcserében egyre komolyabb szerephez jutó multimedialitás, amely formai és jelentésbeli szempontból egyaránt új kereteket kínál a nyelvi kreativitásnak. A dinamikussá váló, merőben metaforikus nyelv képpel ötvözve nem csupán az információcsere hatékonyságát növeli, de a kommunikáló felek közötti intenzívebb kommunikáció és kölcsönös azonosulás feltételeinek megteremtésével erősebben és közvetlenebbül hat az érzelmekre, mint a puszta szöveg.

Nyelvhasználati konvergencia és nyelvi kreativitás

Az új kommunikációs nyelv születése és elterjedése az írott nyelv korlátaival szembesülő ember nagyon is tudatos választásának eredménye, aki úgy gondolja, hogy e nyelv használatával eredményesen kapcsolódhat be a mind jobban felgyorsuló és globálissá váló információáramlásba, és világosabban fejezhet ki a mindennapjait meghatározó fogalmi összefüggéseket vagy éppen emóciókat egy adott helyi közösség tagjai számára. Ez a nyelvi kreativitás új mintázataihoz vezető folyamat az új kommunikációs technológiák expanzióját kísérő nyelvhasználati konvergenciák gyümölcse, amelyeknek két alapvető szintjét különböztethetjük meg egymástól. A nyelvhasználati módok közeledésének első szintjén a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat konvergenciájának két alapvető formája valósul meg: a hangzó nyelv és a kép, illetve az írott nyelv és a kép szoros integrációját feltételező nyelvhasználati közeledés. Az előbbi közeledést az elsősorban a televízió használatához köthető és Walter J. Ong (1982) nyomán „másodlagos szóbeliség”-nek nevezett kommunikációs technológia jelenti, amíg az utóbbi kereket az internetezők David Crystal (2004) által „netnyelv”-nek hívott médiuma jelöli ki. Bár a képnyelv és szónyelv kölcsönhatásának más és más formáit feltételezve, de mindkét médium az írásbeli és szóbeli nyelvhasználat nyelvtani és jelentéstani világának közeledését, és ezzel párhuzamosan a különböző réteg- és csoportnyelvek megerősödését, illetve az irodalmi nyelvvel szembeni fokozatos térnyerését alapozza meg. Ennek a folyamatnak ad nagy lendületet az erre a két médiumra jellemző nyelvhasználati formák közeledése, amely egy, az interaktív multimedialis kommunikáció közeledésében kibontakozó új beszélnyelviség alapjává válik.

A nyelvhasználati konvergenciáknak ez a második szintje nyelvtani és jelentéstani szempontból egyaránt jól érzékelhető módon teremti meg a beszélt és írott nyelv, valamint a kép integrációját. A „másodlagos szóbeliség” és a „netnyelv” közeledésének eredményeként születő új nyelv nem egyszerűen a szóbeliség és írásbeliség nyelvének keverékeként, hibridjeként hat az egyes médiumokra jellemző nyelvhasználati módokra, hanem új médiumként fejlődik ki a mindennapi kommunikáció közeledésében.

Ez a multimedialitás jegyében megvalósuló nyelvhasználati konvergencia tehát a sokcsatornás mindennapi információcsere, egészen pontosan az azt kísérő médiakonvergencia gyümölcse. A médiakonvergencia folyamata az új médiumok, mindenekelőtt az internet megjelenésének és széles körű használatának következménye, ami tágabb és szűkebb értelemben is jelenti az egyre növekvő információéhség csillapítására használt médiumok közeledését. Tágabb értelemben ez a közeledés az alapvető kommunikációs technológiák szintjén valósul meg azzal, hogy az újságot olvasó, rádiót hallgató, televíziót néző, az internet multimedialis anyagait böngésző, vagy a mobiltelefonját használó ember szóbeli, írásbeli, multimedialis közlési folyamatai közötti nyelvi, stílusbeli határok mindinkább elmosódnak a szóbeliség, írásbeliség, multimedialis kommunikáció szükségszerű konvergenciáját vonva maga után. Szűkebb értelemben a médiakonvergencia jelensége a tömegkommunikáció világában bekövetkező médiaközeledést jelenti, amelynek következményeként az internetes kommunikációhoz köthető multimedialitás révén a hagyományos médiumok (írott sajtó, rádió, televízió) mindinkább egy közös médiummá kapcsolódnak össze. Mind a tágabb, mind a szűkebb értelemben vett médiakonvergencia jelenségének háttérében tehát a beszéd, szöveg és kép új technológiák (internet, mobiltelefon) használatához köthető folyamatos és intenzív kölcsönhatása rejlik. Mindez egyidejűleg jelenti a szóbeliségre, írásbeliségre és képi kommunikációra jellemző sajátosságok konvergenciáját (pl. az SMS, MMS, e-mail üzenetek esetében), illetve az egyes médiaműfajok egyidejű transzmisszióját (pl. az internetes tartalmakba ágyazottan megjelenő filmek, televíziós anyagok, rádiós hanganyagok, írott sajtótermékek esetében). Bár a tágabb értelemben vett médiakonvergencia jelensége már a rádió, televízió megjelenésével és a „másodlagos szóbeliség” kialakulásával megkezdődött, a folyamat a szűkebb értelemben vett, tehát a tömegkommunikációs műfajok közeledését előidéző internetes és mobilkommunikáció térhódításával, az internetes tartalmak bővülésével kap igazán lendületet, és válik a „netnyelv” születésével egy átfogó nyelvhasználati konvergencia alapjává. Ez a nyelvhasználati konvergencia természetesen túlmutat az egyes tömegkommunikációs médiumokra jellemző nyelvhasználati módok, stílusok közeledésén, az egyszerre több tömegkommunikációs csatornán is eredményesen használható újságírói nyelv kialakulásán. Lényegét akkor értjük meg, ha a médiakonvergencia két lényegi aspektusát figyelembe véve, a „másodlagos szóbeliség” és a „netnyelv” kölcsönhatásának eredményeként közelítjük meg.

Ennek az átfogó nyelvi változásnak pedig a szóbeliségre és írásbeliségre jellemző nyelvhasználati formák konvergenciája jelenti az alapját, amely mind a rádió, televízió használatához kötődő „másodlagos szóbeliség”, mind a szöveg, beszéd, kép egyidejű, komplementer transzmisszióját feltételező multimédiás üzenetvábbítási technológiák közegeiben kibontakozó „netnyelv” révén komoly nyelvtani, jelentéstani nyomokat hagy a nyelvben. Ennek ma már számos konkrét jelét érzékeljük a mindennapi nyelvhasználatban. Gondoljunk például azokra a kapcsolattartó szövegekre, amelyeket ugyan írásban rögzítünk, mégis közelebb állnak az élőnyelvi megnyilatkozásokhoz! Az e-mail, SMS vagy MMS üzenetek grammatikai, stilisztikai jellemzői egy különös, az írásbeliség köntösébe bújtatott szóbeliség jegyeit mutatják, ami mély grammatikai és jelentéstani nyomokat hagy az írásbeli kommunikáción, és a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat korábban már tárgyalt konvergenciáját idézi elő. Ennek eredményeként egyre inkább elmosódnak a szóbeli és írásbeli kommunikáció között, és megteremtődnek a mindennapi információcsere hatékonyabbá tevő nyelvi kreativitás új mintázatai.

Ezek közül talán a legfontosabb az olyan nyelvi elemek mind gyakoribb használata, amelyek jelentése fogalmi összefüggések széles képzetársítási tartományát képes átfogni, konceptuálisan nem elemzett „képekbe” tömöríteni. Ez a „másodlagos szóbeliség” és a „netnyelv” kölcsönhatása által felgyorsított folyamat azonban nemhogy leegyszerűsítene, de árnyaltabbá teszi nyelvhasználatunkat, ami ezáltal egyfelől újabb fogalmi összefüggések feltárásának lehet az eszköze, másfelől hozzájárulhat a mindennapi információcsere hatékonyabbá válásához.

A mindennapi nyelvi kreativitás térnyerésének számos formai, szókészleti és nyelvtani jele is van, amelyek az új beszélnyelviség kialakulásához vezető nyelvhasználati konvergencia révén egyaránt érzékelhetők a szóbeli és az írásbeli nyelvhasználatban. A mindennapi nyelvi kreativitás termékei például a szóban és írásban egyaránt egyre nagyobb számban előforduló rövidítések, összevonások, mozaikszavak, illetve a főként angolszász eredetű és gyakran az informatikához kapcsolódó betűszavak (pl. *FAQ* = *frequently asked question*, *HTML* = *hyper-text markup language*, *asap* = *as soon as possible*, *afaik* = *as far as I know*, vagy a magyar nyelvben: *sztem* = *szerintem*, *vki* = *valaki*, *ism* = *ismer*). Ezek a rövidítések, összevonások, betűszavak ma már főként „netnyelv” világához köthetők, de az ilyen típusú nyelvi elemek gyakori használata már a rádió, televízió, azaz a „másodlagos szóbeliség” korában is érzékelhető jelenség volt. A „netnyelvhez” kötődő nyelvi kreativitás látványos megmutatkozása emellett az írásjeleket képi elemekkel, hangulatjelekkel, emotikonokkal, illetve számjegyekkel kombináló írásmód (pl. *@cím*, *c6* = *chat*) elterjedése is. Túl azon, hogy a napi információcsere felgyorsulása mindinkább indokoltá és elfogadottá teszi az ilyen eszközök alkalmazását, ez az írásmód egyúttal a képies jelentéssűritésre fogékony nyelvi gondolkodás általánossá válását mutató fejlemény is.

A jelentésbeli és formai kreativitás fenti példái tehát arra utalnak, hogy a sokcsatornás elektronikus kommunikáció multimediális közegében új nyelv születik, amely a háttérben rejlő nyelvhasználati konvergenciák révén alkalmas lehet az egyre nagyobb mennyiségű napi információ eredményes feldolgozására és hatékony cseréjére. A gyors és eredményes üzenetváltások nyelve ez, amelynek alapja a képnelv és szónyelv transzmissziójával járó multimedialitás, de amely a multimedialitáson messze túlmutató hatást gyakorol a fogalmi világunkra, gondolkodásunkra.

IRODALOM

- Arnheim, Rudolf (1979) *Film ald Kunst: Mit einem Vorwort zur Neuauflage*. Frankfurt am Main, Taschenbuch Verlag.
- Blasko, Dawn G. – Connine, Cynthia M. (1993) Effects of Familiarity and Aptness on Metaphor Processing. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 19/2. 295–308.
- Carter, Roland (2004) *Language and Creativity: The Art of Common Talk*. London/New York, Routledge.
- Carter, Roland – McCarthy, Michael J. (2004) Talking, Creativity: Interactional Language, Creativity, and Context. *Applied Linguistics* 25/1. 62–88.
- Cook, Guy (1997) Language Play, Language Learning. *English Language Teaching Journal* 48. 133–142.
- Crystal, David (1998) *Language Play*. Harmondsworth, Penguin.
- Crystal, David (2004) *Language and the Internet*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Damasio, Antonio R. (1996) *Descartes tévedése. Érzelem, értelem és az emberi agy*. Budapest, Adu-Print.
- Donald, Merlin (1991) *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Glucksberg, Sam – McGlone, Matthew S. (1999) When Love is not a Journey: What Metaphors Mean. *Journal of Pragmatics*, 1999/31. 1541–1558.

- Horn, Robert E. (1999) *Visual Language: Global Communication for the 21st Century*. Bainbridge Island, WA Macro VU.
- Maybin, Janet – Swann, Joan (2007) Everyday Creativity in Language: Textuality, Contextuality, and Critique. *Applied Linguistics* 28/4. 497–517.
- Nyíri Kristóf (2002) Az MMS képfilozófiájához. In: Nyíri Kristóf (2002 szerk.) *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 213–231.
- Ong, Walter J. (1982) *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*. London – New York, Methuen.
- Price, Henry H. (1953) *Thinking and Experience*. London, Hutchinson's Universal Library.
- Russell, Bertrand (1986) On Propositions: What They Are and How They Mean. In J.G. Slater (1986 szerk.) *The Collected Papers of Bertrand Russell*, 8. kötet. London, George Allen & Unwin.
- Tannen, Deborah (1989) *Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1969) *Philosophische Grammatik*. Schriften 4. kötet, Frankfurt/M., Suhrkamp.

Zsigmond Andrea

MIRŐL BESZÉLÜNK, AMIKOR „SZÍNHÁZ”-RÓL BESZÉLÜNK? – újabb kísérlet a szó jelentésének kibontására¹ –

Ha valamiről érdemben szeretnénk értekezni, fontos megvizsgálunk, hogy a kulcsszavakon ugyanazt értjük-e, mi, írók, olvasók, beszélők. Különböznél könnyen félreértjük egymást. Ha a művészetről értekezünk, például a színházról, elsősorban azt fontos tisztáznunk, mit értünk a „színház” szó alatt. Ugyanarra gondolunk-e mindannyian? Jelen írásban a szó néhány jelentését szeretnénk felvázolni.

Már az általános nyelvhasználat leírására vállalkozó² értelmező szótárunk is több különböző jelentést említ a „színház” (főnév) címszónál:

1. Színelőadások tartására való önálló épület v. vmely épületnek erre a célra épített, esetleg csak berendezett része. *Ezer férőhelyes színház; a színház bejárata, csarnoka, nézőtere. Új színház épül. Az emlékünnepet a színházban rendezik meg.* || a. Ennek nézőtere, néha a színpaddal együtt. *Ragyogóan kivilágított színház. A színház zsúfolásig megtelt. Üres a színház.*
2. Ebben működő olyan intézmény, amelynek rendszeres feladata színdarabok előadása, színelőadások rendezése. Repertoár színház. Más színházhoz szerződött. A színháznál dolgozik. A vidéki színházak erősen fejlődnek. Támogatják a színházakat. || a. Az itt működő dolgozók, kül. színészek összessége; színtársulat. Az öreg színész temetésén ott volt az egész színház. || b. (kissé bizalmas) Ennek vezetősége, igazgatósága. Ez ügyben a színház nyilatkozatot tett közzé.
3. Színelőadás. Színházat játszanak. Jobban szereti a színházat, mint a mozit.
4. (sajtónyelvi, választékos) A színművészet, színészi foglalkozás, ill. általában színi kultúra. *Haladó színház; a polgári színház erkölcsse. A színház ügyét fel kell karolni.*
5. (átvitt értelemben, bizalmas, rosszálló) Feltűnést v. nevetséget keltő, komolytalan cselekvés, eljárás. *Viselkedjél fegyelmezetten, ne csinálj színházat!* || a. (átvitt értelemben, ritka, bizalmas, rosszálló) Játékoságból v. képmutatásból végzett cselekvés; színlelés. *Az egész veszekedés csak színház volt.* (A szépirodalomból vett példamondatokat elhagytuk.)³

¹ Vö. egy korábbi kísérlettel (Zsigmond 2015).

² Mert ez a szótár „elsősorban a mai magyar köznyelvnek és a legutóbbi másfél évszázad magyar irodalmi nyelvének bizonyos válogatással készült leíró jellegű szótára” (Balázs János et al. 1959–1962). (Megj.: azért használtuk ezt a régi kiadást, mert máig ez a legteljesebb. **Az 1985-ben megújított, modern adatgyűjtés eredményeképpen A magyar nyelv nagyszótára csak az V. kötetig, csak a D betűs anyagig jutott el.**)

³ Az *Értelmező szótár*+ is hasonló felosztást közöl a „színház” címszónál, azzal a különbséggel, hogy a 2. pontnál közölt jelentéseket kettéválasztja: 1. Színelőadások tartására való épület. 2. Az ebben

A szótár által felsorolt öt jelentés közül a negyedik az, amelyre hivatkozunk, amikor jelen szövegben a „színház” szót használjuk: a „színi kultúra”, a „színház ügye”.

Ezt a „színi kultúrát” vagy „színművészetet” (lásd a lábjegyzetben) még tovább lehet bontani. Vagyis a fentieknél is több jelentését tapinthatjuk ki a szónak, ha arra vagyunk kíváncsiak, a színházzal foglalkozó szakemberek hogyan határozzák meg ezt a fogalmat. Több lehetőségünk van ennek megközelítésére; haladjunk kezdetben Imre Zoltán *Színházak – történetek – alternatívák* című tanulmányának vonalvezetése szerint (Imre 2008).⁴

Imre Zoltán is szótári jelentésekkel kezdi a definíciók sorát. Az Oxford English Dictionary-ben a magyar értelmező szótárhoz hasonlóan megtalálhatóak a színházzal mint 1. művészeti ággal kapcsolatos jelentések (pl. épület, társulat); és 2. azok az értelmezések is, melyekben „a mindennapi élet bizonyos aspektusai és elemei szerepelnek színházként” (Imre 2008: 15). Ez utóbbihoz kapcsolhatjuk, hogy a „humán tudományokban az 1950-es évek második felétől kezdődően (ismét) kimutathatóvá vált az a tendencia, amelyben a legkülönbözőbb kulturális területek elemzésére jelenik meg a színházmetafora” (Imre 2008: 20). Olyan terminusok is jelzik ennek az elterjedését, mint a „kulturális performansz”, amely a mindennapi élet teátrális eseményeinek jelölőjévé vált a színház- és társadalomtudományokban.⁵ A szónak ezt a jelentését mi azonban nem fogjuk jelen dolgozatban vizsgálni, mert kérdésfeltevésünk nem érinti: kizárólag az első jelentés, a színháznak mint művészeti ágának a forgalomban levő értelmezései érdekelnek ezúttal bennünket.

Imre Zoltán a továbbiakban Eric Bentley gyakran idézett színházmeghatározását mutatja be, olyanként, amely végre nem épületként⁶, hanem aktivitásként tekint a színházra. „Bentley minimáldefiníciója a következőképpen hangzott: »A megszemélyesíti B-t, C pedig figyeli.» Bentley meghatározása *A dráma élete* című könyvében olvasható.” (Imre 2008: 16) Imre Zoltánnak az a problémája ezzel a meghatározással, hogy „az előadás elemeit hierarchikus rendbe szervezi, mivel csak így tudja definícióját a színészre (A) és a karakter(ek) megszemélyesítésére (B) mint a színházi hierarchia legfontosabb elemeire szűkíteni” (Imre 2008: 16), de ezzel „csupán rögzítette a színháznak egyfajta gyakorlatát”. (Imre 2008: 17) Vagyis: „számára az 1960-as évekre jellemző szöveg- és drámaíró-orientált színház vált »természetes«, mindent átfogó és kihívások nélküli esszenciává” (Imre 2008: 16).

Imre Zoltán tanulmánya nem csak Eric Bentley-vel kapcsolatban említi ezt a problémát: a továbbiakban több színháztörténet-író említ tanulmányában, akiknek a könyve szintén a drámát helyezi előtérbe. Mint írja, „a színháztörténeti munkákba – elsősorban – azok a színházi korszakok kerültek be, amelyek az irodalomtörténet-írás által is elfogadható és kanoni-

működő, színdarabok előadásával foglalkozó intézmény. 3. Színtársulat. 4. Színielőadás. 5. Színművészet. 6. (bizalmas, rosszalló) Nevetséges jelenet (Eöry 2007).

⁴ Az érdeklődők számára javasolni tudunk még egy tanulmányt, amely az első felében hasonlóképpen foglalkozik a témával (Kiss 2014).

⁵ „A »kulturális performansz« (*cultural performance*) fogalmát az ötvenes években azzal a céllal vezette be Milton Singer amerikai kultúrantropológus, hogy le lehessen írni »a kulturális szerveződések olyan különleges eseteit, mint az esküvő, a templomi szertartás, a szavalás, a játék, a tánc, a zene stb.«” (Fischer-Lichte 2001: 10–11)

⁶ Az a baj az épületként való meghatározással, hogy „kizárja a színház többi elemét, azaz a színészeket, az előadást, a nézőket stb., és viszonyaikat. Sőt ezt a definíciót gyakran annak a jelenségnek a szimbolikus helyettesítőjeként is használják, amely általában épp ebben a fizikai objektumban realizálódik. A szimbolikus helyettesítésen alapuló megközelítés azonban nem segít a színház komplex eseményként való értelmezésében.” (Imre 2005: 107) Sőt, tehetjük hozzá, leszűkítő lehet, hisz sok színházi esemény épp nem épülethez kötött, hanem mondjuk szabadtéren játszódik. A magyar elnevezés, a „színház” sajnos eleve erősíti ezt az épületként való elgondolást.

zálható szövegeket hoztak létre” (Imre 2008: 26). Azért problémás ez Imre szerint, mert a szövegcentrikus színház csak egyetlen válfaja a színháztörténet során Nyugaton és (főleg) Keleten lehetséges és megvalósult színházi formáknak. „A színháznak az a felfogása ..., amelyben a dramatikus szöveg státusza lép a színház elsődleges modelljévé, csak a nyugati színház utolsó kétszáz évére jellemző, amely csupán a 19. századi színházi realizmus eszméjével párhuzamosan vált dominánssá. Azonban a szöveg- és drámaíró-orientált színházon kívül a színháznak még ekkor is számos más gyakorlata létezett (például utcaszínház, vásári színház), amelyek rendre kimaradtak/kimaradnak a színháztörténeti munkák és kutatások sorából.” (Imre 2008: 26)

Hogy ne hihessük azt, ez a probléma egyetlen szerző vesszőparipája, idéznénk egy másik színháztudóst, Bécsy Tamást, aki ugyanabban a kötetben a következőket nyilatkozza: „A magyar színház – bizonyos amatőr csoportok kivételével – egészen az 1980-as évekig nem tudott elszakadni attól a nézettől, hogy a színjátéknak az írott drámát kell szolgálnia. ... A 20. században meghatározható vagy körülírható okok miatt az írott drámánál ... az egész világon fontosabbá, súlyosabbá vált az önálló színházművészet. Ezt Magyarországon sajnos nem tudták érvényesíteni; mostanában már vannak kísérletek erre vonatkozóan.” (Bécsy 2008: 51)

A szövegközpontúság nemcsak magyar specifikum; a német szakirodalom is hasonló jelenségről számol be. „A 19. század elején úgy tűnt, hogy a színház művészet voltát csaknem kizárólag a dramatikus műalkotásokkal, az irodalmi szövegekkel fennálló szoros kapcsolata legitimálja. ... A neves színházi kritikus, Alfred Klaar még 1918-ban is azt írja a születő színháztudomány ellen irányuló polémiájában: »A színpad csak akkor válhat teljes értékűvé, ha a költészet tölti meg tartalommal.«” (Fischer-Lichte 2009: 36) Erika Fischer-Lichte azután a berlini színháztudomány 20. sz. eleji megalapítójára, Max Hermannra hivatkozik mint olyanra, aki az előbb idézett Klaarral kb. egyidőben már az ellenkezőjét vallja, vagyis azt, hogy „nem az irodalom, hanem az előadás teszi művészetté a színházat” (Fischer-Lichte 2009: 36), „hiszen a dráma az egyéni nyelvművész alkotása, míg a színház a közönség és a közönség szolgáinak teljesítmények”. (Fischer-Lichte 2009: 37) Fischer-Lichte végül kijelenti: „Vagyis a színháztudomány Németországban az előadás tudományaként nyer létjogosultságot.” (Fischer-Lichte 2009: 37)

Hogy mégse dőlhessünk nyugodtan hátra (mert nincs okunk rá), hadd idézzünk ismét Imre Zoltántól egy kevésbé biztató diagnózist: „a színháztörténetek még ma is a kortárs színházi gyakorlatot uraló szöveg- és drámaíró-orientált színházat tekintik a színház általános és univerzális modelljének” (Imre 2008: 26.).

Nem véletlenül időztünk ennyit e problémakörnél: kénytelenek leszünk még majd támaszkodni az előző bekezdésekre. De most nézzük, milyen lehetőségeket lát Imre Zoltán a színháznak a Bentley-énél elfogadhatóbb definiálására. Először is szembeállítja vele Augusto Boal „láthatatlan színház” gyakorlatát, amely mindjárt kilóg a Bentley-féle definícióból: a nem színházban, hanem pl. egy étteremben játszódó jelenetben a nézők nem is tudják, hogy „színházi előadás” zajlik éppen, tehát azt sem érzékelik, hogy ők nézők, és hogy a színész (A) egy karaktert (B) játszik – ha egyáltalán azt teszi. Imre itt a „keretezés” fogalmát vezeti be, és mindjárt hozzáteszi egy Umberto Eco-tól származó példát, melyben egy részeg a részegség példájává válik, vagyis „bekereteződik (a pódiumra kerül), jelentéssé válik” (Imre 2008: 17). Új elemként tehát a meghatározásba bekerül a keretezés, vagyis az alkotó vagy a néző, mint akinek színházként kell (avagy sem) felismernie a látott eseményeket.

Továbbmegy ennél egy másik elméletíró. „Keir Elam hívta fel a figyelmet arra, hogy a színház felismerése, bár gyakran természetesnek tűnik, mindig az ún. színházi kompetenciára (*theatrical competency*) épül. Ez a kompetencia pedig arra utal, hogy »a színházi események más eseményektől bizonyos szervezésbeli és kognitív elvek alapján különböztethetők meg. Ezeket az elveket viszont – a kulturális szabályokhoz hasonló módon – el kell sajátítanunk.«” (Imre 2008: 18) Ezúttal tehát még valamivel kiegészült a meghatározás: „a színház (kereté-

nek) létrehozása és felismerése egyrészt folytonos egyeztetés, másrészt pedig társadalmi konszenzus kérdése” (Imre 2008: 19).

Ez számunkra azért is különösen érdekes, mert az „egyeztetés” és a „konszenzus” nemcsak azt jelentheti, hogy mit ismerünk fel színházként, hanem azt is, hogy mit ismerünk el, mit fogadunk el akként – elfogadjuk-e például a meztelenkedős/káromkodós/okádós előadást művészetként avagy sem. Sajnos nem kell a szomszédba mennünk friss példáért: a szatmárnémeti színház alkalmazottainak, a magyar és a román tagozatnak egyaránt elmaradt a 2014. augusztusi fizetése, és a polgármester, Dorel Coica többek között a következőkkel érvelt (nem ő az első, aki ezt a diskurzust beszéli, és félő, hogy nem is az utolsó): „»Obszcén részek voltak a darabokban, vulgáris kifejezések hangzottak el, alkoholt vittek fel a színpadra, a színészek úgy tettek, mintha elválnának egymás torkát, propagálva a gyilkosságot« – sorolta kifogásait a polgármester, hozzátéve: elvárja, hogy »rendes, ízléses« előadásokkal várják a nézőket, hiszen a színészek végső soron abból kapják a fizetésüket, hogy a kisnyugdíjasok havonta lelkiismeretesen befizetik az adójukat.” (Babos 2014)⁷

Távol állunk tehát még a Kékesi Kun Árpád által megfogalmazott ideáltól, melyet a színházi gondolkodóknak – és gondoskodóknak, tehetnénk hozzá – címez: „A színházi emlékezet olyan ismeretere van szükség, amely nem kisajátít magának valamely hagyományt, s aztán csak azt hajlandó (f)elismerni, mert csak azzal tud azonosulni, hanem amelyik a hagyományok folyamatos átrendez(őd)ését, az örökség szüntelen alakulását is képes reflektálni.” (Kékesi Kun 1999: 19)

A színház tehát nem állandó, fix entitás, hanem az alkotói, valamint nézői szemlélet, de a társadalmi meghatározottságok függvénye is; a vele kapcsolatban felteendő kérdés tehát az: „hogyan keretezhető és ismerhető fel az adott politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kontextusokban” (Imre 2008: 19). Változékonyságát az is adja, hogy „kereteit hogyan próbálták/próbálják (át)értelmezni bizonyos előadások és alkotók” (Imre 2008: 19), valamint hogy az adott új kezdeményezés el tud-e terjedni. „Azaz továbbörökítődik-e? Egyáltalán bír-e olyan jellegzetességekkel, amelyek lehetővé teszik a folytatását és alakítását? Körvonalazódik-e, taníthatóvá válik-e? Magyarországon nem alakult ki ilyen törekvés, és ha ... zártnak érezzük a magyar színházkultúrát, minden bizonnyal azért, mert nem sugárzott eléggé kifelé: a kreatív mozzanatait nem recipiálódtak.” (Kékesi Kun 2004: 22)

Kékesi Kun Árpád azért ennyire elégedetlen itt – és ezzel nincs egyedül –, mert nem tud megbarátkozni a magyar színház egyik alapvető jellegzetességével. A korábban már említett szövegcentrikus színházfelfogás mellé most egy másik, a szakma által gyakran elmarasztalt jellemző következik, íme: „A magyar színház 20. századi történetét alapjában véve meghatározta a realista játékmód máig tartó hegemoniája – mind társadalmi, mind lélektani irányultságában –, amelyhez az elmúlt ötven évben a szocialista művészeteszmény mellett még a Színház- és Filmművészeti (korábban Főiskolán, ma) Egyetemen tanított »Rendszer«, a Sztanyiszlavszkij-féle játéknyelv didaktikája is hozzájárult.” (Kékesi Kun 2004: 21)

Ezzel összekapcsoltan a harmadik problémát is hadd említsük meg, mármint hogy tudósai még miért kárhoztatják a magyar nyelvű színjátszást: „A színház léte a nyilvánosságához van kötve, az azonnali siker élteti. Az azonnali sikert pedig a szórakoztató daraboknak a mikro-szituációkban, lélektani realizmussal történő előadása biztosította és biztosítja” (Bécsy 2008: 51) – lásd itt a visszautalást a Sztanyiszlavszkij-féle lélektani realista iskolára. Még egyszer,

⁷ Egy másik újságcikk még erősebben fogalmaz: „egyesek azt követelték, hogy Coica kérjen bocsánatot a sértései miatt, a polgármester ugyanis több nyilvános megszólalása keretében sugallta azt, hogy a színházi alkalmazottak »ingyenélő herék«, akiket a kisnyugdíjasok által befizetett adókból tartanak.” (Nem a koldulásra – folytatódik a színésztiltakozás. *Szatmári Friss Újság*, 2014. szept. 23.)

hogy nehogy elfeledkezzünk róla: „A magyar színházba járó nagyközönség a kezdetektől máig a szórakoztató előadásokat tartotta el látogatottsággal.” (Bécsy 2008: 49)

Van tehát egy olyan réteg, akinek ha a „színház” szót emlegetik, azonnal az operett, a kabaré, a vígjáték, a csillogás világa jelenik meg a lelki szemei előtt. Egyes nézők számára tehát a szórakoztató, mások számára a nehezebben kibontható színház az etalon. Ám vannak olyan meghatározások, melyek mindkettőt próbálják magukba foglalni, sőt, még annál is többet. Ilyen tág meghatározást is említ Imre Zoltán már idézett összefoglaló jellegű tanulmánya. John Cage színház-meghatározása a következő: „Bármi, ami a fület és a szemet rabul ejti.” (Imre 2008: 19) Ebbe már nemcsak a színház olyan „periferikusabbnak” tekintett ágazatai férnek bele könnyedén, mint a bábszínház, a táncszínház, a performansz, az opera, hanem az is, ami az óvatlan szemlélőnek első látásra nemhogy színháznak, de még művészetnek sem látszana.

Átfogó definícióra törekedett Peter Brook is, amikor *Az üres tér* elhíresült kezdő sorait papírra vetette: „Vehetek akármilyen üres teret, és azt mondhatom rá: csupasz színpad. Valaki keresz-tülmegy ezen az üres téren, valaki pedig figyel; mindössze ennyi kell ahhoz, hogy *színház* keletkezzék.” (Brook 1999: 5) Láthatjuk tehát, hogy Brook nem gondolja szükségesnek, a korábban idézett Bentley-vel ellentétben, hogy a színész mindenképpen egy konkrét szereplő „bőrébe” bújjon. Sok minden mást is fölösleges külsőségnek tekint, a vörös függönyöket, a rivaldafényt, azt gondolja, hogy ezek többnyire a „holt színház” kellékei. Hasonlóképpen vélekedik a lengyel Jerzy Grotowski, aki „szegény színházában” szintén arra törekedett, hogy minél kevesebb plusz elemet használjon, ahelyett a színész és a néző viszonyára helyezze a hangsúlyt. Erika Fischer-Lichte nemrég magyar nyelven is megjelent könyvében hasonlóan olvasunk. „Vagyis elsősorban a játékosok és nézők együttes testi jelenléte [*leibliche Ko-Präsenz*] teszi lehetővé és hozza létre az előadást. ... Az együttes testi jelenlét nem szubjektum és objektum, hanem »tárrszubjektumok« közötti viszony jelent. ... Vagyis az előadás a játékosok és a nézők *között* és közösen jön létre.” (Fischer-Lichte 2009: 39–40)

Patrice Pavis merészebben fogalmaz: ő „az emberi osztozkodás” pillanatának látja a színházat, „a kollektív kérdezés és tapasztalás utolsó utópiájá”-nak. „A *mise en scène*⁸ nem kizárólag a formakeresés és a színpadi kísérletezés helye, hanem, már amennyiben egyáltalán az lehet, a közösségi kapcsolatot helyreállító hely. ... Kettős utópia tehát ez: egyesíteni a közön-séget és ekként válaszolni színház és a világ elidegenült széttörtségére.” (Pavis 2013: 15)

Hasonlóan nyilatkozik Hans-Thies Lehmann is egyik tanulmányában: „míg a *színpadon* létrejövő dialógus háttérbe szorul, a színpad és a nézők *közötti* dialógus hangsúlyossá válik. A színház ismét felfedezi a közvetlen kapcsolat megteremtésének egyedülálló lehetőségét – amelytől egyébként minden más művészeti ág meg van fosztva –, hiszen egyedül nála esik egybe a művészet létrehozásának és befogadásának pillanata. Az új színház nézője megszólítva érzi magát egy személyes történelem által, rituális jellegű folyamatok résztvevőjévé válik, és intenzíven átéli saját jelenlétét, hiszen egy szélsőségesen hosszú előadás vagy különleges hely okozta kényelmetlenségekkel találja magát szemben, és sokféle provokációra kell reagálnia.” (Lehmann 2004: 28, kiem. HTL)

„A személyes történelem általi megszólítottág”-ról eszünkbe juthatnak a színháznak azok a meghatározásai is, melyek a (társadalmi) valósághoz való viszonylatában közelítik meg; gondoljunk itt „a kor ütőerén tartja az ujját/kezét” szölamra, vagy a *Hamlet*-beli sorokra a színjátékról: „melynek föladata most és eleitől fogva az volt és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek; hogy felmutassa az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és

⁸ „A *mise en scène* szó ... az előadást megelőzően létrejött irodalmi szövegre épülő színházi gyakorlatot jelöl. A *mise en scène* tehát még egy olyan színház esetében is legitim fogalom, mely a színpadon (r)ejtett beszéden kívül más dolgokat is használ, mint pl. szöveg nélküli képeket, »a csend óriás tereit, vagyis a virtuális tereket«” stb. (Pavis 2013: 19)

magaz az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát”. (Shakespeare 1993: 125) Ezt azzal a már említett színháztypussal tudjuk szembeállítani, amely csak szórakoztatni akar.

Hasonlít az előzőhöz Erika Fischer-Lichte elgondolása, de ő dinamikusnak gondolja el ezt a viszonyt: „a színház csak a legkritikább esetben éri be a társadalmi valóság pusztá leképezésével. Ezért a színházat sokkal inkább a társadalmi valóság integráló, s egyben integrált alkotóelemeként kell felfognunk, amely döntő befolyást gyakorolhat a társadalmi valóságra, sőt – állandóan dinamizálva az adott állapotot, kritizálva az aktuális identitást, vagy más identitást hirdetve – talán változásokat is kezdeményezhet. ... Ebben az esetben a dráma előadásakor a színház tényleg a határátlépés terévé változik, és lehetővé teszi, sőt kezdeményezi az identitásváltást.” (Fischer-Lichte 2001: 15–16)

Az az elgondolás, hogy a színháznak megváltoztató ereje van, Bertolt Brecht rendező és színházi gondolkodó elveit is eszünkbe juttathatja. Georges Gurvits is hasonlókat állít a színház-szociológiát megalapozó tanulmányában, melyben hangsúlyozza, hogy „a színház nem azonos a mindennapi élettel, hiszen »demarkációs vonal húzódik a színház és a társadalmi valóság között. A színház bizonyos társadalmi helyzetek szublimációja, akár *idealizálja*, akár *nevetségessé teszi* ezeket, akár *megváltoztatásukra sarkall*«”. (Imre 2005: 108–109, kiem. GG) Erika Fischer-Lichte is beszámol erről a sokféleségről; ő sem gondolja, hogy minden egyes színházi előadás meg tudja változtatni a nézőjét. A következő idézetben a második lehetőséget olvasva, mint Gurvitsnál, ezúttal is eszünkbe juthat az operett, amely szinte minden vidéki magyar színházban jelen van (évadonként bár egy): „A drámában megfogalmazódhat olyan identitás, amelyet a nézők sem a jelenben, sem a jövőben nem fogadnak el, és különösebben nem tekintik sajátjuknak. Létrejöhét olyan identitás, amelyet a nézők eszményként ugyan elfogadnak, de sem a jelenben, sem a jövőben nem valósítanak meg. Végül elképzelhető, hogy a drámában képviselt identitást a nézők jövőbeni identitásuknak tekintik és meg is valósítják.” (Fischer-Lichte 2001: 16)

Az identitás megváltozásához hasonló művelet az átváltozás, amely Erika Fischer-Lichte szerint kulcsfogalom a performativitást alapulvéve emelő színházban. „Abból a tézisből indulok ki – írja Fischer-Lichte –, hogy a hatvanas évek nyugati kultúrájának színházában ... a performativitás olyan esztétikája alakult ki, amelynek szempontjából alapvető jelentőségű az átváltozás folyamata.” (Fischer-Lichte 1999: 57) Ez az átváltozás már másmilyen, mint amiről az előző bekezdésben szó volt, hiszen „a művészi performansz hatására létrejött átváltozás nem két rögzített állapot közötti átmenetet jelent, hanem bármilyen rögzített állapot »elvi« tagadását: leginkább egyfajta állandóan folyamatban lévő, mindig újraképződő, s így permanensen változó énképet feltételez. Az átmeneti rituálékra rájátszó és azokat speciális módon transzformáló művészi performansz tartós állapottá teszi a liminalitást⁹.” (Fischer-Lichte 1999: 54)

(„A színész, akit gyakran inkább performernek kellene hívni”... – írja Pavis is a néhány bekezdéssel előbb említett tanulmányában.) (Pavis 2013: 17)

A korábbiak mellett Imre Zoltán egyik tanulmányában a következő megjelölésekkel is találkozunk: a színháznak „folyamatszerű” létezése van, valamint komplex „jelenség”, ami az adott társadalom különféle viszonylataiban helyezkedik el (Imre 2005: 108). Rákövetkező mondatából néhány fogalmat szintén alapvetőnek gondolunk: „a színház tekinthető olyan strukturális és hierarchikus viszonylatokkal rendelkező intézménynek, amelyet az adott társadalom/közösség formál, illetve amely (re)prezentálja a társadalom/közösség alapfeltevéseit.”

⁹ Az Arnold Gennep által átmenetinek nevezett rítusokban az első fázis („az elválasztás”) utáni rész: „2. a küszöb- vagy transzformációfázis. A transzformálandó személy(ek) ekkor egy minden lehetséges tartomány 'közé' eső állapotba kerülnek, amely teljesen új, részben megrázó tapasztalatok megszerzését teszi lehetővé számukra”. (Fischer-Lichte 1999: 58) Ezután következik a harmadik rész, az „inkorporáció” fázisa.

(Imre 2005: 108) A korábban említett „keret” mellett a „hierarchikusság”, valamint az „alapfeltevés/premissza” azok az Imre által gyakran használt kifejezések, melyek nem megkerülhetők, ha a színházról gondolkodunk.

Összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy jelen dolgozatban felvázoltuk a „színház” szó néhány fontosabb jelentését/értelmezését. A szótár által bemutatott köznapi használatoktól eljutottunk a kortárs magyar¹⁰ és nem magyar¹¹ színháztudomány képviselőinek elgondolásaiig, még a 20. századot meghatározó három nagy színházi iskolát is sikerült becsempésznünk a dolgozatba.¹² Kitértünk a magyar színjátszás három fontosabb jellemzőjére/rákfenéjére is.

Mi fogja össze ezt a kontextualizálónak szánt, laza szöveget? Az a közös a három részben – a köznapi használat, a magyar színházi jellemzők és a tudósok morfondírozásai között –, hogy mindegyik olyan jelentéseket mutat be, amelyek arra a szóra, hogy „színház”, valaki fejében legegyszerűbben (prototípusként akár) megjelennek. Tehát a magyar színházba igyekvő újságíró jó eséllyel egy színdarab színrevitelére fog gondolni, amit nagyjából lélektani realista módon adnak elő; egy színháztudományban jártasabb egyén már a hozzá közel álló, teszem azt fischerliche-i definícióra gondol a „színház” szó hallatán, ill. ki-ki arra a kedvenc „extrém” stílusára, ami csak izgalmasabb lehet az „ódsi” realista formánál.

Azt is megfigyelhettük, hogy dolgozatunk során mintha módosultak volna a válaszok. Nem azt mondták el immár alanyaink, hogy mi a színház, hanem mi a „jó” színház. Milyen az a színház, amit ő el tud fogadni, amit szeret? Mi számára a színház prototípusa? Ismerjük ezeket a mondatokat: „Ez neked színház?!...” „Ez nem színház!” „Na, ez színház.” Ezek a használatok is érvényesek.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a „színház” mint kategória sokfélesége leginkább a Wittgenstein által javasolt módon írható le:

„1. Nem az úgynevezett szükséges és elégséges tulajdonságok (komponensek) tartják össze a kategória tagjait, hanem a családi hasonlóságra épülő viszonyok.

2. A kategóriák egyes tagjai nem egyformán fontosak – a kategóriának vannak jobb és kevésbé jó képviselői.

3. A kategóriák határai egyáltalán nem merevek, sőt, folyamatosan módosulhatnak újabb tagok megjelenésével (illetve régebbi tagok eltűnésével).”

Ezt úgy nevezi a kognitív szemantika, hogy „a *prototípusalapú kategorizáció* modellje, amely a kategóriákat olyan, *prototípusok* köré szerveződő tagok halmazának tekinti, ahol a tagokat a családi hasonlóság elve kapcsolja egymáshoz”. (Kövecses 2010: 29)

Ezzel már megnyugtatóan le lehet írni a „színház” kategória tagjainak sokféleségét. Az épület is befér, az intézmény is, a társulat is, a köznapi szerepjátások is; az „ingyenélő”

¹⁰ Alapvetően a Theatron Társulásról, a Theatron színháztudományi folyóirat alapítóiról, szerkesztőiről van szó; az ő tanulmányaikból, fordításaikból idéztünk. A társaság eleinte Veszprémben, az ottani színháztudományi tanszéken dolgozott, többségüknek a jelenlegi bázisa a Károli Gáspár Református Egyetemen van. (Imre Zoltán kivétel, ő az ELTÉn tanít, illetve Jákfalvi Magdolna a Színház- és Film-művészeti Egyetemen is. Bécsy Tamás pedig már nincs közöttünk...)

¹¹ A magyar nyelvterületen leggyakrabban idézett három színháztudós: Patrice Pavis, Erika Fischer-Lichte és Hans-Thies Lehmann. Könyveiket, tanulmányaikat jellemzően az előző lábjegyzetben említett tudósok fordítják...

¹² „1999-ben, visszatekintve az elmúlt száz évre a játék reális és fiktív (akár szociológiai, pszichológiai vagy antropológiai) terét három markánsan elkülönülő színházi gyakorlat értelmezi. A játékban való részvétel szempontjából ezt átélésnek, elidegenítésnek és felmutatásnak nevezzük. Sztanyiszlavszkij, Brecht és Artaud metaforái.” (Jákfalvi 2000: 9) Megjegyzés: mi Artaud helyett Grotowskit említettük, aki sokak szerint legjobb képviselője az Artaud-féle színházi iránynak.

színész figurája, a lélektani realista, a színházi meg a szórakoztató előadás is; a színész szerepfelvétele, a játékos–néző viszony, a társadalmi közeg befolyása, a teljes folyamat, az identitásváltoztató erő... Hogy mi lesz az, amit mi a magunk számára a színház prototípusának tekintünk, az rajtunk is áll. Elfogadjuk-e, amit a közvetlen környezetünk sugall, vagy reflektálunk is rá; dolgozunk-e azon, hogy többet megértsünk a színházból mint jelenségből: nézéssel, szakirodalom olvasásával, kíváncsisággal.

Ha pedig alapos megfontolás után döntöttünk valamelyik definíció mellett, végre nekifoghatunk állítani is valamit a színházról.¹³ Illetve először is elmagyaráznunk hallgatóságunknak, hogy épp melyik jelentésből fogunk kiindulni. Meg hogy miért abból. Meggyőznünk őket, hogy elfogadják választásunkat. Ha pedig nem fogadják el, akkor legalább elvitatkozunk velük arról, vajon mi is a színház, és miért gondolja ki-ki, hogy itt vagy ott húzódnak a (szaggatott) körvonalai, ahol...

IRODALOM

- Babos Krisztina (2014) Antigoné fehér karszalagban. In: *Krónika* online 2014.09.17, letöltés dátuma: 2015.05.01.
- Balázs János et al. (1959–1962) *A magyar nyelv értelmező szótára*, VI. kötet, Budapest, Akadémiai kiadó.
- Bécsy Tamás (2008) A magyar színházról és elméletéről. In Imre Zoltán (szerk.): *Alternatív színháztörténetek*. Alternatívok és alternatívák. Balassi, Budapest.
- Brook, Peter (1999) *Az üres tér*. (Ford. Koós Anna) Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Eöry Vilma (2007) *Értelmező szótár+*. I–II. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Fischer-Lichte, Erika (1999) Az átváltozás mint esztétikai kategória (Ford. Kiss Gabriella) *Theatron* 1999/4. 57–65.
- Fischer-Lichte, Erika (2001) Színház és identitás. A színház mint a „határátlépés” tere? In uő: *A dráma története*. (Ford. Kiss Gabriella) Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Fischer-Lichte, Erika (2009) *A performativitás esztétikája*. (Ford. Kiss Gabriella) Budapest, Balassi Kiadó.
- Imre Zoltán (2005) Színház-szociológia és a néző kutatása. In uő. (szerk.) *Színház és szociológia határán*. Budapest, Kijárat kiadó.
- Imre Zoltán (2008) Színházak – történetek – alternatívák. A színháztörténetírás és -kutatás lehetőségei és problémái. In uő. (szerk.): *Alternatív színháztörténetek*. Alternatívok és alternatívák. Budapest, Balassi kiadó.
- Jákfalvi Magdolna (2000) Átéltetés – elidegenítés – felmutatás. In uő. (szerk.) *Színházi antológia, XX. század*. Budapest, Balassi kiadó.
- Kékesi Kun Árpád (1999) Dialógusban. A színházi diskurzus(ok) néhány aktuális kérdéséről. *Theatron* 1999/2-3. 13–21.
- Kékesi Kun Árpád (2004) Recepció és kreativitás a színház(kultúra)ban. In Imre Zoltán (szerk.): *Átvilágítás. A magyar színház európai kontextusban*. Budapest, Áron Kiadó.
- Kiss Gabriella (2014) Színháztudomány – közép(iskolás) fokon. *Theatron* 2014/1. 1–105.

¹³ Már azzal kijelentettünk valamit, hogy melyik jelentés mellett tettük le a voksunkat...

- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010) *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Lehmann, Hans-Thies (2004) A logosztól a tájképig. A szöveg és a kortárs dramaturgia. (Ford. Enyedi Éva) *Theatron* 2004/2. 25–30.
- Pavis, Patrice (2013) Merre tart a mise en scène? (Ford. Jákfalvi Magdolna, Timár András) *Theatron* 2013/1. 15–20.
- Shakespeare, William (1993) *Hamlet, dán királyfi*. (Ford. Arany János, szerk. Fabiny Tibor) Teljes, gondozott szöveg. Matúra klasszikusok. Budapest, Ikon Kiadó.
- Zsigmond Andrea (2015) Miért ne fogyasszunk kulturális terméket? Esettanulmány: kísérlet a „színház” szó jelentésének kibontására. *Jel-Kép*, 2015/1. 61–77.